

PL-BY-UA
2014-2020

Funded by
the European Union

ЗБІРНИК НАУКОВИХ СТАТЕЙ

**ГОТСЬКИЙ ШЛЯХ:
СПІЛЬНА ІСТОРИЧНА РЕКОНСТРУКЦІЯ
ТА ВІРТУАЛЬНА ПОДОРОЖ В МИНУЛЕ**

ZBIÓR ARTYKUŁÓW NAUKOWYCH

**GOCKA ŚCIEŻKA:
WSPÓLNA PRZEBUDOWA HISTORYCZNA
I WIRTUALNA PODRÓŻ DO PRZESZŁOŚCI**

Володимирська
міська рада

Gmina Hrubieszów

**ВИКОНАВЧИЙ КОМІТЕТ ВОЛОДИМИРСЬКОЇ МІСЬКОЇ РАДИ
ГМІНА ГРУБЕШІВ**

ЗБІРНИК НАУКОВИХ СТАТЕЙ

**ГОТСЬКИЙ ШЛЯХ:
СПІЛЬНА ІСТОРИЧНА РЕКОНСТРУКЦІЯ
ТА ВІРТУАЛЬНА ПОДОРОЖ В МИНУЛЕ**

ZBIÓR ARTYKUŁÓW NAUKOWYCH

**GOCKA ŚCIEŻKA:
WSPÓLNA PRZEBUDOWA HISTORYCZNA
I WIRTUALNA PODRÓŻ DO PRZESZŁOŚCI**

**Володимир
2023**

Збірник наукових статей створений за результатами Міжнародної наукової конференції «Готський шлях: спільна історична подорож в минуле», яка відбулась 09 березня 2023 року в м. Володимирі Волинської області (Україна). До видання входять наукові статті відомих дослідників з України, Польщі та Німеччини, які працюють в сфері вивчення історії германських народів.

Рецензенти:

Ярослав Онищук - доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Львівського національного університету імені І. Франка;

Бартломеј Бартецькі - музей імені о. Станіслава Сташиця в Грубешові.

Редакція видання: Катерина Підгурець, Валерія Корнієнко, Іван Зотов.

Створення макету: Тетяна Шевченко.

Ця публікація створена за підтримки Європейського Союзу у рамках Проекту «Готський шлях: спільна історична реконструкція та віртуальна подорож в минуле» Програми транскордонного співробітництва Польща-Білорусь-Україна 2014-2020 Європейського Інструменту Сусідства. Відповідальність за зміст публікації несе виключно виконавчий комітет Володимирської міської ради. Зміст публікації, за будь-яких обставин, не відображає позицію Європейського Союзу, Органу управління або Спільного технічного секретаріату Програми транскордонного співробітництва Польща-Білорусь-Україна 2014-2020.

Niniejsza publikacja powstała przy wsparciu finansowym Unii Europejskiej w ramach Projektu «Gocka ścieżka: wspólna przebudowa historyczna i wirtualna podróż do przeszłości» Programu Współpracy Transgranicznej Polska-Białoruś-Ukraina 2014-2020 Europejski Instrument sąsiedztwa. Za treść publikacji wyłączną odpowiedzialność ponosi Komitet Wykonawczy Rady Miejskiej Włodzimierza i w żadnym wypadku nie może być traktowana jako odzwierciedlenie stanowiska Unli Europejskiej, Instytucji Zarządzającej ani Wspólnego Sekretariatu Technicznego Programu Współpracy Transgranicznej Polska-Białoruś-Ukraina 2014-2020.

УДК 903.4 (477.5) «638.5»

Erdmute Schultze, Michail Ljubičev

ZUR REKONSTRUKTION DER SOZIALSTRUKTUR DER ČERNJACHIV-KULTUR NACH MATERIALIEN DES GRÄBERFELDES VIJTENKI

У Війтенках на Сході України багато років досліджується відомий археологічний комплекс черняхівської культури, що складається з поселення та могильника. Поховання, розкопані у 2005-2018 роках, дають підстави для реконструкції соціальної структури мешканців цього поселення. Загалом 115 інгумаційних поховань і 118 кремаційних поховань є частиною поточного дослідження, деякі попередні результати якого представлені тут. За глибиною, конструкцією та конфігурацією поховання-інгумації а також поховання-кремації можна розділити на декілька типів. У похованнях часто знаходилась кераміка. Співвідношення посудин різних типів є подібним у кремаціях та інгумаціях. У деяких похованнях горщики, миски, вази в поєднанні з глечиком і келихом можливо розглядати як «сервіз». Деякі інші частини інвентарю залежать від статі похованого. Кілька могил дітей включали спорядження для дорослих. Аналіз поховань та їх інвентар привів до поділу на групи за ознаками соціального статусу похованих.

In Viitenky, East Ukraine, a site of the Chernyakhov culture consisting of settlement and graveyard is known for many years. The graves excavated in 2005-2018 provide a basis to reconstruct the social structure of the inhabitants of this settlement. In total 115 inhumation burials and 118 cremation burials are part of the ongoing investigation, of which some preliminary results are presented here. Concerning depth, construction and configuration the inhumation graves as well as the cremation graves can be divided in several types. The graves often included ceramics. The compilation of vessels is similar in cremations and inhumations. In some graves pots, bowls, vases in combination with a jug and beaker can be considered as a 'set'. Some other parts of the inventory are gender-specific. Several graves of children included equipment for adults. The analysis of burials and their inventory led to a division into groups suggesting indications of the social rank of the buried persons.

Einleitung

Die Gräberfelder der Černjachiv-Kultur sind seit langem Gegenstand der Forschung. Sie sind durch Biritualismus gekennzeichnet, d. h. Körper- und Brandbestattung waren gleichzeitig üblich. Zusätzlich zeigen die Körper- und Brandgräber unterschiedliche Abwandlungen. Neben der Untersuchung der vielfältigen Bestattungssitten stand immer auch die Frage im Mittelpunkt, welche Aussagen zur Sozialstruktur sich aus der immer größer werdenden Zahl untersuchter Gräber ableiten lassen. Von einigen Forschern wurden dazu Aussagen aus der schriftlichen Überlieferung auf das archäologische Material projiziert. Die andere Forschungsrichtung arbeitet archäologisch-historisch, einige der wichtigsten Arbeiten dazu sollen hier angeführt werden:

Für Erast A. Symonovič ging von Merkmalen im Grabbau, der Qualität und Quantität des Grabinventars sowie der Lage innerhalb des Bestattungsortes aus. Danach rekonstruiert er eine hierarchische Gliederung, die Vertreter der Oberschicht, Gefolgsleute, Handwerker usw. umfasste (Симонович 1980, 1995).

Nadežda M. Kravčenko betonte die Kombination der Merkmale: 1) die Art der Bestattung, 2) Grabanlage und Inventar, bei dem zwischen echten Beigaben und der persönlichen Ausstattung der Toten zu unterscheiden ist. Sie hat 531 Gräber aus 15 Gräberfeldern mit statistischen

Methoden untersucht, danach sind 3 archäologisch-soziologische Typen zu unterscheiden, die auf unterschiedliche Stellung innerhalb der Gemeinschaft hinweisen bis hin zu Sklaven. Innerhalb der Gräberfelder sind Gruppierungen nach den verwandtschaftlichen Beziehungen zu beobachten (Кравченко 1987).

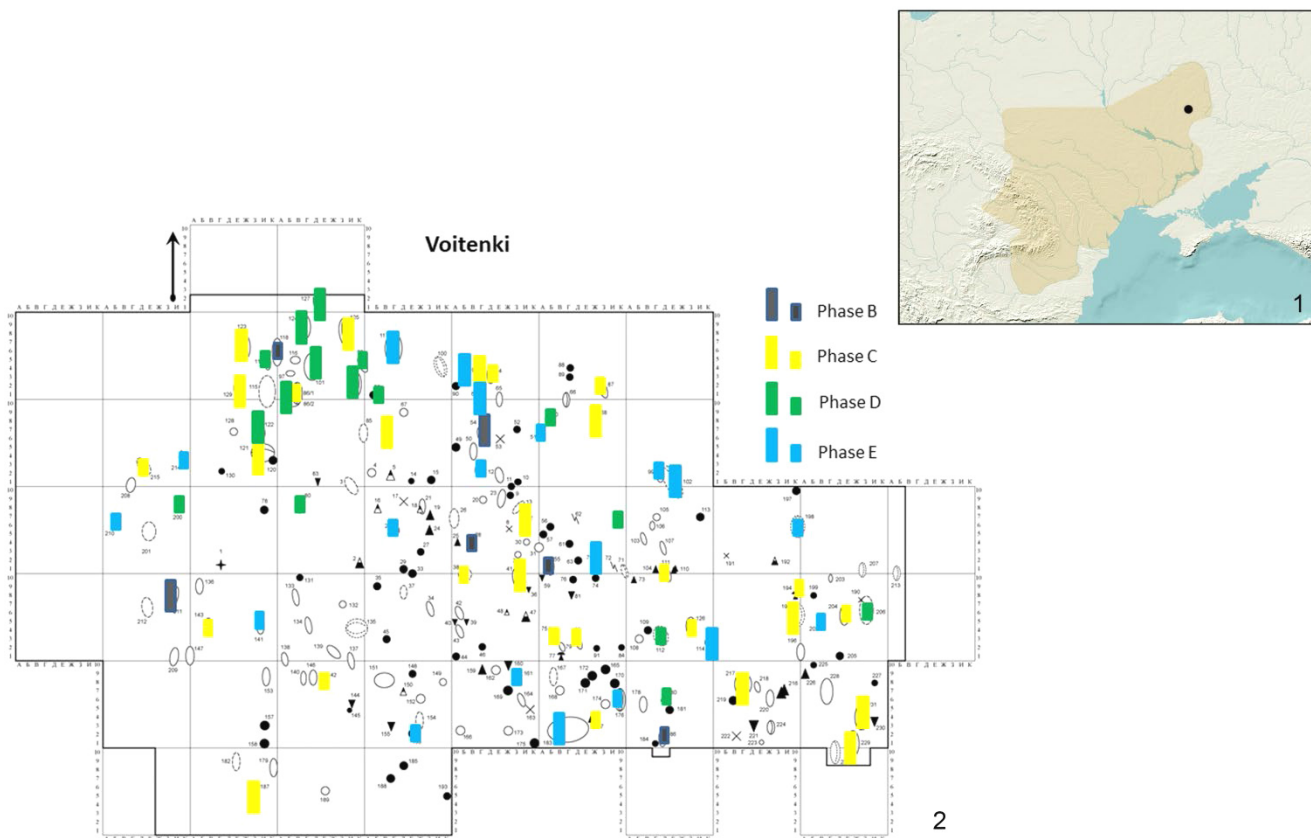
Volker Bierbrauer verband nach einem System von Merkmalen, das er für Gräber der Oberschicht in der RKZ und VWZ in Zentraleuropa herausgearbeitet hatte, einige Komplexe auf 10 Bestattungsplätzen der Černjachiv-/Santana de Mures-Kultur mit zwei seiner Kategorien: Gruppe Ib und IIa. Die für Mitteleuropa charakteristischen Merkmale einer Oberschicht wurden dabei etwas abgewandelt (Bierbrauer 1989).

Galina F. Nikitina hob die aus den unterschiedlichen Weltanschauungen resultierende Probleme für die Rekonstruktion der Sozialstruktur hervor. Sie untergliederte die Gräber verschiedener Grabformen in Oselivka und Romankivcy nach der Menge und Qualität des Inventars sowie Besonderheiten in der Konstruktion der Grabgrube jeweils in eine untere, mittlere und privilegierte Schicht. Innerhalb der Gräberfelder erkannte sie Familiengruppen und Gräber mit unterschiedlichem Sozialstatus (Никитина 1995, 2008).

Oksana V. Gopkalo entwickelte den Ansatz von Kravčenko weiter und versuchte, auch die Gliederung von Bierbrauer einzubeziehen. Für ihre Untersuchungen zog sie bis zu 3184 Gräber aus 77 Fundorten heran. Die archäologisch-soziologischen Gruppen im System von Kravcenko als AST (archäologisch-soziale Grabtypen)¹ und AST 2 bezeichnet, sind danach gewöhnliche Gemeindemitglieder mit geringem oder mittlerem Wohlstand. Die wohlhabendsten Bevölkerungsteile werden durch Kriegergräber und andere Bestattungen der Gruppe AST 3 und 3a repräsentiert. Gräber ohne Beigaben interpretiert sie als Sklaven, Kriegsgefangene oder arme Freie (Гопкало 2016).

Im Gegensatz zu diesen jeweils auf einer großen Anzahl von Gräbern von mehreren Gräberfeldern beruhenden Analysen untersuchen wir die Aussagemöglichkeiten des Bestattungsplatzes in Vjitenki. Der Fundort liegt im Bezirk Charkiw im Osten der Ukraine (**Abb. 1: 1**). Der Bestattungsplatz gehört zu einer ausgedehnten Siedlung der Černjachiv-Kultur und wird seit 2005 durch die Germanisch-Slawische Archäologische Expedition der Charkiwer Nationalen V.N. Karazin-Universität untersucht. Bisher wurden mehr als 260 Gräber freigelegt, es handelt sich damit um das größte untersuchte Gräberfeld der Černjachiv-Kultur östlich des Dnepr (Шульце, Любичев 2018; Любичев 2022). In einem Kooperationsprojekt zwischen der Universität Charkiw und der Eurasien-Abteilung des DAI werden seit 2019 die Gräber 1-232 zum Thema Bestattungssitten und Sozialstruktur ausgewertet. Dazu gehören die Auswertung nach archäologischen Kriterien sowie anthropologische Analysen. Diese Untersuchungen werden durch die Anthropologinnen Aleksandra Kozak, Tatjana Rudič und Tatjana Slobodjan vom archäologischen Institut für Archäologie der Nationalen Akademie der Wissenschaften der Ukraine in Kiew durchgeführt. Leider ist es wie bei vielen anderen Projekten im letzten Jahr infolge der Pandemie zu Verzögerungen gekommen, die anthropologischen und paläopathologischen Untersuchungen sind noch nicht abgeschlossen. Daher haben viele der Resultate noch vorläufigen Charakter und spiegeln den Arbeitsstand wieder.

Die Belegungszeit des Gräberfeldes umfasst wie die dazugehörige Siedlung das 4. Jh. und den Beginn des 5. Jhs., was den Phasen C3-D1 nach J. Tejral entspricht. Nach unseren chronologischen Untersuchungen befinden sich in der Mitte die frühesten Gräber aus der Phase B des Horizonts der „klassischen“ Černjachiv-Kultur in der Dnepr-Donets-Waldsteppe oder Stufe C 3 (Любичев 2019, часть 1, с. 99, часть 2, с.36). Darum gruppieren sich die Gräber der übrigen Phasen C, D und F (**Abb. 1: 2**). 39 der 232 Grabanlagen und Inventare wurden in unterschiedlich starkem Maße bereits in antiker Zeit gestört, was die Aussagemöglichkeiten dieser Gräber stark einschränkt. Die Körpergräber wurden bereits in antiker Zeit gestört, wofür verschiedene Ursachen diskutiert werden. Bei den Brandgräbern treten eher moderne Störungen auf, die mit der Landwirtschaft und der geringen Grabtiefe der Brandbestattungen zu tun haben.

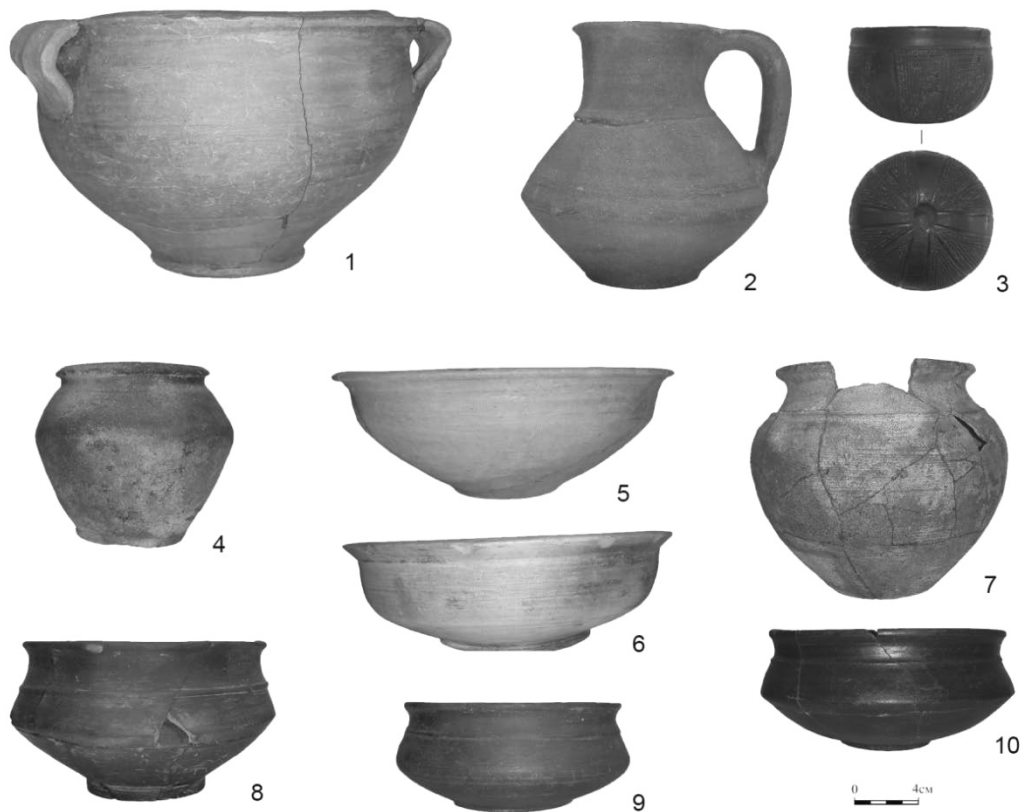
Abb. 1. Vijtenki. Lage des Fundplatzes im Verbreitungsgebiet der Černjachiv-Kultur (1); Plan des Gräberfeldes mit den datierten Gräbern. Kleine Symbole bezeichnen Gräber, die nur nach einem chronologischen Indikator erster Ordnung datiert werden konnten, große Symbole Gräber, die nach zwei solcher Indikatoren datiert wurden (2)

Fig. 1. Viytenki. Location of the site in the distribution area of the Chernyakhiv culture (1); Small symbols denote graves that could only be dated according to one first-order chronological indicator, large symbols denote graves that were dated according to two such indicators (2)

Bestattungssitten

Unter den 113 Körpergräbern waren 2 Gräber mit Doppelbestattungen, insgesamt gibt es 115 Bestattungen. Davon waren 84 ungestört erhalten. 88 Bestattungen lagen in einfachen Gruben (**Abb. 2, 1; 6: 1**), 14 in Nischen. 7 Grabgruben waren mit Abstufungen als Auflagen für eine hölzerne Abdeckung versehen, 8 Gräber enthielten Konstruktionsteile aus Holz wie Bretter, 2 Gräber Pfostenlöcher. 86,6 % der Toten fanden sich in gestreckter Lage auf dem Rücken. Die Arme lagen seitlich neben dem Körper, in einigen Fällen lagen sie im Beckenbereich, auch die Beine waren meist lang ausgestreckt. 3 Bestattungen befanden sich in gestreckter Seitenlage, 5 in Hockerstellung. 103 Bestattungen waren Nord-Süd-orientiert mit wenigen Abweichungen nach Nordost bzw. Nordwest. Nur 5 Bestattungen waren West-Ost-orientiert. 60 % der Körperbestattungen befanden sich in einer Tiefe von 0,76-1,50 m (**Abb. 3**). Auffällig ist, dass die stärker eingetieften Gräber häufiger gestört waren, nur 5 der 18 tiefsten Körpergräber waren ungestört erhalten.

Nur 10 der 84 ungestörten Körpergräber enthielten kein Inventar. Sonst bildeten Tongefäße die häufigsten Inventarteile, pro Grab fanden sich 1-24 Gefäße. Es sind vor allem Töpfe, dazu kommen Schalen, Vasen und Kannen. Ergänzt durch Trinkgefäße ergeben bestimmte Kombinationen ein "Service" (Шультце, Любичев 2018, с. 122) (**Abb. 2, 2**). Außerdem ist die Beigabe von Speisen durch Tierknochen nachgewiesen. Neben Keramik Gefäßen finden sich in 15 Gräbern auch Glasbecher.

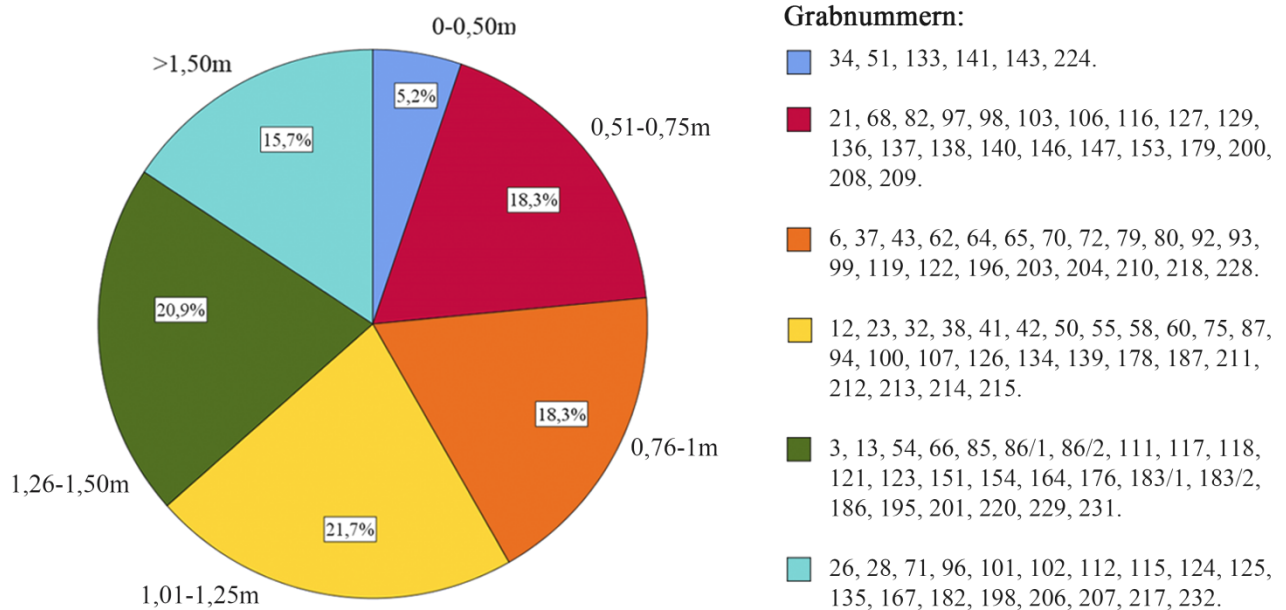
2

Abb. 2. Vjitenki. Körpergrab mit Keramikservice, Grab 218(1). Darstellung dieses Keramik services (2)

Fig. 2. Viytenki. Ingumationgraves with ceramic service, Gr.218(1).Representation of ceramic service (2)

Grabtiefe von Körpergräbern (n=115)

Abb. 3. *Vijtenki. Grabtiefe der Körpergräber*

Fig. 3. *Viytenki. Burial depth of the inhumation graves*

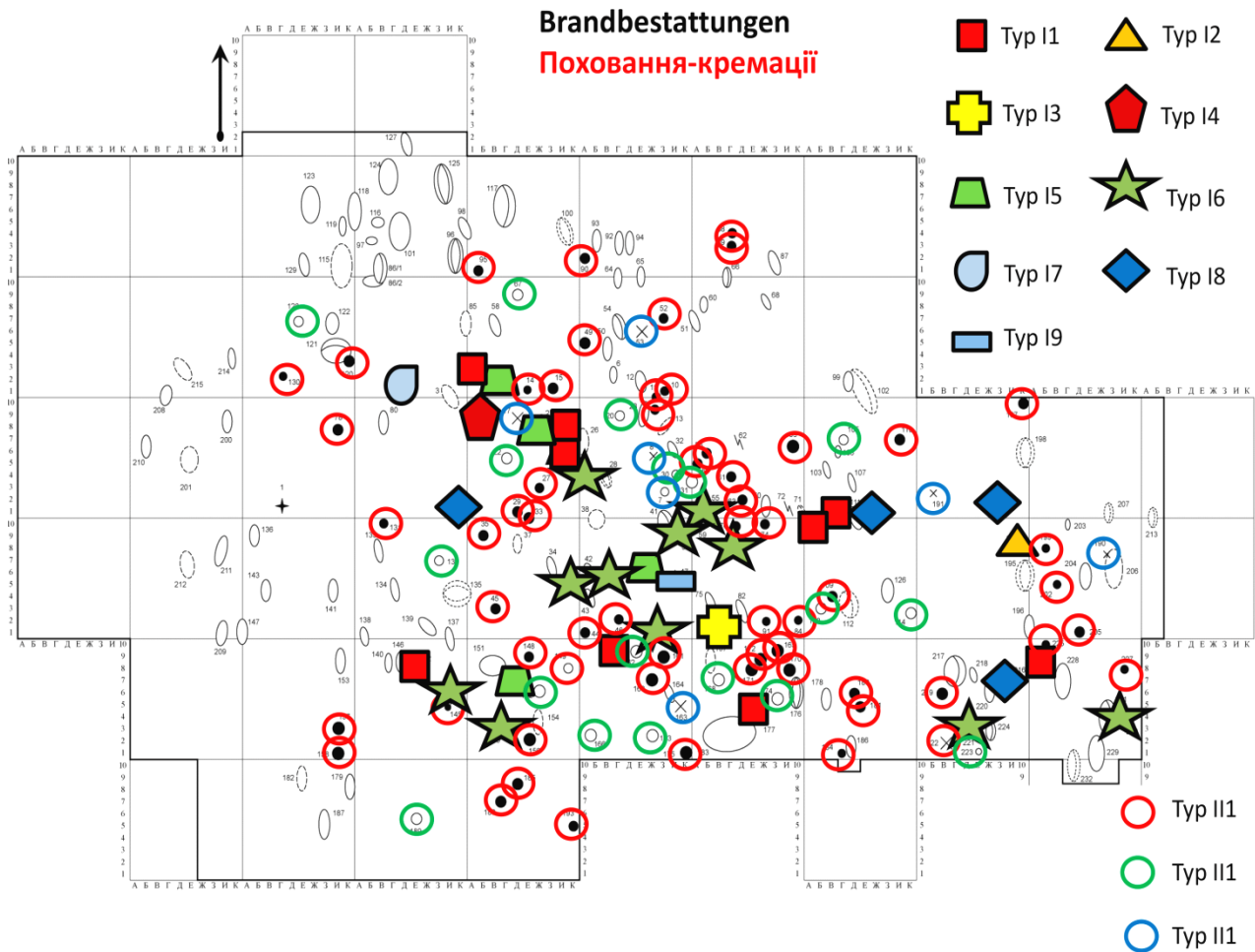
Das übrige Inventar umfasst Trachtbestandteile wie Fibeln oder Gürtelschnallen, die aus Eisen, Buntmetall, vereinzelt auch aus Silber gefertigt waren. Außerdem treten Perlen aus unterschiedlichem Material auf oder auch Anhänger, die z. T. als Amulette fungierten. Hinzukommen Geräte wie Messer, Spinnwirtel, Pinzette u.a. Diese Teile treten in den Inventaren einzeln bzw. in unterschiedlicher Weise miteinander kombiniert auf.

Unter den 118 Brandbestattungen finden sich unterschiedliche Grabformen. 86 Gräber waren ohne Urne angelegt, 32 als Urnenbestattungen, dazu gibt es jeweils unterschiedliche Abwandlungen (**Abb. 4**). Als Urne wurden meistens Töpfe verwendet, in einigen Fällen auch Schalen oder Becher, eine Vase und eine Dreihenkelvase. Die Zusammensetzung der Gefäßfragmente aus einigen Brandbestattungen spricht dafür, dass auch hier „Service“ aus Keramik eine Rolle spielten, aber während der Beisetzung zerstört wurden.

Durch die Verbrennung ist von der ursprünglichen Ausstattung der Toten oft nur wenig erhalten. In 12 Brandgräbern fanden sich Reste von Glasgefäßen. In 5 Gräbern waren die Glasgefäße Bestandteil der „Service“. In 4 Gräbern lagen die Reste der Glasgefäße nur zusammen mit Schmuck und Haushaltsgegenständen oder den Fragmenten einzelner Gefäße. In einzelnen Brandbestattungen gibt es Funde aus Silber oder verschmolzene Reste von Objekten. So war im Grab 144 der Beschlag eines Holzgefäßes erhalten, im Grab 190 nur Silbertropfen.

Wegen ihres Inventars gehören vier Gräber zu den besonderen Brandgräbern. Neben dem erwähnten Grab 144 gehört dazu Grab 69, in dem Glasspielsteine, ein römisches medizinisches Messer, Reste eines Glasgefäßes, Schnalle und Messer lagen (Liubichev, Schultze 2013, Schultze, Lyubichev 2017). Grab 114 hebt sich durch zwei Sporen und eine besondere Fibel, eine barbarische Imitation der Bügelknopf- und Zwiebelknopffibeln heraus. Grab 223 beinhaltete eine Reihe von Anhängern und die Beschläge einer Schatulle neben Gefäßfragmenten, Geräten und weiteren Gegenständen (**Abb. 5**).

Abb. 4. Vytienki. Brandgräber. Typ I Urnengräber: Typ I1 – Urne ohne Abdeckung; Typ I2 – Urne mit Gefäßabdeckung; Typ I3 – Urne mit Gefäßabdeckung und mit einzelnen Scherben; Typ I4 – Urne abgedeckt mit Gefäßunterteil; Typ I5 – Urne abgedeckt mit einzelnen Scherben; Typ I6 – Urne umgedreht mit Gefäßboden nach oben; Typ I7 – Urne umgedreht, Gefäßboden nach oben, abgedeckt mit einzelnen Scherben; Typ I8 – zwei Urnen; Typ I9 – zwei Urnen umgedreht, Gefäßboden nach oben. Typ II Gräber ohne Urne: Typ II1 – Leichenbrand kompakt in einer Grube; Typ II2 – Leichenbrand in einer Grube, abgedeckt mit Keramikfragmenten; Typ II3 – Leichenbrand in nicht kompakter Lage, manchmal zusammen mit Keramikfragmenten.

Fig. 4. Vytienki. Cremation graves. Type I urn graves: Type I1 - urn without cover; Type I2 – urn with vessel cover; Type I3 - urn with vessel covering and with individual sherds; Type I4 - urn covered with vessel base; Type I5 - urn covered with single shards; Type I6 – urn inverted with jar bottom up; Type I7 - urn inverted, vessel bottom up, covered with single shards; Type I8 - two urns; Type I9 - two urns inverted, bottom up. Type II graves without an urn: Type II1 - cremation compact in a pit; Type II2 - cremation in a pit covered with pottery fragments; Type II3 - cremation in a non-compacted location, sometimes together with pottery fragments.

Abb. 5. Vijtenki. Brandgrab. Grab 223. Fotos des Grab (1), einige Elemente der Ausstattung (2)

Fig. 5. Viytenki. Cremation graves. Gr. 223. Photos of the grave (1), some elements of the furnishings (2)

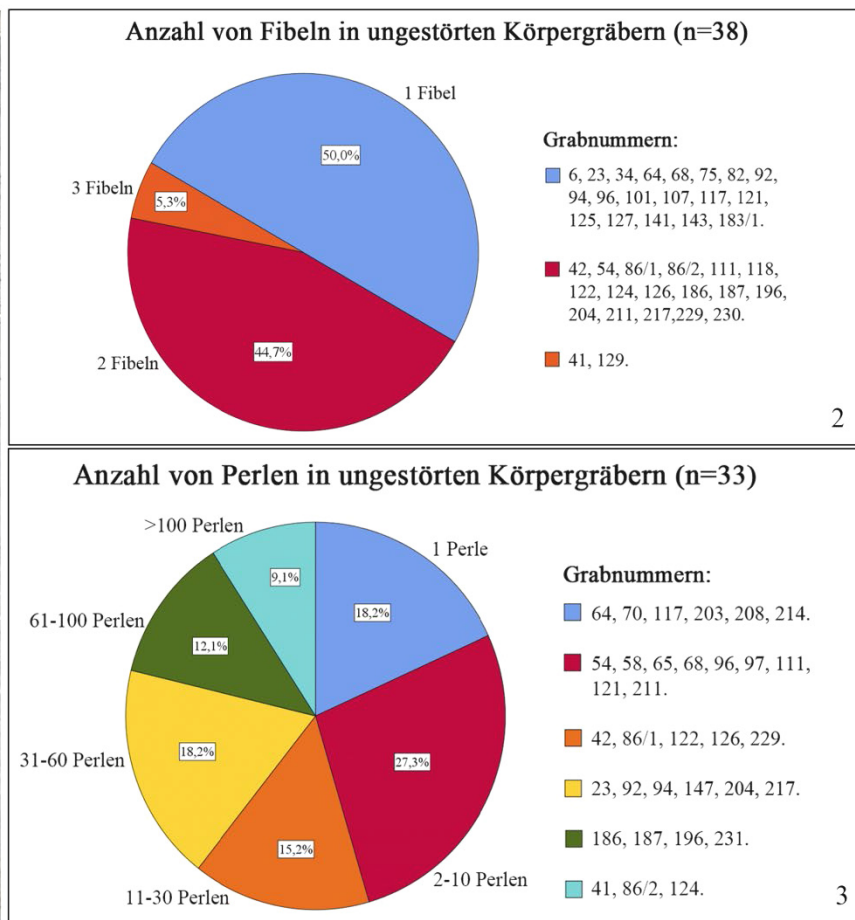
Merkmale, die den sozialen Status widerspiegeln

Dazu gehören geschlechtsspezifische Merkmale, die für Männer oder Frauen kennzeichnend waren sind. Vor allem in den Inventaren der Körpergräber sind einige archäologische Merkmale erhalten, die herangezogen werden können:

Fibeln liegen aus in 38 ungestörten Körpergräbern vor (**Abb. 6: 2**). Eine Fibel pro Grab findet sich sowohl bei Männern und Frauen und bildet daher kein geschlechtsspezifisches Merkmal. Fibelpaare oder zwei Fibeln kommen dagegen nach den bisherigen anthropologischen Bestimmungen nur in Frauengräbern vor, auch bei Grab 41 mit 3 Fibeln handelt es sich um eine Frau.

Der Perlenschmuck variiert nach der Anzahl der Perlen in den Körpergräbern stark (**Abb. 6: 3**). Einzelne Perlen treten auch in Männergräbern auf, eine größere Anzahl Perlen dagegen nur in Frauengräbern.

Nach bestimmten Elementen innerhalb der Grabinventare sind auf diese Weise einzelne Brandbestattungen „archäologisch“ als weiblich oder männlich zu bestimmen. Zu den Männergräbern gehören danach die Gräber 22 und 156 mit ein bzw. zwei Pfeilspitzen, 114 mit Sporen, 69 mit Glasspielsteinen. Anthropologisch wurden bisher 5 Gräber als männlich bestimmt. Zu den archäologisch als weiblich bestimmten Gräbern gehören 24 Brandbestattungen nach Perlen, bestimmten Anhängern und Spinnwirteln im Inventar. Diese Ergebnisse entsprechen denen auf anderen Gräberfeldern der Černjachiv-Kultur.

Abb. 6. Vjitenki. Ausstattung der Körpergräber. Grab 124 (1); Anzahl der Fibeln (2); Anzahl der Perlen (3)

Fig. 6. Viytenki. Furnishing of the inhumation grave. Gr. 124 (1); number of fibulae (2); Number of beads (3)

Eine Auswertung nach der Bestatteten nach Altersgruppen ist bisher nicht möglich, da die anthropologische Analyse noch nicht abgeschlossen ist. Daher werden als Beispiel die bisher bestimmten Kindergräber unter den Körperbestattungen angeführt. Es gab mindestens 11 ungestörte Kindergräber. 2 dieser Gräber waren ohne Inventar. Die übrigen Kindergräber enthielten Inventar in einer Zusammensetzung, wie sie auch in den Gräbern von Erwachsenen beobachtet wurde: Sie besteht nur aus Keramik bzw. aus Keramik und Speisebeigaben. Darüber hinaus enthielten einige Kindergräber Tracht- und Schmuckbestandteile oder auch Geräte. Zu den insgesamt umfangreichsten Inventaren gehört Grab 231, die Bestattung eines 2-2,5 Jahre alten Kindes (Abb. 7, 8). Mit 24 Gefäßen enthielt es die höchste Anzahl von Gefäßen pro Grab auf dieser Nekropole. Dazu gehörte auch eine römische Amphora (Шультце, Любичев, Козак 2020). Die Ausstattung auch dieses Grabes hat mit dem Alter der Bestatteten nichts zu, sondern die Schmuck- und Trachtbestandteile im Inventar entsprechen denen einer erwachsenen Frau.

In diesem Fall erlaubt die Paläopathologie zusätzlich Aussagen zum Gesundheitszustand und damit auch zu den Lebensbedingungen allgemein. Im Gegensatz zu der üppigen Grabausstattung weist das Skelett in Grab 231 starke Schädigungen auf, die auf Defizite an Vitamin C, A, D und Kalzium zurückgehen. Derartige Erkrankungen werden als Folge einer Hungersnot angesehen oder mit einer ungenügenden Ernährung durch Muttermilch in Verbindung gebracht (Шультце, Любичев, Козак 2020). In jedem Fall handelt es sich um Probleme, die vermutlich die ganze Gemeinschaft betrafen. Dafür spricht auch, dass zwei weitere Kindergräber mit ähnlichen Symptomen im gleichen Bereich des Gräberfeldes gefunden wurden.

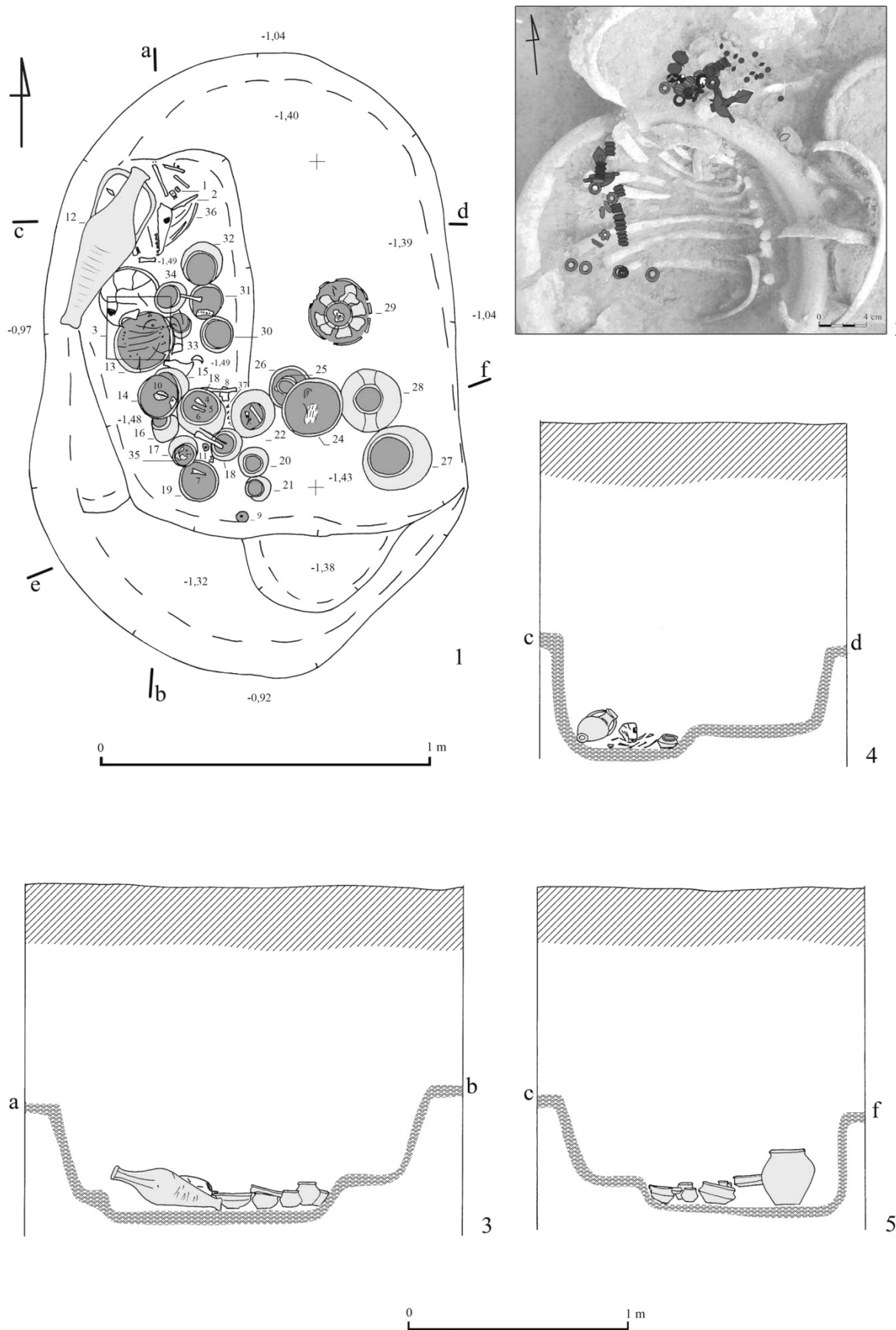
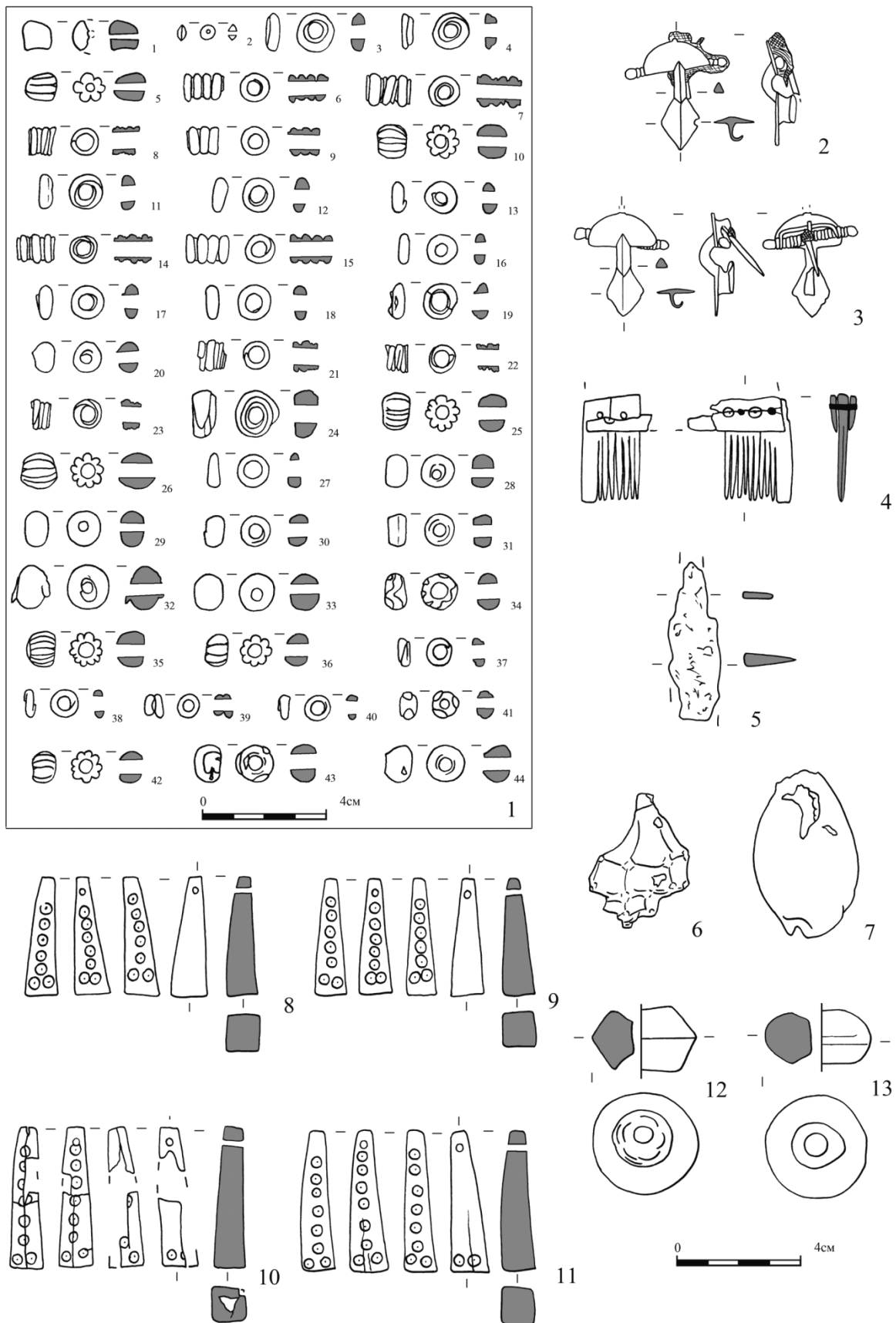

Abb. 7. Vijtenki. Kindergrab 231. Plan des Grabes

Fig. 7. Vijtenki. Children's grave 231. Plan of the graves

Abb. 8. Vytienki. Kindergrab 231. Auswahl des Inventars
Fig. 8. Vytienki. Children's grave 231. Inventory selection

Die Qualität und Quantität, der Wert der Grabbeigaben, die Konstruktion und Form der Bestattung ist mit dem sozialen Status, der wirtschaftlichen Position des Verstorbenen verbunden. Nach Nadežda Kravčenko besteht das Grabinventar aus folgenden Gruppen: Gruppe 1 umfasst „echte Beigaben“, also Gefäße oder Speisebeigaben. Gruppe 2 bilden persönliche Gegenstände wie Schmuck, Trachtzubehör, Kämmе usw., die den sozialen Status des/der Verstorbenen nicht direkt widerspiegelt. Diese Gruppe ist kein eigenständiges soziologisches Merkmal, sondern spielt eine solche Rolle nur in Kombination mit den Elementen der Gruppe 1 und der Gruppe 3 – Haushaltgegenständen und einigen Amulette (Кравченко 1987, с. 211-212).

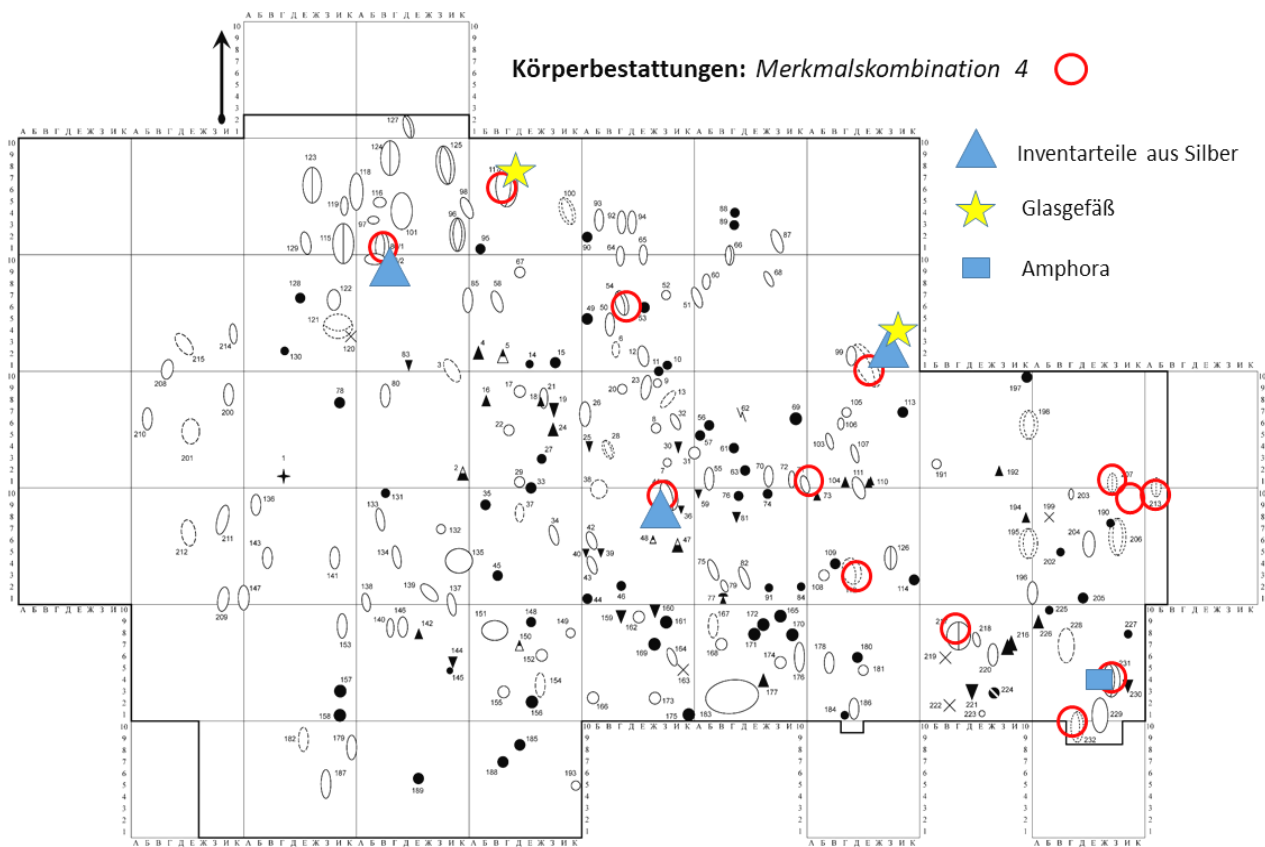
Ein wichtiges Element, das Gräber von Mitgliedern der Familien mit relativ starker wirtschaftlicher Position hervorhebt, sind in Gruppe 1 die oben erwähnten keramischen „Service“.

Auf dieser Grundlage konnten wir für die Körperbestattungen einige Modelle von „Kombinationen“ aufstellen. Sie reichen von der Merkmalskombination 1 – einfache Grabgrube mit kleinen Pfostengruben und allen 3 Gruppen des Grabinventars nach Kravčenko über Merkmalskombinationen mit Nischen oder Abstufungen und unterschiedlichem Inventar bis zur Merkmalskombination 7 – Gräber in einfacher Grube ohne Inventar (**Tab. 1**).

Grabform Тип поховальної споруди	Inventargruppe 1: „echte“ Beigaben Група інвентарю 1: приношення	Inventargruppe 2: persönliche Gegenstände Група інвентарю 2: особисті речі	Inventargruppe 3: Haushaltsgeräte, Amulette Група інвентарю 3: речі домашнього начиння, амулети
1 – einfache Grabgruben mit Pfosten Ями з стовповими ямами	„Service“, Speisebeigaben «Сервіз», жертвна їжа	X	X
2 – einfache Grabgruben Ями	„Service“, Speisebeigaben, z. T. Glasbecher «Сервіз», жертвна їжа, у тому числі скляний келих	X	X
3 – Gräber mit Abstufungen Ями з заплічками	„Service“, Speisebeigaben, z. T. Glasbecher «Сервіз», жертвна їжа, у тому числі скляний келих	X	X
4 – Nischengräber Ями з підбоем	„Service“, Speisebeigaben, z. T. Glasbecher, Silber «Сервіз», жертвна їжа, у тому числі скляний келих, срібло	X	X
5 – einfache Grabgruben Ями	Keramik, z. T. Speisebeigaben Кераміка, жертвна їжа	X	X
6 – einfache Grabgruben Ями	1-2 Gefäße 1-2 посудини	z. T. частково	z. T. частково
7 – einfache Grabgruben Ями	-	-	-

Tab. 1. Merkmalskombination in den Körpergräber

Tab.1. Combinations of features of the graves – inhumations

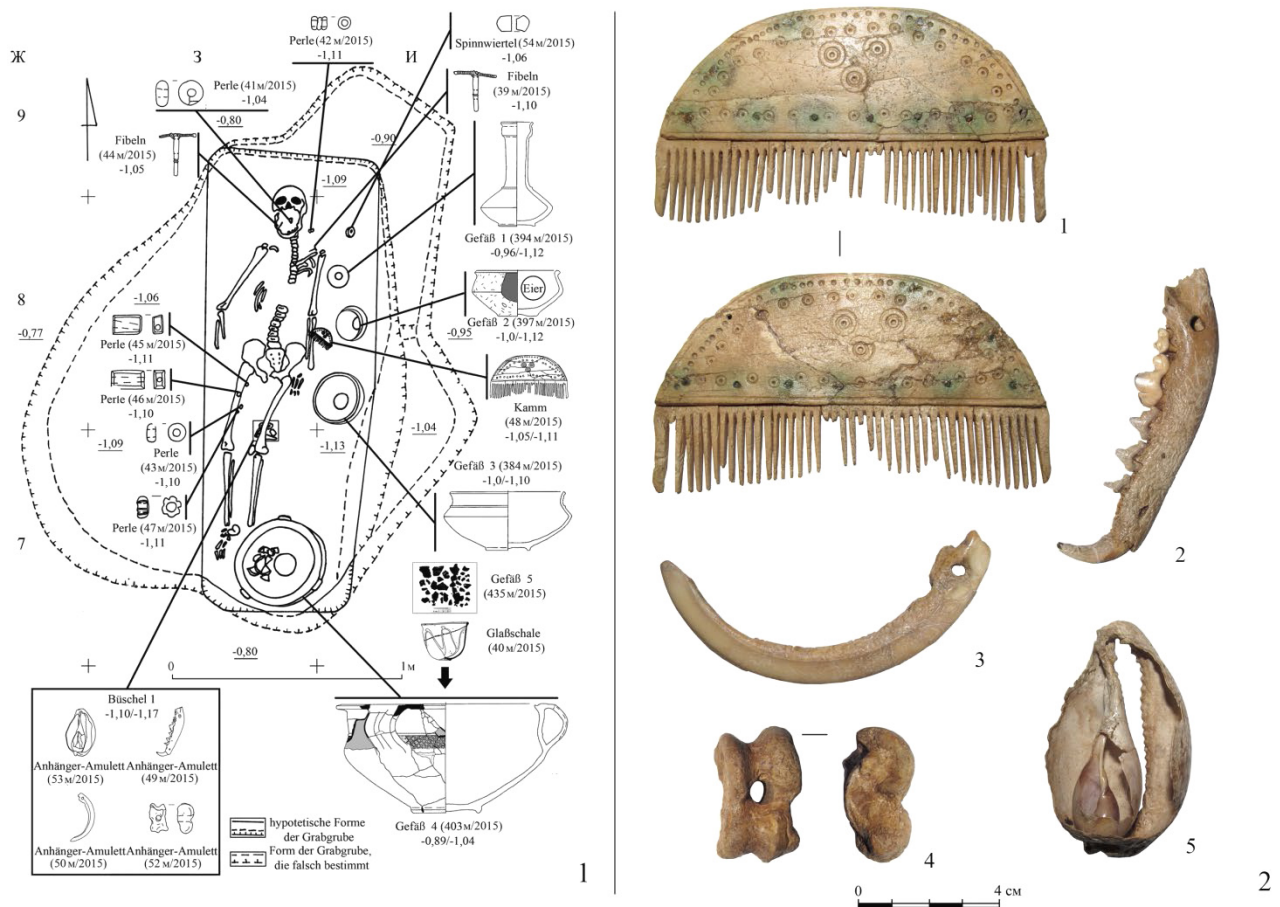

Abb. 9. Vytjenki. Körpergräber der Merkmalskombination 4

Fig. 9. Vytjenki. Body tombs of the trait combination 4

Die Merkmalskombinationen 1-4 sind mit Bestattungen von Vertretern aus Familien verbunden, die wahrscheinlich eine starke wirtschaftliche Position in der Gesellschaft besaßen. Dies gilt insbesondere für Bestattungen in großen und tiefen Gruben der Merkmalskombination 2 und alle Gräber der Merkmalskombinationen 3 und 4 (**Abb. 9**).

Andere Inventarteile oder Grabmerkmale können darauf hinweisen, dass die Bestatteten zu einer speziellen Personengruppe innerhalb der Gesellschaft gehörten. Im Grab 23, nach anthropologischer Bestimmung vermutlich die Bestattung einer Frau, lagen alle Gefäße mit dem Gefäßboden nach oben. In den Frauengräbern 68 und 211 (Любичев 2022, с. 471, 486, рис.7, 8; Schepachenko 2020, S. 87-92) (**Abb. 10**) befanden sich am Gürtel der Toten spezielle Amulette aus den Knochen von Hund, Wolf und anderen Tieren. Diese Merkmale erlauben die Vermutung, dass es sich um Personen handelte, die eine besondere Position innehatten, es kann ein Hinweis auf „Heilerinnen“, oder „Priesterinnen“ sein.

Abb. 10. Vjitenki. Grab 211 mit Ausstattung einer „Priesterin“: Plan des Grabes (1) (Shchepachenko 2020, Abb. 8); Auswahl des Inventars (2)

Fig. 10. Viytenki. Gr.211 with furnishings of a "priestess": plan of the grave (1) (Shchepachenko 2020, Abb. 8); Inventory selection(2)

Bei Brandbestattungen wird ein Teil der Gegenstände, die mit dem Toten auf dem Scheiterhaufen lagen, bei der Verbrennung zerstört. Bereits vor der Beisetzung erfolgt damit eine Auslese unter den Inventarbestandteilen. Dennoch kann man versuchen, Parallelen zu den Merkmalskombinationen der Körpergräber zu finden. In den Brandgräbern findet sich Keramik in sehr ähnlicher Zusammensetzung wie in den Körperbestattungen. Lässt man die Grabform außer Acht, finden sich die Merkmalskombinationen 1-4 der Körpergräber mit keramischem Service und manchmal mit Glasgefäß auch in sieben Brandgräbern. In drei Brandgräbern lagen keine Reste eines Services, sondern nur einzelne Fragmente der Gefäße. Dort kommen aber Funde der Gruppen 2 und 3 vor, außerdem Reste von Glasgefäßen. Wahrscheinlich handelt es hier ebenfalls um Bestattungen von Vertretern mit relativ hohem sozialem Rang. Es gibt auch Brandbestattungen, die dem Modell 5 der Körpergräber vergleichbar sind wie z. B. Grab 177, in dem eine Fibel, Perlen, verschmolzene Bronzefunde und einige Gefäßfragmente lagen. Auch Grab 144 zählt mit eine Silberfibel und Silberbeschläge eines Holzgefäßes in einer Vase zu den Brandgräbern mit Merkmalen eines besonderen sozialen Status der bestatteten Person. Die Bestattung in einem Körpergrab oder in einem Brandgrab war demnach nicht mit der wirtschaftlichen Position oder dem sozialen Rang der Toten, sondern war vor allem mit den Bestattungssitten verbunden, die innerhalb der Černjachiv-Kultur stark variierten. Dahinter können unterschiedliche Jenseitsvorstellungen stehen, die sich archäologisch aber nicht erschließen lassen.

Ein Vergleich unserer Ergebnisse zu den Merkmalskombinationen mit der Untersuchung von Oksana Gopkalo zeigt, dass es Ähnlichkeiten zu den von ihr unterschiedenen archäologisch-soziale Grabtypen (AST 1-3, 3a) gibt (Гопкало 2016). Ihre Gruppierungen basieren aber nur auf Körpergräbern mit NS-Orientierung. Nischengräber wurden von O. Gopkalo nicht herangezogen, da sie in diesen Gräbern Personen mit anderer ethnischer Zugehörigkeit vermutete. Wir gehen jedoch davon aus, dass die Sitte, Gräber in Nischen anzulegen zwar auf spätskythisch-sarmatische Traditionen zurückgeht, aber Teil des Bestattungsbrauches der Černjachiv-Kultur geworden war. Diese Grabform stellt kein ethnisches Merkmal mehr dar, sondern ein soziologisches. Insgesamt ist zwar nicht ausgeschlossen, dass innerhalb des Gräberfeldes Vijtenki auch Personen nicht-lokaler Herkunft beigesetzt wurden. Wir betrachten alle hier bestatteten Personen aber als Bewohner der nahegelegenen Siedlung. Informationen zur Sozialstruktur dieser Community sind das Ziel unserer Analyse.

Für die Wielbark-Kultur hat Kalina Skóra eine Analyse der Gräber vorgelegt (Skóra 2020). In dieser archäologischen Kultur, die mit der Entwicklung der Černjachiv-Kultur verbunden war, ist ebenfalls Biritualismus belegt. K. Skóra hat daher Brand- und Körperbestattungen in ihre Untersuchungen einbezogen. Sie kommt zu einer Untergliederung der Gräber nach dem der Grabausstattung in 3 Gruppen (Skóra 2020, s. 112-113). Dabei weisen über die Hälfte der Gräber ein mittleres 'Reichtumsniveau' auf, wobei der Anteil nach Alter und Geschlecht der Bestatteten variierte. Diese und andere Ergebnisse von K. Skóra bieten für die weitere Auswertung des Gräberfeldes von Vijtenki viele Vergleichsmöglichkeiten über den Rahmen der Černjachiv-Kultur hinaus mit der benachbarten Wielbark-Kultur.

Zusammenfassung

Wie eingangs erwähnt, ist das Projekt noch nicht abgeschlossen, außerdem zeigen die hier vorgestellten Aussagen nur einen Teil dieses komplexen Themas. Einige Punkte sollen abschließend nochmals genannt werden:

- Der Biritualismus zeigt, dass innerhalb der Gemeinschaft unterschiedliche Bestattungssitten üblich waren, die vermutlich mit verschiedenen religiösen/weltanschaulichen Vorstellungen zusammenhängen.
- Die Inventare von Brand- und Körpergräbern sind unterschiedlich gut erhalten. Durch die Verbrennung sind offensichtlich große Teile der Totenausstattung zerstört oder nur noch in Fragmenten erhalten.
- Die Keramik Zusammensetzung in Brand- und Körpergräbern weist dennoch große Ähnlichkeit auf. Auch bei einigen anderen Inventarteilen ergeben sich Ähnlichkeiten. Insgesamt sind daher Brandgräber nicht als „ärmer“ einzuschätzen, der Vergleich der Inventare von Brand- und Körperbestattungen zeigt aber auch die Grenzen der Aussagemöglichkeiten zur Sozialstruktur.
- In Brand- und Körpergräbern sind geschlechtsspezifische Inventarteile zu erkennen.
- Die Ausstattung der Körperbestattungen von Kindern entspricht oft der von Erwachsenen.
- Die Kombination von Merkmalen im Grabbrauch und der Zusammensetzung des Grabinventars aus echten Beigaben, persönlichen Gegenständen sowie Haushaltsgegenständen erlaubt eine Untergliederung, die Hinweise auf die soziale Position der Bestatteten enthält.

Відомості про авторів:

Шульцце Ердмуте (Schultze Erdmute) – с/o Deutsches Archäologisches Institut, Eurasien-Abteilung, Im Dol 2-6, 14195 Berlin, пенсіонер, доктор.

Любичев Михайло Васильович – вул. Біблика 18, кв.37, Харків 61007, тел. 097 335 02 63, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, доцент, доктор історичних наук, професор кафедри історії Східної Європи, завідувач Навчально-дослідною лабораторією Германо-Слов'янської археологічної експедиції.

Literaturverzeichnis

Гопкало, О. В. 2016. Социальная стратификация носителей культуры Черняхов – Сынтана-де-Муреш. *Краткие сообщения Института археологии РАН*, 244, с. 65-82.

Кравченко, Н.М. 1987. О методике социологического анализа погребального обряда племен черняховской культуры. В: В.Ф. Генинг (ред.). *Исследование социально-исторических проблем в археологии*. Киев: Наукова думка, с. 209-227.

Любичев, М. В. 2019. *Ранняя история днепро-донецкой лесостепи I-V вв. н. э.* Части 1, 2. Ostrogothica-Serie: Bände. Bd. 3. Харьков: Естет-Принт.

Любичев, М. В. 2022. «Особливі» поховання на могильнику пізноримського часу Війтенки: соціальний аспект. В: О.В. Симоненко (гол. ред.). *Археологія і давня історія України*, вип. 3 (44), Київ: Інститут археології НАН України, с. 466-490. DOI: 10.37445/adiu.2022.03.31.

Никитина, Г. Ф. 1995. *Анализ археологических источников могильника черняховской культуры у села Оселивка*. Москва: Наука.

Никитина, Г. Ф. 2008. *Черняховская культура Поднестровья (по результатам археологических источников)*. Москва: Таус.

Симонович Е.О. 1980.«Князівські» поховання черняхівської культури. В: І.С. Вінокур (відп. ред.). *Тези доповідей V Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Кам'янець-Подільський, 1980, с.128-130.

Симонович, Е. О. 1995. Про соціальну структуру черняхівського суспільства за матеріалами поховального обряду. *Археологія*, 4, с. 37-49.

Шульцце, Э., Любичев М. В. 2018. Группа погребений-ингумаций в северо-западной части могильника черняховской культуры Войтенки: вопросы хронологии. В: М. Любичев, К. Мызгин (ред.), *Хронология и монетные находки позднеимского времени и эпохи Великого переселения народов. Актуальные археологические исследования в Центральной и Восточной Европе. Ostrogothica-Serie (Hefte)*, 3. Харьков: Водный спектр Джи-Эм-Пи, с. 121-145.

Шульцце, Э., Любичев, М.В., Козак, А. Д. 2020. Детское погребение на могильнике черняховской культуры Войтенки. В: Буйських А.В. (гол. ред.). *Археологія і давня історія України*, 36 (3), Київ: Інститут археології НАН України, с. 489-502.

Bierbrauer, V. 1989. Ostgermanische Oberschichtgräber der römischen Kaiserzeit und des frühen Mittelalters. *Peregrinatio Gothica. Archaeologia Baltica VIII*, S. 39-106.

Liubichev, M., Schultze, E. 2013. Römische Spielsteine in einem Grab der Sântana de Mureş-Chernyakhov-Kultur – Indikator für einen besonderen Sozialstatus? In: G. R. Tsetschladze, S. Atasoy, A. Avram, Ş. Dönmez, J. Hargrave (eds.), *The Bosphorus: Gateway between the Ancient West and East (1st Millennium BC–5th Century AD)*. *BAR International Series*, 2517. Oxford: Archaeopress, p. 249-259.

Schultze, E., Lyubichev, M. 2017. A Cremation Grave of the Chernyakhov Culture with Spurs and Knop Bow Fibula (*Bügelknopffibel*): Regional Context and Interregional Comparison. In: M. Matera, R. Karasiewicz-Szczypliowski (eds.), *The Crimea and the Northern Black Sea Coast in Archaeological Research 1956–2013. ŚWIATOWIT Supplement Series C: Pontica et Caucasia*, vol. I. Warsaw: Institute of Archaeology, University of Warsaw, p. 277-294.

Shchepachenko, V. 2020. Glasschalen vom Typ Weklisce aus den Gräbern 110 und 211 des spätkaiserzeitlich-/frühvölkerwanderungszeitlichen Gräberfeldes Vojtenki 1 (Ostukraine). *Študijné zvesti archeologického ústavu SAV*, 67, S. 77-102.

Skóra, K. 2020. *Omnia Mors Aequat? Soziale Stratigraphien in der Römischen Kaiserzeit und Völkerwanderungszeit in der Wielbark-Kultur*. Łódź: Wydawnictwo Instytutu Archaeologii i Etnologii PAN.

Wojciech Nowakowski

GALINDOWIE NA «GOCKIEJ ŚCIEŻCE»

Keywords: Goths, Galindians, Gepids, Migration Period, East Prussia.

Słowa kluczowe: Goci, Galindowie, Gepidzi, okres wędrówek ludów, Prusy.

Niewiele ludów barbarzyńskich, wymienianych przez antyczne źródła pisane można dokładnie lokalizować – jednym z tych wyjątków są Goci, których obecność nad dolną Wisłą w I wieku AD nie budzi najmniejszych wątpliwości. Z równą pewnością można wyznaczyć na mapie *Barbaricum* siedziby ich sąsiadów – Galindów. Lud ten, wzmiankowany przez Ptolemeusza jako *Γαλινδοί*, zajmował ziemie na wschód od Gotów (PTOL., III, 5, 21), co pozwala umieścić go na Pojezierzu Mazurskim. Dodatkowym potwierdzeniem tej lokalizacji jest późniejszy o ponad tysiąc lat przekaz kronikarza Zakonu Krzyżackiego, Piotra z Dusburga, piszącego, że jedną z części ówczesnych Prus zamieszkuje lud *Galindite* (DUSB., III, 3) – oczywiste podobieństwo nazw powodowało, że identyfikacja obu tych ludów stała się, od co najmniej trzystu lat (REUSCH 1724), jednym z aksjomatów archeologii pruskiej. Jednocześnie przekaz ten odgrywał istotną rolę w badaniach nad etnogenezą ludów bałtyjskich, potwierdzając jednoznacznie obecność Bałtów w pobliżu wybrzeży Bałtyku w I wieku AD.

Zarysowana w ten sposób możliwość obserwowania konkretnego ludu przez całe millenium jest w archeologii wyjątkowa i prowokuje do interpretacji historycznych, w tym do śledzenia związków między Gotami i Galindami oraz do doszukiwania się ich wspólnych działań. W oczywisty sposób nasuwało się pytanie, czy Galindowie wzięli udział w wielkiej wędrówce swoich sąsiadów – taką możliwość sugerował wyraźny spadek liczby stanowisk galindzkich datowanych na wczesny okres wędrówek ludów (ca 350/375-450/475 AD) (ENGEL, LA BAUME 1936, mapa 10), który swego czasu uznawano za rezultat wyemigrowania dużej części plemienia (GAERTE 1929, p. 308-311), przy czym za najbardziej prawdopodobny uznawano udział Galindów w wędrówce Gotów.

W ekstremalnej wersji starano się wykazać, że Galindowie dotarli, wraz z Wizygotami, aż na Półwysep Pirenejski. Podstawą takich sądów było występowanie imion i przydomków *Galindo*, interpretowanych jako ślad galindzkiego pochodzenia. Trzeba jednak podkreślić, że takie określenia zostały odnotowane bardzo późno, już po upadku państwa Wizygotów, w źródłach z IX wieku, wymieniających potomków uchodźców z Półwyspu Pirenejskiego w państwie karolińskich Franków (WENSKUS, TIMPE 1996). Zaakceptowanie tej hipotezy wymagałoby więc przyjęcia, że Galindowie przetrwali wśród Wizygotów jako odrębny etnos przez blisko trzy wieki istnienia ich państwa na Półwyspie Pirenejskim, a nawet jeszcze przez stulecie po jego upadku – co wydaje się zupełnie nieprawdopodobne.

Równie mocno zakorzeniona była opinia, że przynajmniej odłam Galindów wziął udział w wędrówce Gotów na znacznie krótszym dystansie, docierając tylko w okolice dolnego Dunaju, a później powrócił na ojcowiznę. Koncepcja ta powstała jako jedna z prób wyjaśnienia genezy grupy olsztyńskiej (**Fig. 1**), pojawiającej się na Pojezierzu Mazurskim w późnym okresie wędrówek ludów (OKULICZ 1973, p. 476-491; RUDNICKI 2019). Za szczególną cechą tej jednostki uznawana jest wyjątkowa w tej części Europy koncentracja znalezisk zapinek płytkowych (*Bügelfibeln*), w części stanowiących importy, a w swej głównej masie – naśladownictwa fibul z obszarów nadczarnomorskich i bałkańskich oraz z terytorium merowińskich państw Franków (HILBERG 2004; 2009, p. 332-342).

Bogactwo materiałów grupy olsztyńskiej, kontrastujące z ubóstwem znalezisk z wczesnej fazy okresu wędrówek ludów, oraz wyjątkowo duże nagromadzenie interregionalnych, „obcych” elementów, przede wszystkim zapinek płytkowych, skłaniało niemal wszystkich badaczy do szukania przyczyn jej formowania się w napływie nowej ludności. Dyskusje przez długi czas ograniczały się do kwestii wielkości udziału owych przybyszów w składzie ludności grupy olsztyńskiej, oraz ich ewentualnego pochodzenia: jako możliwych przybyszów wymieniano Gotów (HEYDECK 1895) lub Herulów (KÜHN 1956), bądź właśnie Galindów (GAERTE 1929, p. 308-311), którzy mieliby towarzyszyć Gotom, docierając wraz z nimi w rejon Karpat Wschodnich i Kotliny Karpackiej, by potem powrócić do ojczyzny.

Fig. 1. Galindowie w późnym okresie wędrówek ludów – grupa olsztyńska.

Fig. 1. Galindians in the Late Migration Period – Olsztyn group.

Na korzyść tej ostatniej hipotezy wydawały się przemawiać znaleziska archeologiczne. Przedmioty galindzkiej proveniencji występowały bowiem w późnym okresie wpływów rzymskich, w całej, rozległej strefie pomiędzy Bałtykiem a Morzem Czarnym, zajmowanej wówczas przez różne odłamy plemion gockich i gepidzkich (NOWAKOWSKI 1989, p. 155-156; BITNER-WRÓBLEWSKA 1989; GEJ, BAŻAN 1993, p. 52-59; KOKOWSKI 1995, p. 68-69, fig. 45; ŠČUKIN 2000, p. 353-357, fig. 3-6). Szczególnie interesujące są – niestety, z reguły źle zachowane i udokumentowane – znaleziska naczyń z germańskich osad w Karpatach Wschodnich i Południowych, które wydają się przypominać ceramikę bałtyjską (STANCIU 1995, p. 165-166, pl. XXIV:4). Wszystkie te materiały pozwalały dopatrywać się obecności Galindów w latach ok. 350/375-450, daleko na południu, w Siedmiogrodzie lub nad dolnym Dunajem, jako enklawy w gockim i gepidzkim maszywie. Okres

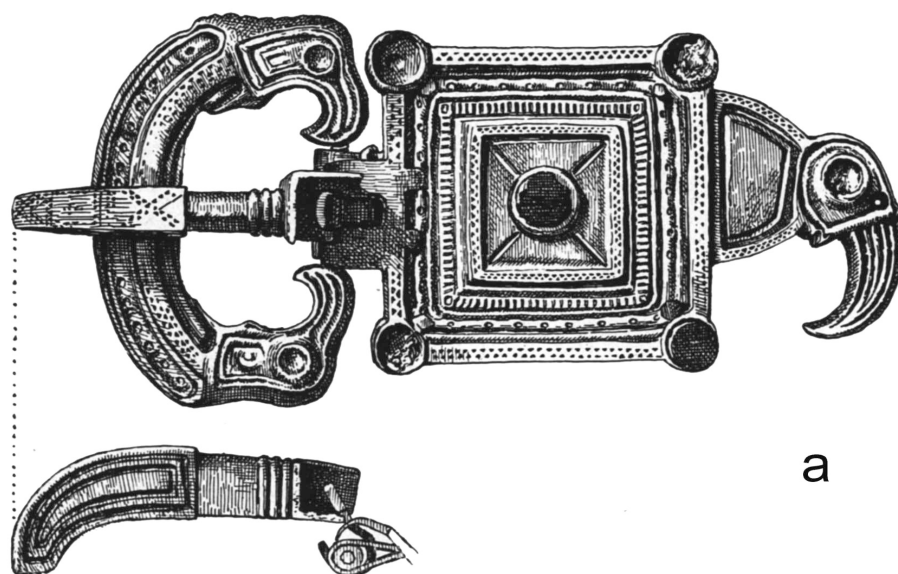
niepokojów na Bałkanach, następujący w drugiej połowie V wieku, po upadku huńskiej hegemonii, miałyby z kolei zmusić owych hipotetycznych „naddunajskich” Galindów do szukania nowych siedzib. W efekcie jakiś ich odłam miałyby zdecydować się na powrót do mazurskiej ojczyzny – tak jak Herulowie, którzy w początkach VI wieku z Kotliny Karpackiej powrócili do macierzystej Skandynawii (POHL 2002, p. 123).

W ciągu ostatniego ćwierćwiecza zarówno nowe odkrycia, jak i studia nad mazurskimi nekropolami, badanymi w pierwszej połowie XX wieku, doprowadziły do zakwestionowania przedstawionej wyżej, atrakcyjnej hipotezy. Głównym argumentem było ustalenie, że zdecydowana większość galindzkich cmentarzysk – mimo wyraźnego zmniejszenia się liczby pochówków datowanych na IV-V wiek – była użytkowana nieprzerwanie od I-II stulecia aż po VII wiek, czy nawet po początki kolejnego stulecia. W dodatku wspomniany spadek liczebności grobów, przypisywanych do wczesnego okresu wędrówek ludów, należy uznać za wynik trudności w jednoznacznym ustalaniu chronologii pochówków o mocno zredukowanym wyposażeniu, a nie ślad rzeczywistej depopulacji (NOWAKOWSKI 2022, p. 131-132). Zmusza to do zrezygnowania z atrakcyjnej tezy o wymarszu Galindów nad Dunaj i ich późniejszej „repatriacji” nad ojczyste jeziora.

Jednocześnie zarówno nowe odkrycia, jak i materiały opracowane dzięki kwerendzie w muzealnych magazynach i archiwach nie pozostawiają wątpliwości, że późnym okresie wędrówek ludów, to jest w latach 550-650, Galindowie z Pojezierza Mazurskiego utrzymywali silne kontakty z Germanami z Kotliny Karpackiej i z Siedmiogrodu, wśród których wiodącą rolę odgrywali wówczas ciągle Gepidzi, stanowiący jeden z trzech głównych odłamów ludów gockich (MAČZYŃSKA 2013, p. 60-61). Jako efektowny ślad tych kontaktów można wskazać sprzączkę z głową orła z galindzkiego cmentarzyska w Kosewie (**Fig. 2:a**) (ÅBERG 1919, fig. 169), o analogiach wśród znalezisk z gepidzkich nekropoli w Kotlinie Karpackiej (**Fig. 2:b-c**) (CSALLÁNY 1961, pl. XXXI-XXXIII). Można więc przypuszczać, że chociaż Galindowie nie wyruszyli masowo na południe »gocką ścieżką«, to jednak wykorzystali ją do nawiązania i utrzymania kontaktów z istotną częścią wielkiego kręgu gockiego, czerpiąc zeń nowe wzorce kulturowe jeszcze długo po tym, jak większość tego masywu etnicznego przesunęła się daleko na zachód, na Półwysep Pirenejski lub Apeniński.

Jedną z takich nowinek były grzebienie dwustronne, zarejestrowane na dwóch galindzkich nekropolach z Pojezierza Mazurskiego. Grzebienie dwustronne weszły w użycie w *Imperium Romanum* w IV wieku: pojawiły się wówczas zarówno w Italii (RIEMER 2000, p. 203), jak i w prowincjach naddunajskich (BÍRÓ 2002, p. 31–44, fig. 1–5; 10–82) oraz bałkańskich (PETKOVIĆ 1995, p. 21–25, pl. I–VII, mapy 1–2). Od schyłku IV wieku grzebienie dwustronne weszły w użycie także wśród barbarzyńców – znajdowano je w Siedmiogrodzie, na stanowiskach kultury Sântana de Mureș (HARHOIU 1998, p. 60, pl. LXXXV:10; LXXXIX:1; XCI:G/6), oraz w Kotlinie Karpackiej (**Fig. 3:a**), na nekropolach longobardzkich (BÓNA 2009, p. 196-197, pl. 10;6; 43:35.2; 67:26.2; ČIŽMÁŘ 2011, p. 146, pl. 12:35/9) oraz przede wszystkim na gepidzkich cmentarzyskach (**Fig. 3:b-c**) (MASEK 2016, p. 106–114, fig. 1–4; NAGY 2005, p. 145, fig. 14) i osadach (TÓTH 2006, p. 74-75, pl. I:4), datowanych na późny okres wędrówek ludów.

Na ziemiach położonych na północ od Karpat i Sudetów, w dorzeczach Wisły, Warty i Odry, grzebienie dwustronne znajdowano dopiero na stanowiskach wczesnośredniowiecznych – najwcześniejsze okazy można łączyć z początkową fazą osadnictwa słowiańskiego i datować bardzo ogólnie na VI-VII wiek (CNOTLIWY 1998, p. 372–375, fig. 2). Wyraźnie wcześniejszy był tylko jeden egzemplarz z osady kultury wielbarskiej z Puław-Włostowic (Fig. 1:a), datowany na drugą połowę IV wieku (NIEZABITOWSKA-WIŚNIEWSKA 2018, p. 625–626, fig. 13). Powiązania kultury wielbarskiej, stanowiącej część wielkiej strefy osadnictwa gockiego w późnym okresie rzymskim, sugerują, że omawiany okaz pochodził ze środowiska kultury Sântana de Mureș, w której inwentarzu, jak wyżej wspomniano, grzebienie dwustronne występowały stosunkowo licznie (NIEZABITOWSKA-WIŚNIEWSKA 2018, p. 626; cf. HARHOIU 1998, p. 60, pl. LXXXV:10; LXXXIX:1; XCI:G/6).

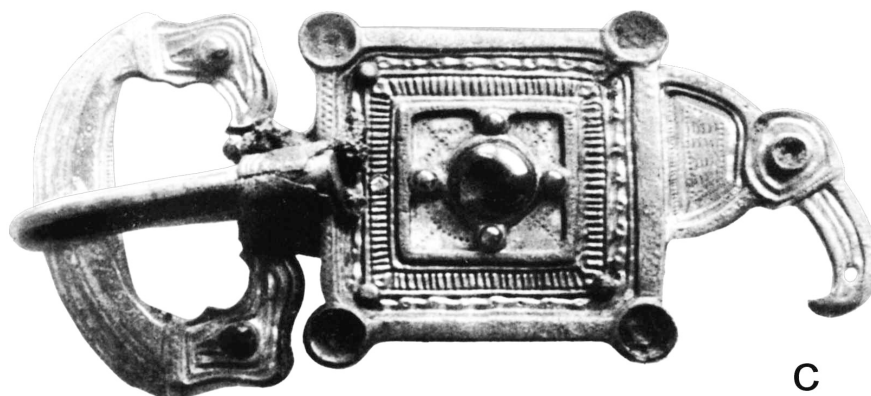

a

5 cm

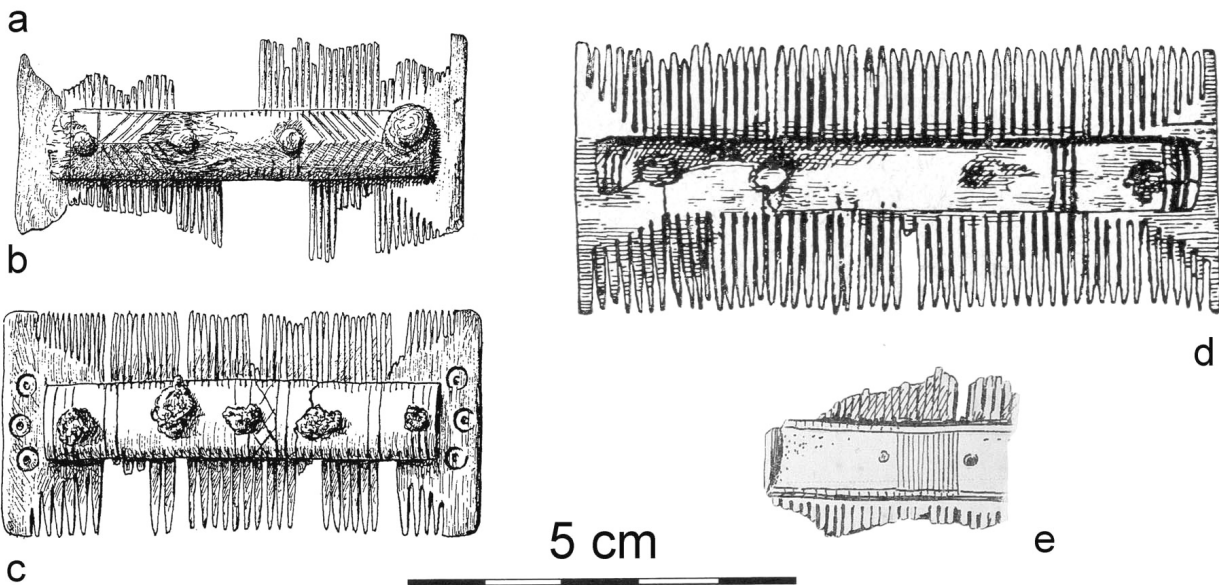
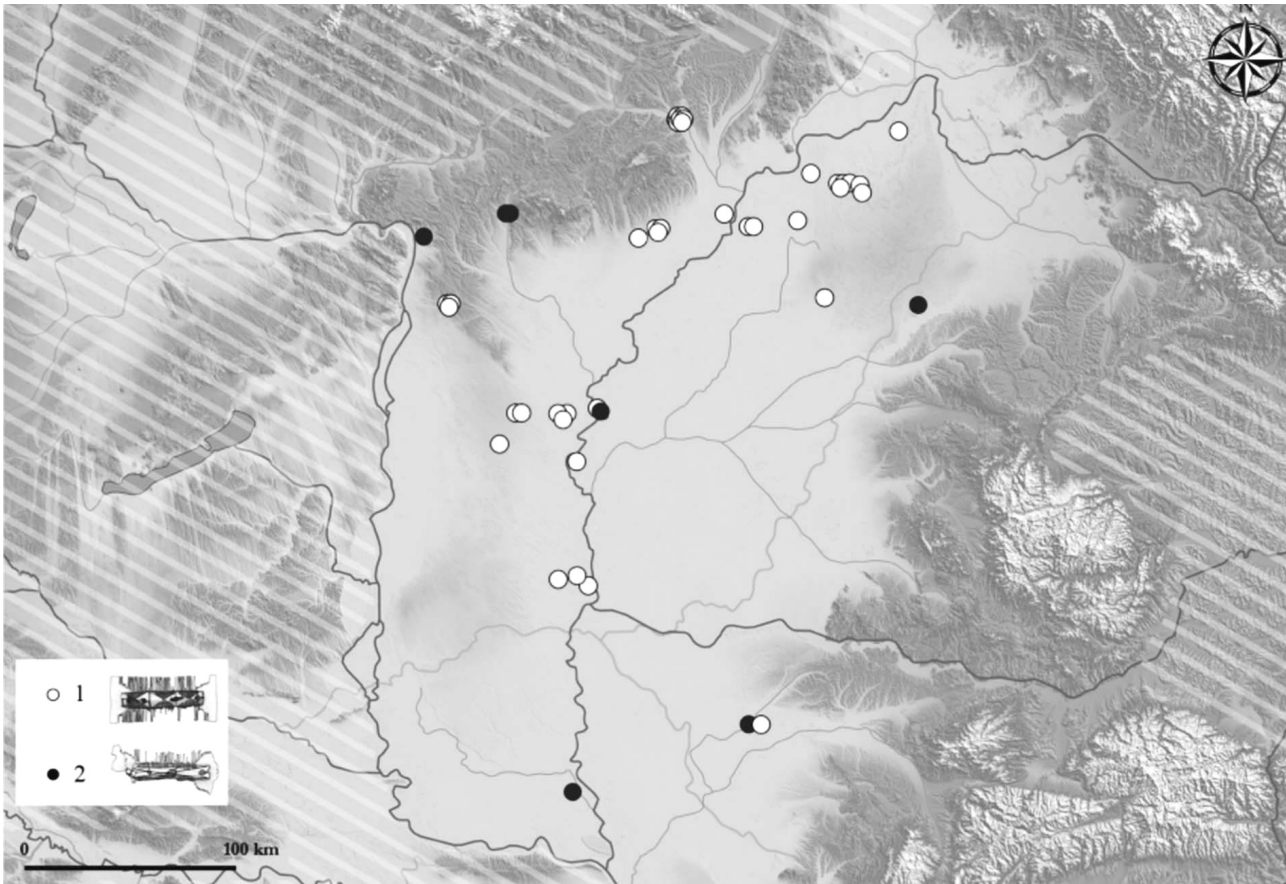
b

c

Fig. 2. Sprzączki z głowami orła: a) Kosewo, pow. Mrągowo/PL (ÅBERG 1919); b-c) Szentes-Nagyhegy, kom. Csongrád/H (CSALLÁNY 1961).

Fig. 2. Buckles with eagle-head: a) Kosewo, county Mrągowo/PL (Åberg 1919); b-c) Szentes-Nagyhegy, county Csongrád/H (Csallány 1961).

Fig. 3. Grzebienie dwustronne: a) znaleziska grzebieni dwustronnych w Kotlinie Karpackiej (MASEK 2016); b-c) Szóreg-Téglagyár, kom. Csongrád/H (NAGY 2005); d) Zalec, pow. Mrągowo/PL (GAERTE 1929); e) Miętkie, pow. Szczytno/PL (NOWAKOWSKI 2022).

Fig. 3. Double-sided antler combs: a) finds of double-sided combs in the Carpathian Basin (Masek 2016); b-c) Szóreg-Téglagyár, county Csongrád/H (Nagy 2005); d) Zalec, county Mrągowo/PL (Gaerte 1929); e) Miętkie, county Szczytno/PL (Nowakowski 2022).

W zupełnie odmiennym kontekście znaleziono dwa kolejne grzebienie dwustronne – wspomniane wyżej dwa okazy z cmentarzysk galindzkich z Pojezierza Mazurskiego. Egzemplarzowi z cmentarzyska w Zalcu (**Fig. 3:d**) (GAERTE 1929, fig. 241:e) towarzyszyła w zespole grobowym okrągła zapinka tarczowa, należąca do charakterystycznych znalezisk grupy olsztyńskiej z lat 575-650 (SZYMAŃSKI 2004, p. 163, 170, pl. II:7-10; GRZEGORCZYK 2015, p. 26-29, 79, fig. 13:4; pl. 69). Egzemplarz z Zalca wydaje się więc współczesny części okazów z wczesnosłowiańskich stanowisk znad górnej Wisły.

Drugi galindzki egzemplarz pochodzi z wielkiej nekropoli w miejscowości Miętkie (**Fig. 3:e**) (NOWAKOWSKI 2022, p. 98-99, pl. 54). Mimo złego stanu zachowania można stwierdzić, że był to typowy grzebień z płytkami ujętymi z obu stron prostokątnymi okładzinami, zdobionymi grupami poprzecznych rytych linii. Zachowane fragmenty sugerują, że końce grzebienia były ścięte prosto, podobnie jak okazy z Kotliny Karpackiej, datowane na schyłek okresu wędrówek ludów. Okazowi z Miętkich nie towarzyszyły przedmioty, mogące posłużyć jako wyznaczniki chronologiczne, wydaje się jednak, że można w tym przypadku przyjąć datowanie egzemplarza z Zalca.

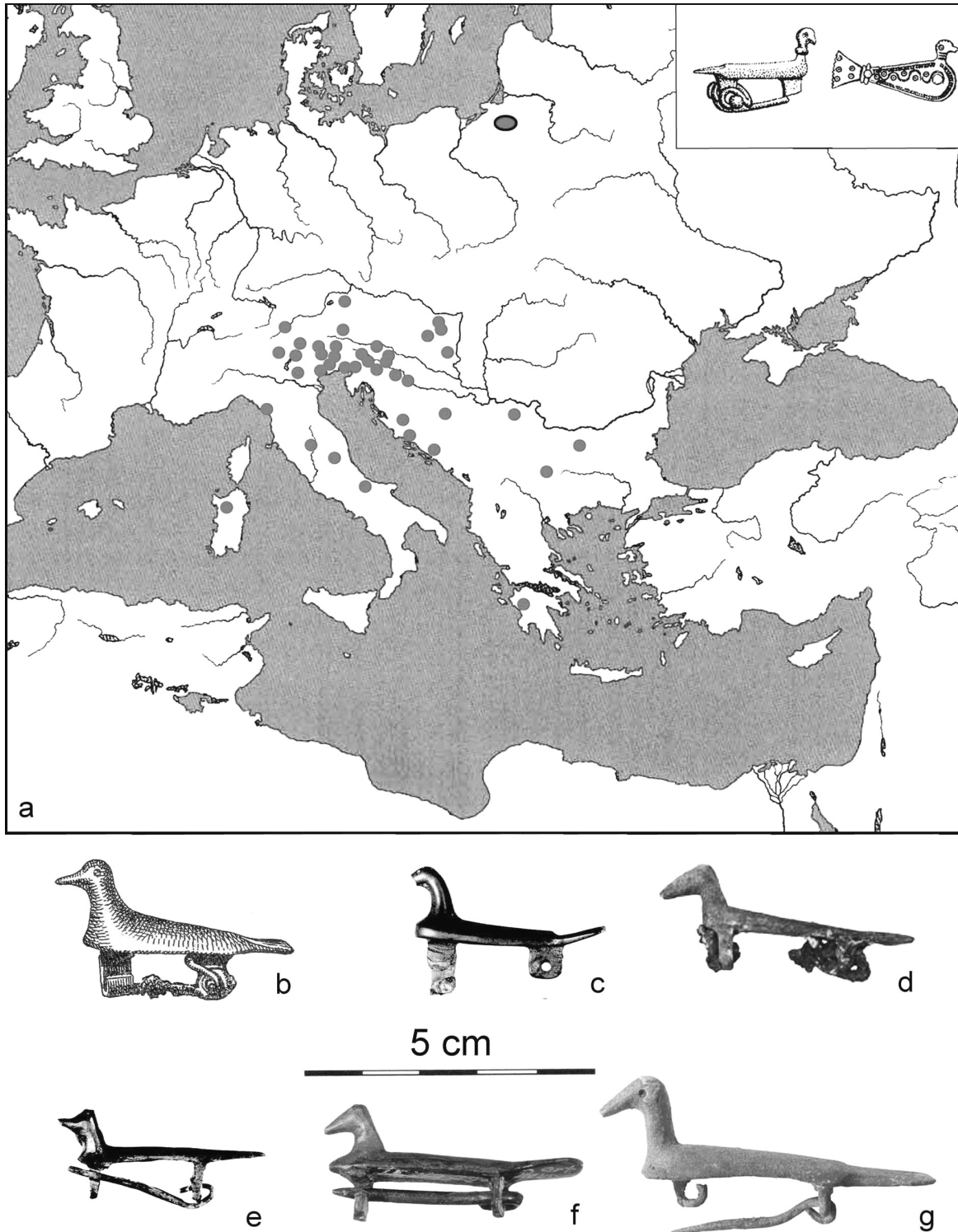
Otwartą kwestią jest droga, którą na Mazury dotarły grzebienie z Zalca i Miętkich – najbliższy rejon występowania takich okazów, to wspomniane już wielokrotnie skupisko stanowisk gepidzkich z Kotliny Karpackiej. Mimo dominacji awarskiej, utrzymującej się od początków drugiej połowy VI wieku, Gepidzi zachowali własny model kulturowy, czytelny także w następnym stuleciu w obrządku pogrzebowym i w wyposażeniu grobów z nekropoli z tego obszaru. Pojawienie się dwóch, typowo gepidzkich grzebieni dwustronnych na Pojezierzu Mazurskim wydaje się więc efektem kontaktów tamtejszych mieszkańców – Galindów – z Gepidami znad Cisy, co najprawdopodobniej było kontynuacją wzajemnych powiązań sięgających jeszcze okresu wpływów rzymskich.

Znalezisko dwóch grzebieni z Pojezierza Mazurskiego może wydawać się słabym śladem kontaktów z Kotliną Karpacką, ale można tu przywołać bardziej przekonujący argument, czyli wyjątkowo liczne występowanie w grupie olsztyńskiej tzw. zapinek gołębiowych (*Taubenfibeln*), dla których najbliższe analogie można znaleźć właśnie nad Cisą (BAREJKO, NOWAKOWSKI 2021).

Zapinki „gołębiowe” mają podobne korzenie, co opisane wyżej, grzebienie dwustronne – pojawiły się w końcu V wieku i w VI stuleciu w Italii (RIEMER 2000, p. 111-113), skąd następnie, w VI-VII wieku, rozpowszechniły się na obszarach wschodnioalpejskich (WINTER 1988, p. 275-277, № 9-10; NOWOTNY 2005, p. 208-210, pl. 4,5) oraz w Kotlinie Karpackiej (**Fig. 4:a**) (GARAM 2003, p. 106-107, 119, fig. 11,5-6; VIDA 2009, p. 241-243, fig. 3). Zaskakująco licznie opisywane fibule występują na galindzkich cmentarzyskach grupy olsztyńskiej – już ponad 100 lat temu, na początku XX wieku zarejestrowano 12 egzemplarzy, pochodzących z czterech nekropoli (ÅBERG 1919, p. 100; GAERTE 1929, p. 275), w ostatnich latach znaleziono jeszcze dwie takie zapinki (LEWOC 2019; BAREJKO, NOWAKOWSKI 2021).

Spośród fibul „gołębiowych” z galindzkich cmentarzysk na Pojezierzu Mazurskim tylko trzy były zaopatrzone w „normalne” sprężyny (**Fig. 4:b-d**), tak jak to miało miejsce w przypadku okazów z Italii (RIEMER 2000, p. 111-112, pl. 94,9; 104,11), znad górnego i środkowego Dunaju (NOWOTNY 2005, p. 209-210, pl. 4,5) i z Bałkanów (IVANISEVIC, KAZANSKI 2014, p. 141, fig. 10,7), jak też z gepidzkich i awarskich cmentarzysk w Kotlinie Karpackiej (FETTICH 1965, fig. 175,1; GARAM 2003, p. 106, fig. 10,6; BIERBRAUER 2004, fig. 3,c; MÜLLER 2014, p. 121, pl. 9,8). Wszystkie pozostałe egzemplarze galindzkie miały uproszczoną konstrukcję zapięcia, złożoną z dwóch uszek do zaczepienia szpili z brązowego drutu (**Fig. 4:e-g**), co stanowiło unikatowe, lokalne rozwiązanie – spoza terytorium grupy olsztyńskiej znana jest tylko jedna zapinka „gołębiowa” z taką konstrukcją zapięcia, znaleziona na Bałkanach (HARALAMBIEVA, ATANASOV 1992, p. 66, 118, № 116, pl. X,1). Trzeba więc przyjąć, że na Pojezierzu Mazurskim importami z południa były, najprawdopodobniej, zaledwie trzy fibule ze sprężynami, natomiast pozostałe egzemplarze wykonano już na miejscu, wzorując się na przywiezionych okazach. .

Fig. 4. Zapinki „gołębiowe”: a) znaleziska zapinek „gołębiowych w Europie (VIDA 2009) i w grupie olsztyńskiej; b) Kielary, pow. Olsztyn/PL (ÅBERG 1919); c) Zdory, pow. Pisz/PL (BAREJKO, NOWAKOWSKI 2021); d-f) Wólka Prusinowska, pow. Mrągowo/PL (LEWOC 2019; BAREJKO, NOWAKOWSKI 2021); g) Miętkie, pow. Szczytno/PL (BAREJKO, NOWAKOWSKI 2021).

Fig. 4. Dove-brooches: a) finds of dove-brooches in the Middle Europa (VIDA 2009) and in the Olsztyn group; b) Kielary, county Olsztyn/PL (ÅBERG 1919); c) Zdory, county Pisz/PL (BAREJKO, NOWAKOWSKI 2021); d-f) Wólka Prusinowska, county Mrągowo/PL (LEWOC 2019; BAREJKO, NOWAKOWSKI 2021); g) Miętkie, county Szczytno/PL (BAREJKO, NOWAKOWSKI 2021).

Za taką interpretacją przemawia datowanie galindzkich zapinek „gołębiowych”: jedyny egzemplarz, który pochodzi z zespołu o określonej chronologii, został znaleziony razem z zapinką płytkową (BAREJKO, NOWAKOWSKI 2021, 85), reprezentującą bardzo późny wariant, datowany na lata 650-700/725 (WADYL 2017; RUDNICKI 2019, p. 167-169, fig. 5.6:j-p; 5.7). Zapinki z Pojezierza Mazurskiego były więc wyraźnie późniejsze niż ich pierwowzory z Italii, krain alpejskich, czy znad Dunaju, co sugeruje, że ich lokalne wytwarzanie w grupie olsztyńskiej było kontynuowane także po ich wyjściu z użycia na „macierzystym” obszarze. Wskazuje to na bardzo silne zaakceptowania wzoru, który do Galindów dotarł dzięki kontaktom z Gepidami

Podsumowując przedstawione wyżej rozważania trzeba stwierdzić, że Galindowie nie poszli wprawdzie – jak kiedyś sądzono – »gocką ścieżką« aż na Półwysep Pirenejski, nie dotarli nawet nad dolny Dunaj, ale byli partnerami Gepidów, jednego z trzech głównych odłamów kręgu gockiego, jeszcze w VI-VII wieku, a więc w czasie, gdy polityczna i militarna potęga tego ludu należała już wprawdzie do przeszłości, ale jego rola, jako ośrodka promieniującego wpływami kulturowymi, była ciągle bardzo duża. Śladem tych kontaktów, które docierały aż do Pojezierza Mazurskiego, są – obok wspaniałej sprzączki z głową orła – niepozorne grzebienie dwustronne oraz nieco bardziej efektowne zapinki „gołębiowe”, licznie wyrabiane na miejscu. W tym więc przypadku od orła wydaje się być lepszy gołąb „w garści” (**Fig. 5**).

Fig. 5. Zapinka „gołębiowa” bezpośrednio po znalezieniu: Miętkie, pow. Szczytno/PL (Fot. A. Barejko).

Fig. 5. Dove-brooch immediately after finding: Miętkie, county Szczytno/PL (Phot. A. Barejko).

Abstrakt

Galindowie (*Γαλινδαί*) należą do nielicznych plemion europejskiego *Barbaricum*, których siedziby w okresie wpływów rzymskich można wyznaczyć z niemal całkowitą pewnością. Ich sąsiedztwo z Gotami skłaniało do doszukiwania się wspólnoty losów obu ludów, niezależnie od ich różnej liczebności i znaczenia – próby te dość często wykraczały poza ramy analizy naukowej. Do uporczywie powtarzanych mitów należy teza o rzekomym dotarciu Galindów u boku Gotów, aż na Półwysep Iberyjski: mimo wątplych przesłanek przekonanie to utrzymywało się do ostatniej dekady XX wieku. Równie mocno zakorzeniona była opinia, że przynajmniej odłam tego ludu wziął udział w „wędrowce Gotów” na znacznie krótszym dystansie, docierając tylko nad dolny Dunaj, a później wracając na ojcowiznę. Koncepcja ta powstała jako jedna z prób wyjaśnienia genezy tzw. grupy olsztyńskiej, pojawiającej się na Pojezierzu Mazurskim w późnym okresie wędrowek ludów i łączącej lokalną tradycję z licznymi obcymi wpływami, w tym – z oddziaływaniami gepidzkimi. W ciągu ostatniego ćwierćwiecza zarówno nowe odkrycia, jak i studia nad mazurskimi nekropolami, badanymi w pierwszej połowie XX wieku, doprowadziły do wniosku, że galindzkie cmentarzyska były użytkowane nieprzerwanie. Ustalenia te skłaniają do zrezygnowania z atrakcyjnej tezy o „repatriacji” Galindów znad Dunaju nad ojczyste jeziora. Jednocześnie zarówno nowe odkrycia, jak i materiały „odzyskane” dzięki kwerendzie w muzealnych magazynach i archiwach nie pozostawiają wątpliwości, że w późnym okresie wędrowek ludów istniały silne kontakty pomiędzy Galindami z Pojezierza Mazurskiego i Germanami z Kotliny Karpackiej i z Siedmiogrodu, wśród których wiodącą rolę odgrywali wówczas Gepidowie.

Bibliografia / Źródła pisane

- DUSB. — Peter von Dusburg, *Chronicon terrae Prussiae*, In: *Scriptores rerum Prussicarum. Die Geschichtsquellen der Preussischen Vorzeit bis zum Untergange der Ordensherrschaft*, ed. Th. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke, vol. 1, Leipzig 1861: *Hirzel*, p. 21-219.
- PTOL. — *Klaudios Ptolemaios. Handbuch der Geographie. Griechisch – Deutsch*, ed. A. Stückelberger, G. Graßhoff, Basel 2006: *Schwabe Verlag*.

Literatura

- ÅBERG, N. 1919. *Ostpreußen in der Völkerwanderungszeit*, Uppsala-Leipzig: *A.-B. Akademiska Bokhandeln – Otto Harassowitz*.
- BAREJKO, A., NOWAKOWSKI, W. 2021. Eine neue spätvölkerwanderungszeitliche Taubenfibel aus Masuren, *Archäologisches Korrespondenzblatt* 51/1, 81-89.
- BIERBRAUER, V. 2004. Die Keszthely-Kultur und die romanische Kontinuität in Westungarn (5.-8. Jh.). Neue Überlegungen zu einem alten Problem. In: H. Seibert, G. Thoma (eds), *Von Sachsen bis Jerusalem. Menschen und Institutionen im Wandel der Zeit. Festschrift für Wolfgang Giese zum 65. Geburtstag*, München: *Utz*.
- BÍRÓ, M.T. 2002. Comb and comb-making in Roman Panonia: ethnical and historical aspects. In: J. Tejral (ed.), *Probleme der frühen Merowingerzeit im Mitteldonauraum*. Spisy Archeologického Ústavu AV ČR Brno 19, Brno: *Archeologický Ústav AV ČR Brno*, p. 31–71.
- BITNER-WRÓBLEWSKA, A. 1989. Elementy bałtyjskie w kulturze wielbarskiej. In: J. Gurba, A. Kokowski (ed.), *Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim (materiały z konferencji)*, vol. II, Lublin: *Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie*, p. 161-177;
- BÓNA, I. 2009. Die Geschichte und die archäologischen Zeugnisse der Langobarden. In: I. Bóna, J.B. Horváth, *Langobardische Gräberfelder in West-Ungarn*. Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 6, Budapest: *Magyar Nemzeti Múzeum*, p. 169–217.
- CNOTLIWY, E. 1998. Grzebień w kulturze wczesnosłowiańskiej na terenie południowej i środkowej Polski, In: H. Kočka-Krenz, W. Łosiński (eds), *Kraje słowiańskie w wiekach średnich: sacrum i profanum*, Poznań: *Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk*, p. 366–379.
- CSALLÁNY, D. 1961. *Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonabecken (454-568 u. Z.)*, Archaeologia Hungarica XXXVIII, Budapest: *Akadémiai Kiadó*.
- ČIŽMÁŘ, M. 2011. Das Gräberfeld von Holubice. In: J. Tejral, St. Stuchlík, M. Čížmář, *Zd. Klanica, S. Klanicová, Langobardische Gräberfelder in Mähren I*. Spisy Archeologického Ústavu AV ČR Brno 39, Brno: *Archeologický Ústav AV ČR Brno*, p. 129–224.

- ENGEL, C., LA BAUME, W. 1936: *Kulturen und Völker der Frühzeit im Preußenlande*, Atlas der Ost- und Westpreußischen Landesgeschichte, I. Teil, Königsberg: Gräfe und Unzer Verlag.
- FETTICH, N. 1965. *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Pilismarót-Basaharc*, Budapest: Akadémiai Kiadó.
- GAERTE, W. 1929. *Urgeschichte Ostpreußens*, Königsberg: Gräfe und Unzer Verlag.
- GARAM, E. 2003. Avar kori fibulák. *Archaeologiai Értésítő* 128, p. 95-123.
- ГЕЙ, О.А., БАЗАН, И.А. 1995. (Гей, О.А., Бажан, И.А.), Захоронение с комплексом вещей круга эмалей на Нижнем Днепре. *Петербургский Археологический Вестник* 3, p. 52-59.
- GRZEGORCZYK, A. 2015. *Okrągłe fibule tarczowate z ornamentem wytłaczanym w grupie olsztyńskiej*. Collectio Archaeologica Ressoviensis XXXIV, Rzeszów: Oficyna Wydawnicza „Zimowit” Sp. z o.o.
- HARALAMBEVA, A., ATANASOV, G.AT. 1992. (ХАРАЛАМБИЕВА, А., АТАНАСОВ, Г.АТ.), Новопостъпили фибулиот III-VII в. в Шуменския музей. *Известия на Народния Музей Варна* 28(43), 87-120.
- HARHOIU, R. 1998. *Die frühe Völkerwanderungszeit in Rumänien*. Archaeologia Romanica I, Bukarest: Editura Enciclopedică.
- HEYDECK, J. 1895. Das Gräberfeld von Daumen und ein Rückblick auf den Anfang einer deutsch-nationalen Kunst, *Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia* 19, 1893/95, p. 41-80.
- HILBERG, V. 2004. Die westbaltischen Stämme und der überregionale Kulturaustausch in der Ostseeregion zur Merowingerzeit, *Jahrbuch der Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern* 51, 2003, p. 295-319.
- HILBERG, V. 2009. *Masurische Bügelfibeln. Studien zu den Fernbeziehungen der völkerwanderungszeitlichen Brandgräberfelder von Daumen und Kellaren*, Schriften des Archäologischen Landesmuseums 9/2, Neumünster: Wachholtz Verlag.
- KOKOWSKI, A. 1995. *Schätze der Ostgoten*, Stuttgart: Konrad Theiss Verlag.
- KÜHN, H. 1956. Das Problem der masurgermanischen Fibeln in Ostpreußen. In: O. Kleemann (ed.), *Documenta Archaeologica Wolfgang La Baume dedicata*, Rheinische Forschungen zur Vorgeschichte 5, Bonn: Röhrscheid, 79-108.
- LEWOC, I. 2019. Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na cmentarzysku grupy olsztyńskiej w Wólce Prusinowskiej, stan. I, pow. mrągowski w latach 2017-2018. *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* 1(303), p. 148-152.
- MASEK, Z. 2016. The transformation of Late Antique comb types on the frontier of the Roman and Germanic world – Early medieval antler combs from Rákóczi falva (County Jász-Nagykun-Szolnok, Hungary). *Antaeus* 34, p. 105–172.
- MAĆZYŃSKA, M. 2013. *Światło z popiołu. Wędrowni ludów w Europie IV i V wieku*, Warszawa: Wydawnictwo TRIO.
- MÜLLER, R. 2014. *Die Gräberfelder von Keszthely-Fenekpuszta, Ödenkirche-Flur*, Castellum Pannonicum Pelsonense 5, Budapest-Leipzig-Keszthely-Rahden/Westf.: Verlag Marie Leidorf GmbH.
- NAGY, M. 2005. Szőreg-Téglagyár (Kom. Csongrád). In: *Gepidische Gräberfelder im Theissgebiet. II*. Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae – Monumenta Gepidica 2, Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, p. 120-202.
- NIEZABITOWSKA-WIŚNIEWSKA, B. 2018. *Puławy-Włostowice. Wielokulturowe stanowisko z zachodniej Lubelszczyzny*, Lublin: Instytut Archeologii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- NOWAKOWSKI, W. 1989. Kultura wielbarska a zachodniobałtyjski krąg kulturowy. In: J. Gurba, A. Kokowski (ed.), *Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim (materiały z konferencji)*, vol. II, Lublin, p. 155-156;
- NOWAKOWSKI, W. 2021. E meridie pecten? A double-sided antler comb from the Miętkie cemetery in Masuria. In: K. Narloch, T. Płóciennik, J. Żelazowski (eds), *Nunc decet caput impedire myrto. Studies Dedicated to Professor Piotr Dyczek on the Occasion of His 65th Birthday*, Warsaw: Center of Research on the Antiquity of Southeastern Europe, University of Warsaw, p. 663-671.
- NOWAKOWSKI, W. 2022. GALINDISCHE NEKROPOLE. DAS KAISER- UND VÖLKERWANDERUNGSZEITLICHES GRÄBERFELD IN MINGFEN/MIĘTKIE IM LICHT DER AUSGRABUNGEN AUS DEM ANFANG DES 20. JH.S., BERLINER BETRÄGE ZUR VOR- UND FRÜHGESCHICHTE NF 22, BERLIN: STAATLICHE MUSEEN ZU BERLIN – PREUBISCHER KULTURBESITZ.
- NOWOTNY, E. 2005. Das frühmittelalterliche Gräberfeld von Hohenberg, Steiermark, mit Exkursen zur historischen und archäologischen Situation im Ostalpenraum. *Archaeologia Austriaca* 89, p. 177-250.
- OKULICZ, J. 1973. *Pradzieje ziem pruskich od późnego paleolitu do VII w. n.e.*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo.
- PETKOVIĆ, S. 1995. *Rimski predmeti od kosti i roga sa teritorije Gornje Mezije*, Archaeological Institute Belgrade Monographies 28, Beograd : Arheoloski Institut.
- POHL, W. 2002, *Die Völkerwanderung. Eroberung und Integration*, Stuttgart: Verlag W. Kohlhammer.
- REUSCH, Chr.F. 1724. *De tumulis et urnis sepulcralibus in Prussia*, Regiomonti: Litteris Reusnerianis.

- RIEMER, E. 2000. *Romanische Grabfunde des 5.-8. Jahrhunderts in Italien*, Internationale Archäologie 57, Rahden/Westf.: Verlag Marie Leidorf GmbH.
- RUDNICKI, M.A. 2019. *The Olsztyn Group in the early medieval archaeology of the Baltic Region: the cemetery at Leleszki*. East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450-1450, Leiden-Boston: Brill.
- SZYMAŃSKI, P. 2004. Cmentarzysko kultury bogaczewskiej i grupy olsztyńskiej w Zalcu koło Mrągowa, na Pojezierzu Mazurskim, *Barbaricum 7*, Warszawa: Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, p. 153–190.
- ŠČUKIN, M. 2000. Three Ways of the Contacts between the Baltic and the Black Sea Littorals in the Roman Period. In: M. Maćczyńska, T. Grabarczyk (ed.), *Die spätrömische Kaiserzeit und die frühe Völkerwanderungszeit in Mittel- und Osteuropa*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, p. 345-365.
- TÓTH, A. 2006. *Gepidische Siedlungen im Theissgebiet*, Monumenta Germanorum Archæologica Hungariæ 1, Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum.
- VIDA, T. 2009. Local or Foreign Romans? The Problem of the Late Antique Population of the 6th-7th Centuries AD in Pannonia. In: D. Quast (ed.), *Foreigner in Early Medieval Europe. Thirteen International Studies on Early Medieval Mobility*. Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums 78, Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, p. 233-259.
- WADYL 2017. Nowe odkrycie zapinek typu Wólka Prusinowska z grodziska w Pasymiu na tle dotychczasowych znalezisk. In: J. Andrzejowski, C. von Carnap-Bornheim, A. Cieśliński, B. Kontny (eds), *Orbis barbarorum. Studia ad archaeologiam Germanorum et Baltorum temporibus Imperii Romani pertinentia Adalberto Nowakowski dedicata*. Monumenta Archaeologica Barbarica – Series Gemina VI Warszawa-Schleswig: Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego – Zentrum für Baltische und Skandinavische Archäologie, p. 253-260.
- WENSKUS, R., TIMPE, D. 1996. Galinder. § 2. Historisches. *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 10, Berlin-New York: Walter de Gruyter, p. 327-329.
- WERNER, J. 1950. Slawische Bügelfibeln des 7. Jahrhunderts. In: G. Behrens (ed.), *Reinecke Festschrift. Zum 75. Geburtstag von Paul Reinecke am 25. September 1947*, Mainz: Schneider, p. 150-172.
- WINTER, H.. 1988. Die römisch-kaiserzeitlichen und ‚romanischen‘ Vogelfibeln der Antiken-Sammlung des Kunsthistorischen Museums in Wien. *Römisches Österreich. Jahresschrift österreichischen Gesellschaft für Archäologie* 15-16, 1987-1988, p. 253-277.

Олег Петраускас (Інститут археології НАН України, м. Київ)

Олег Осаульчук («Рятівна археологічна служба», м. Львів)

ДЕСЯТЬ РОКІВ ДОСЛІДЖЕНЬ В КОМАРОВІ: ПІДСУМКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

В статті подаються підсумки досліджень комплексу унікальних пам'яток пізньоримського часу біля сс. Комарів та Бузовиця на середньому Дністрі. Наводиться характеристика основних елементів матеріальної культури, визначається час існування та етнокультурний склад. Обидві пам'ятки демонструють приклади римського імпорту «вищого рівня». В Комарові розміщувалася склоробна майстерня, яка є свідченням прямого перенесення римських технологій в середовище варварів. В Бузовиці частково розкопана споруда, яка збудована за римськими традиціями. Обидві пам'ятки склали єдину соціально-економічну структуру, де поселення в Бузовиці могло бути адміністративним центром, а поселення в Комарові – виробничим осередком

Ключові слова: черняхівська культура, римська архітектура, гіпокауст, виробництво скла, Комарів, Бузовиця.

The article presents the results of studies of a complex of unique monuments of the late Roman period Komariv and Buzovycja on the Middle Dniester. The characteristics of the main elements of material culture are given, the time of existence and ethno-cultural composition are determined. Both monuments demonstrate examples of «higher level» Roman imports. A glass-making workshop was located in Komariv, which is evidence of the direct transfer of Roman technologies to the barbarian environment. In Buzovycja, a partially excavated building was built according to Roman traditions. Both sites formed a single socio-economic structure, where the settlement in Buzovycja could be an administrative center, and the settlement in Komariv - a production center

Key words: Černjachiv culture, Roman architecture, hypocaust, glass production, Komariv, Buzovycja

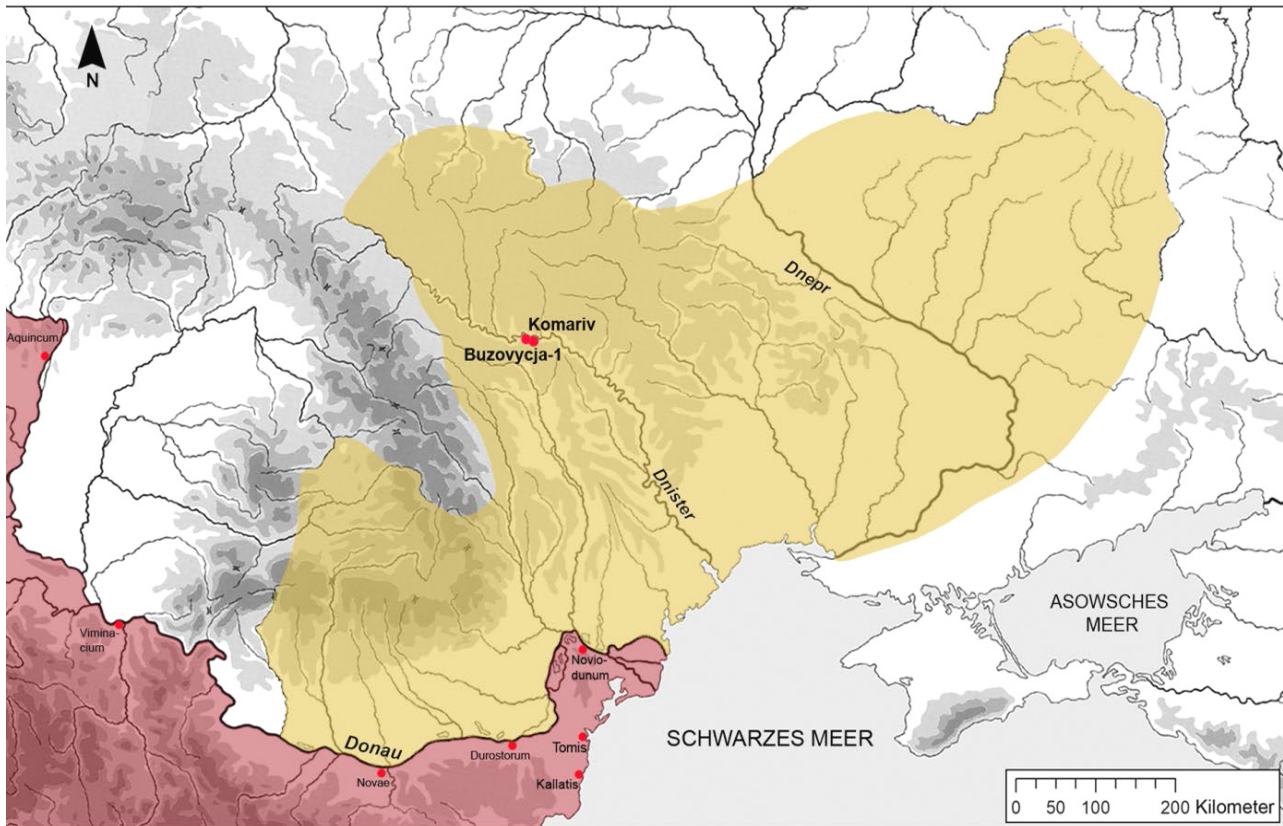
Археологічні пам'ятки, про які піде мова, розташовані в північно-західному регіоні культури Синтана де Муреш - Черняхів. Враховуючи близькість матеріального комплексу Комарова та Бузовиці до культури римських провінцій, зазначимо, що вони розташовані приблизно за 250-300 на північ від них (**рис. 1**). Обидві пам'ятки знаходяться на правому березі середньої течії річки Дністер (**рис. 2**).

Комплекс пам'яток пізньоримського часу пов'язаного із виробництвом скла складається з поселення («Комарів») та могильника («Комарів-1»).

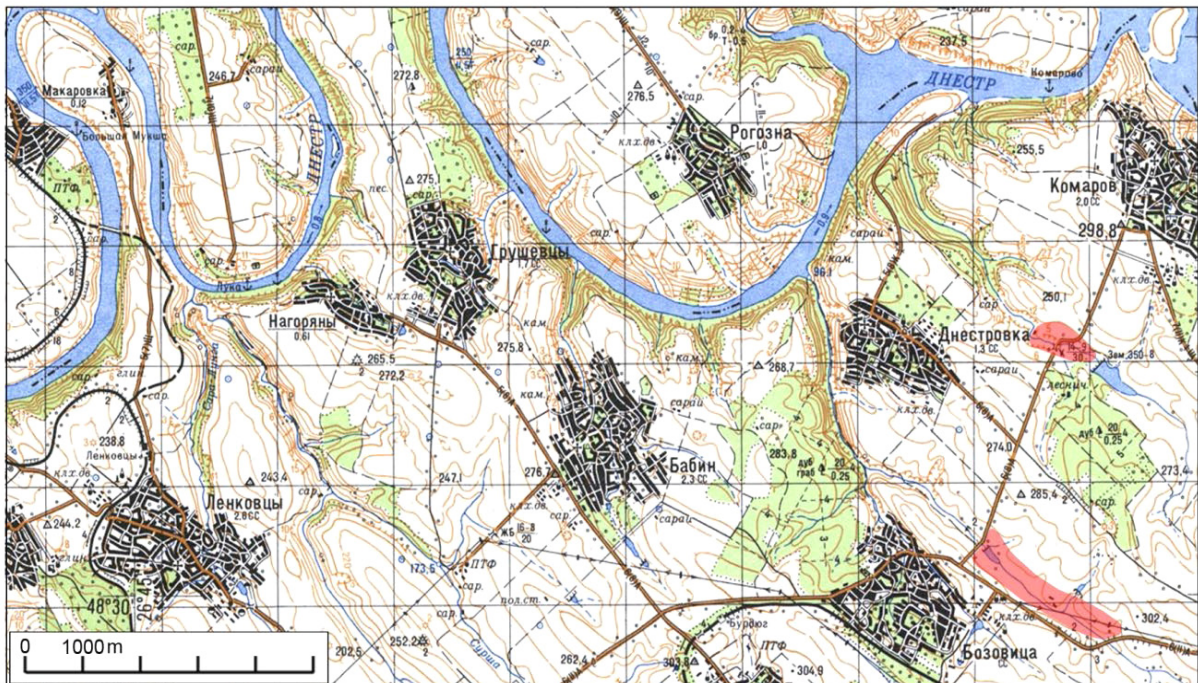
Поселення займає обидва схили струмка, який за 5 км впадає в Дністер (**рис. 3**). Ґрунти, де розташоване поселення, це темно-сірі опідзолені ґрунти, які відносяться до найбільш плідючих в регіоні Північної Бессарабії¹. Площа поселення становить близько 30-35 га. Могильник розташований на південному березі струмка і займає мис, який утворений долинами двох маленьких струмків (Petrauskas, Avramenko 2019, p. 68-91).

---

¹ На таких самих ґрунтах розташоване і поселення в Бузовиці.

1

2

Рис. 1. Розташування пам'яток Комарів та Бузовиця-1 в межах черняхівської культури (1) та мікрорегіоні (2) (Petrauskas et. al., im Druck)

Рис. 2. Комарів. Вигляд на західну половину поселення

Місцезнаходження з матеріалами пізньоримського часу біля села Комарів відкрито у 1950 р. У 1956-1957, 1962, 1965 та 1969 рр. розкопки на поселенні провів Маркіян Смішко (Львів). Тоді було розкопано 3732 м² площі, де за нашими підрахунками, досліджено 37 об'єктів пізньоримського часу та три споруди раннього залізного віку. У 1974 р. розкопки на поселенні провела Юлія Щапова (Москва). На площі 192 м² були відкриті дві житлові споруди та один гончарний горн (Смішко 1964, с. 67—80; Щапова 1978, с. 230—242; Онищук 2013, с. 259—263).

В 2012 р. дослідження пам'ятки відновила спільна експедиція Інституту археології (Київ) і Рятівної археологічної служби України (Львів) НАН України². Впродовж десяти сезонів нами проведені наступні роботи. Уточнена площа поселення, яка на сьогодні становить близько 30-35 га³. Для північної половини поселення закладена єдина локальна сітка для археологічних і геомагнітних досліджень. У 2012 р. нами цілеспрямовано відкритий синхронний поселенню могильник. На поселенні та могильнику проведені геофізичні дослідження на площі понад 14 га (Бондар та ін. 2022, с. 29-52). На поселенні протягом 2012 - 2022 рр. розкопано 1264 м² площі і досліджено 40 об'єктів різного характеру: гончарні горни, дім з кам'яним фундаментом, майстерню склороба, наземні та заглиблені споруди господарського та житлового призначення. На могильнику розкопано 236 м², де досліджено 12 трупопокладень (рис. 4, 5).

За результатами досліджень Комарова з 1956 по 2022 рік можливо дати загальну характеристику основних категорій матеріальної культури пам'ятки та висловити попередні спостереження щодо її культурно-історичного характеру.

² З 2013 р. стає міжнародним із залученням установ та фахівців з Німеччини, Болгарії та Польщі (<http://www.komariv.in.ua>).

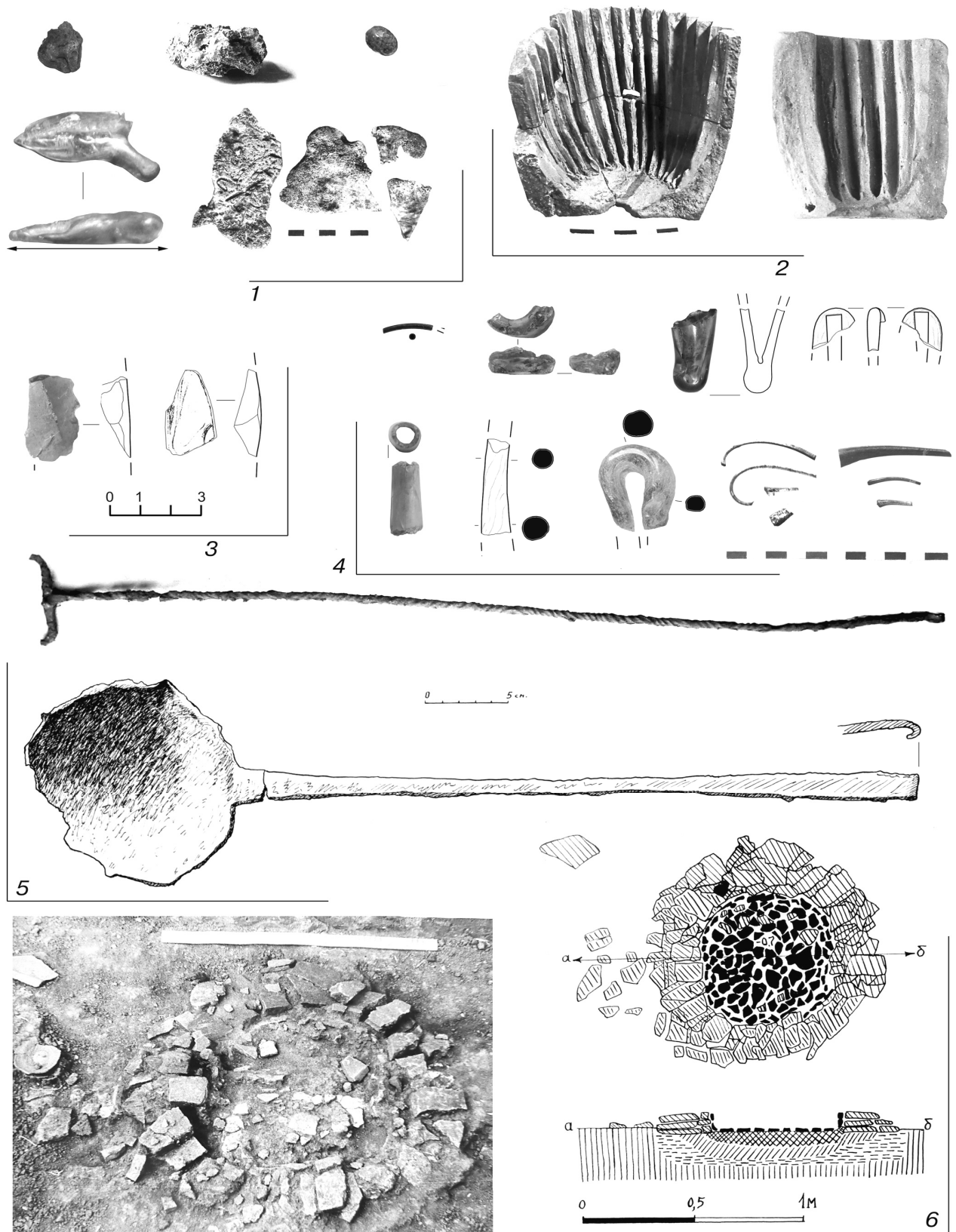
³ В попередніх роботах площа визначалася в 8 га.

1

Рис. 3. Комарів-1, вигляд зверху на поховання 2

Рис. 4. Комарів. Знахідки пов'язані з виробництвом скла – краплі скла, виплески (1), глина форма для видування скляного посуду (2), осколки від скляних чушок-напівфабрикатів (3), відходи та напівфабрикати (4), інструменти (5), залишки печі для виплавляння скла (6) (Petrauskas 2014, Taf. IX)

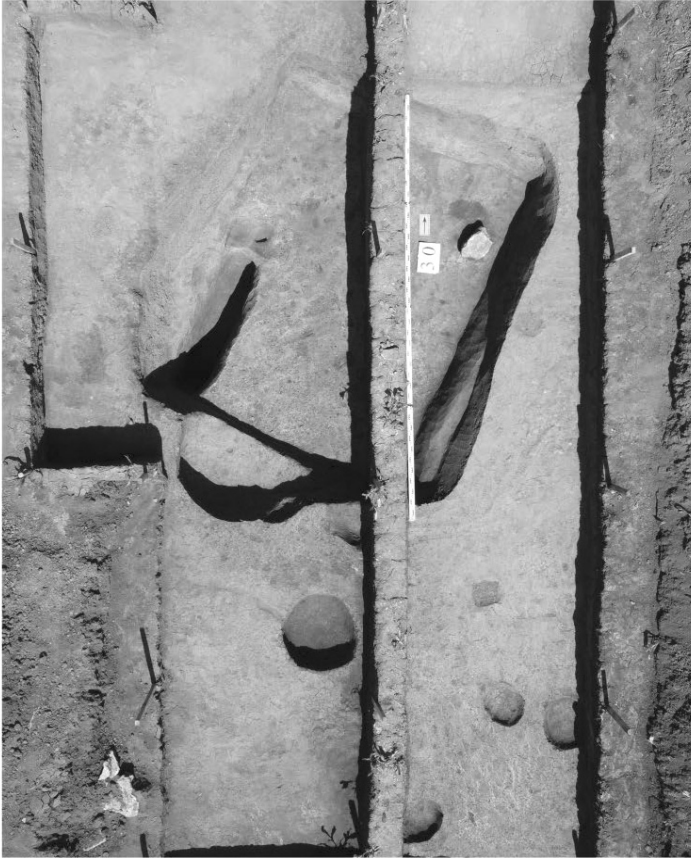

Рис. 5. Комарів. Майстерня склороба: вигляд зверху на споруду (1) та скляний кубок із заповнення (2) (за Petrauskas, Shyshkin, в друці)

Рис. 6. Комарів. Вигляд зверху на будівлю з кам'яним фундаментом

Основні типи споруд, які зафіксовані на поселенні: піч склоплавильна (Смішко 1965; Цигилик 2006, с. 101) (**рис. 6: 6**); майстерня склороба (Petrauskas, Shyshkin, в друці) (**рис. 7**); будинок на кам'яному фундаменті (Смішко 1964, с. 67-80; Петраускас, Шишкін 2019, с. 102-103) (**рис. 8, 9**); наземні будівлі; житла заглиблені в землю (напівземлянки); гончарні горни (Петраускас та ін. 2017, с. 107-158) (**рис. 10-12**); вогнища наземні; ями господарського та виробничого призначення. Ряд споруд має невизначений характер.

Основні категорії матеріальної культури поселення в Комарові.

Кераміка представлена трьома основними групами: гончарний (до 90%) та ліпний (до 10%) посуд черняхівського типу, гончарний посуд античного походження (20-25% у групі гончарного посуду). Гончарний посуд представлений всіма формами характерними для черняхівської культури: вази, глечики, кубки, миски, горщики та піфоси (Смішко 1964, с. 72—74; Петраускас та ін. 2017, с. 107—158) (**рис. 13**). Ліпний посуд має прототипи у різних етнокультурних центрах. На даний час можливо говорити про пізньоскіфо-сарматський, ранньослов'янський і східногерманський типи ліпної кераміки. Присутні також форми ліпних посудин дакійського типу.

Глиняний посуд античного виробництва це амфори, червонолакові посудини та світильники. Найбільша колекція амфор у Комарові отримана під час розкопок М. Смішка. На думку дослідника час їх існування вкладається в межі III – початок V ст. (Смішко, 1964, 74-75, 79). Детальний аналіз амфор проведений Сергієм Діденко, який дозволив визначити їх типологічний спектр, суттєво уточнити хронологію цих виробів, центри їх походження тощо (Діденко 2015, 23—27; 2017, 87—96).

На поселенні знайдено понад 30 античних монет. За визначеннями Кирила Мизгіна римські монети (денарії і суберати) карбовані від Августа (27 р. до н.е. — 14 р. н.е.) до Костянтина I (306—337 рр.). Унікальними є знахідки двох боспорських статерів Рискупоріда V (242/243—276/277 рр.) (Мизгін, 2013, 336—341).

Рис. 7. Комарів. Вигляд з півдня на виробничий комплекс (передгорнова яма та горн) випалу гончарного посуду

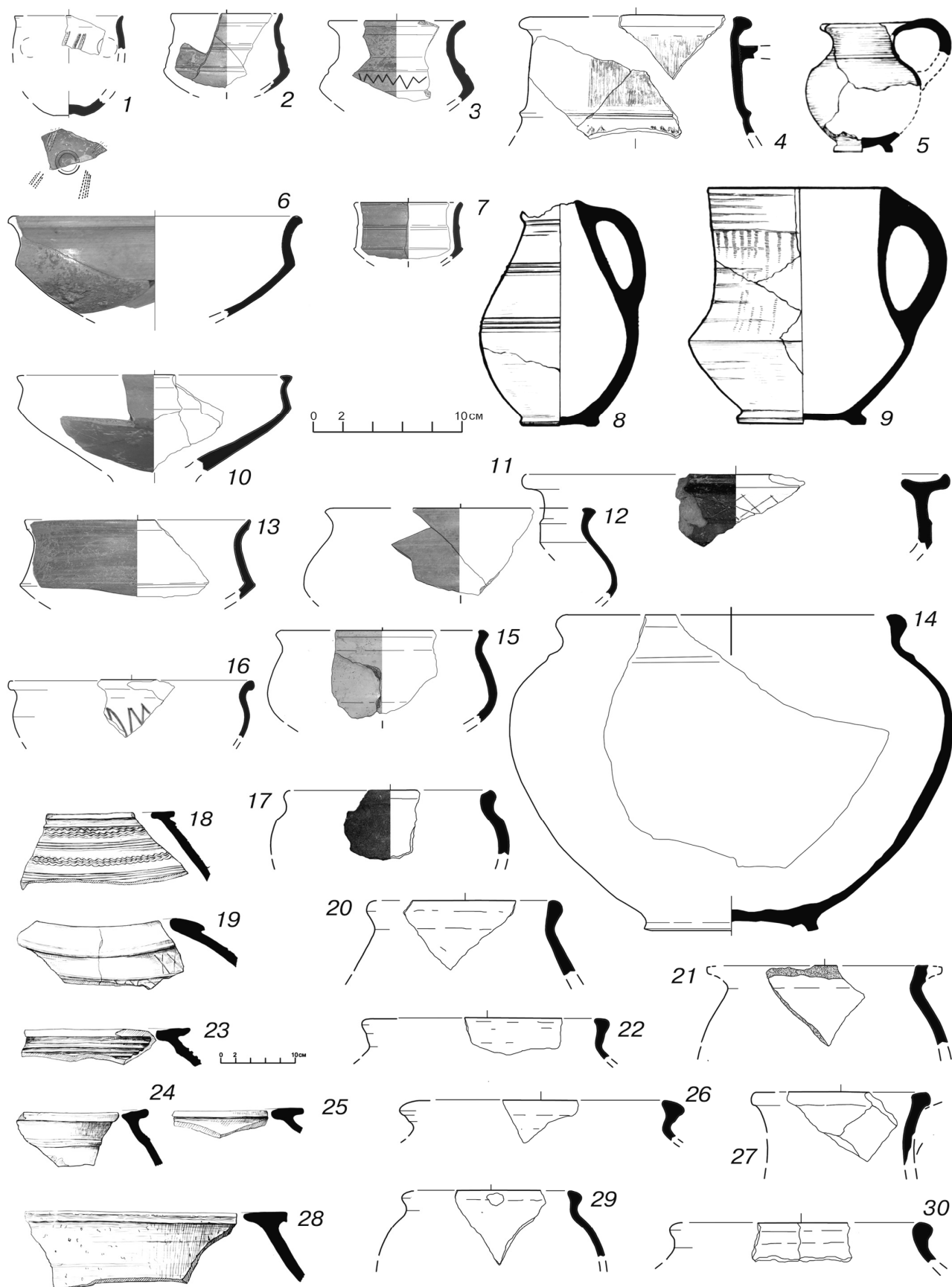

Рис. 8. Комарів. Основні різновиди гончарного посуду черняхівського типу: столовий (1-15) та гончарний (16-30) (Petrauskas 2014, Taf. V)

Рис. 9. Комарів. Артефакти, що ілюструють основні етапи виробництва скла: шлаки, напівфабрикати, відходи виробництва, готова продукція

Рис. 10. Комарів. Зразки скляного посуду 1-ї групи (1, 4, 5, 7-9, 13-25), віконного скла (9), напівфабрикатів (6, 8, 10) та відходів виробництва (2, 3, 6, 10-12)

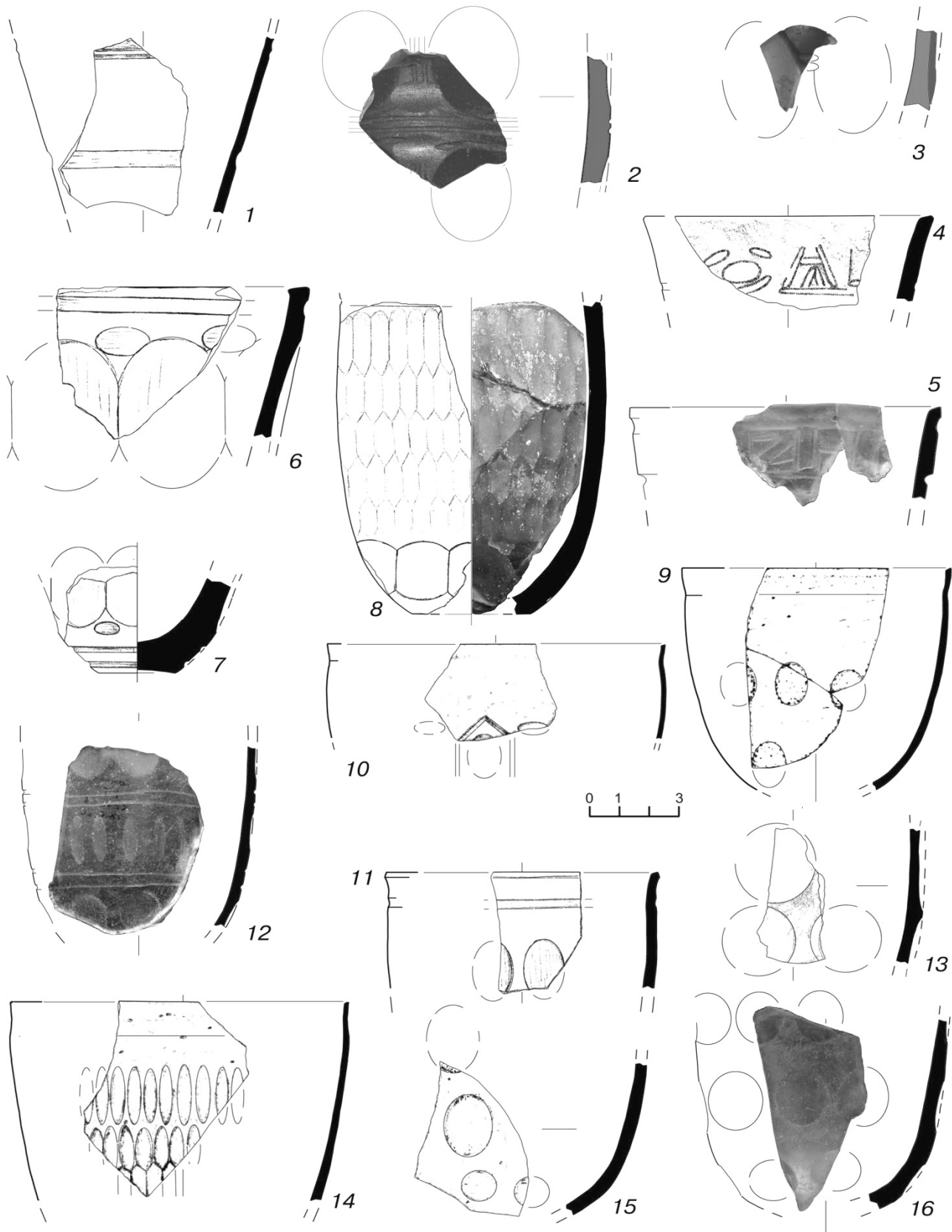

Рис. 11. Комарів. Зразки скляного посуду 2-ї групи за Ю.Л. Щаповою, посуд черняхівської традиції (Petrauskas 2014, Taf. VIII)

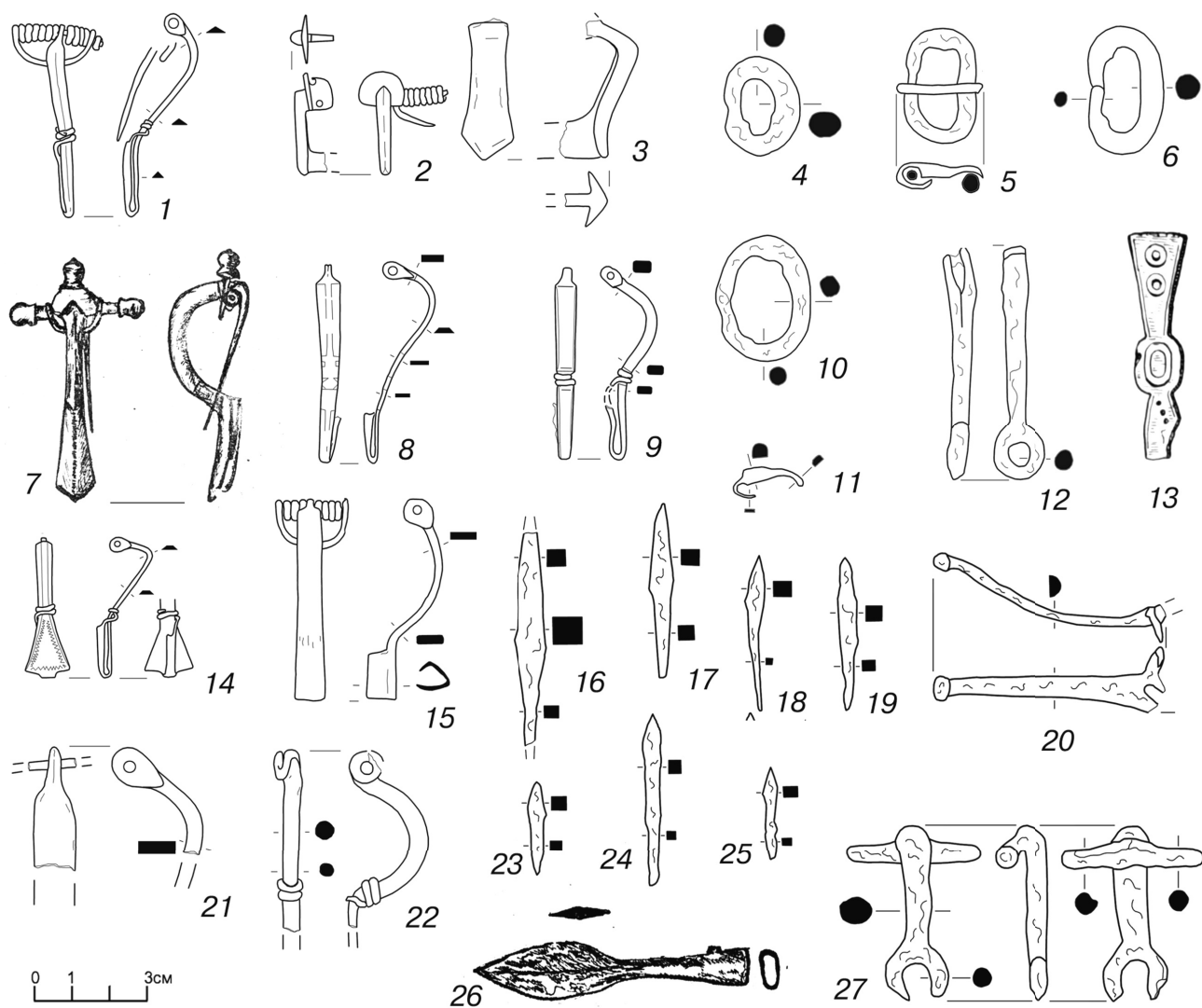

Рис. 12. Комарів. Деталі одягу (1-15, 21, 22) та озброєння (16-20, 23-27) (Petrauskas 2014, Taf. X)

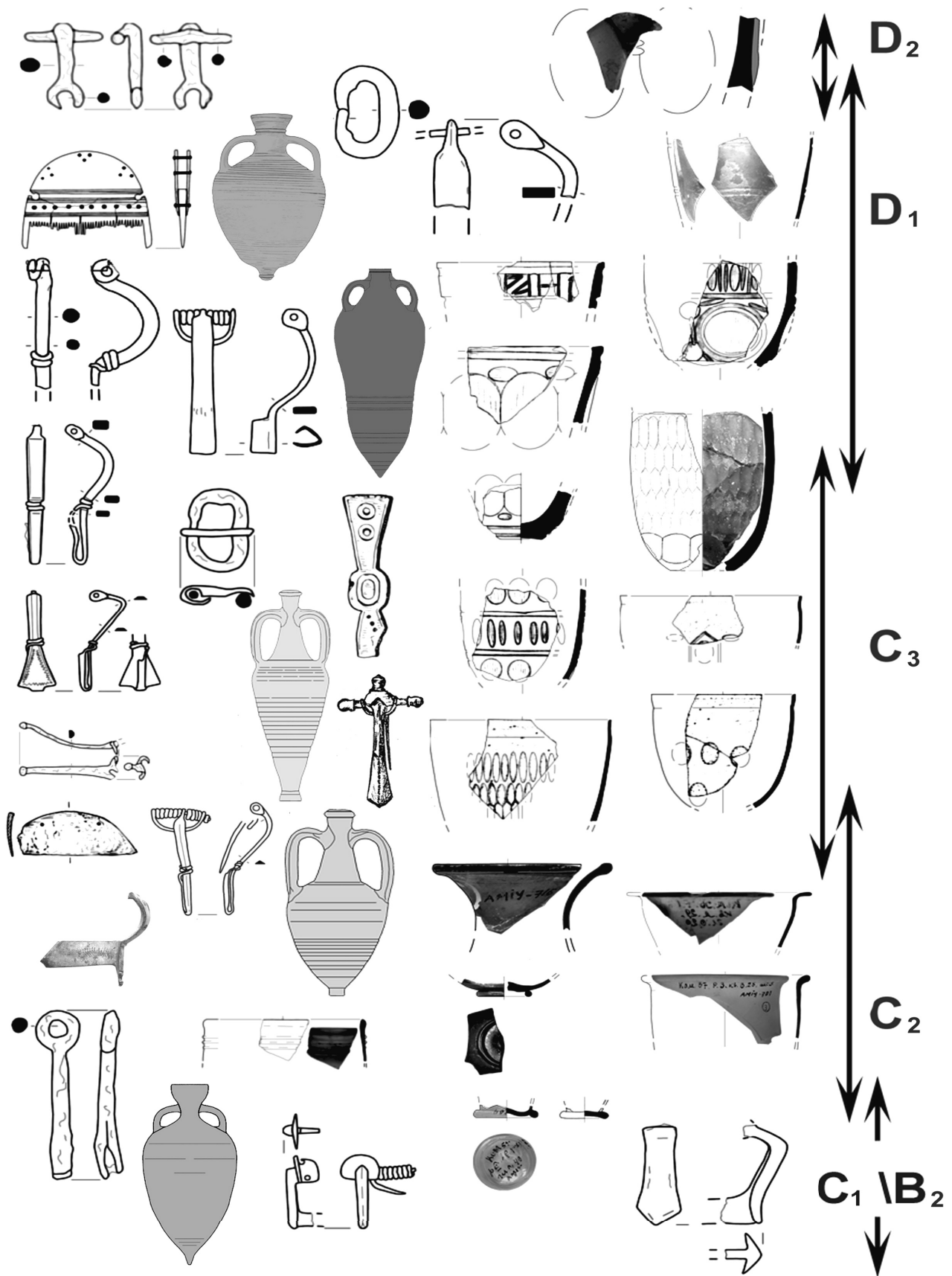

Рис. 13. Комарів. Хронологія поселення (Petrauskas 2014, Taf. XII)

Знахідки зі скла діляться на три категорії, які ілюструють основні етапи виробництва скла: виплавка / переплавка скла; обробка (видування, декорування тощо) та готова скляна продукція (посуд, намисто, віконне скло, гральні жетони) (рис. 14). За дослідженнями Ю. Щапової, скляний посуд з Комарова за морфологічними та хіміко-технологічними ознаками поділяється на дві великі групи (Щапова 1978, с. 236-242). Перша група скла має тонкі стінки (0,1-0,2см); оплавлений край; сліди понтії; декор зроблений в гарячому стані у формі (рельєфи, канелюри) або поза форми (накладні нитки) або декор взагалі відсутній (рис. 15, 16). Друга група скла має товсті стінки більше 0,4 см; шліфований край посудини; декор зроблений вхолонду (шліфовані овали, лини, фестони) (рис. 17).

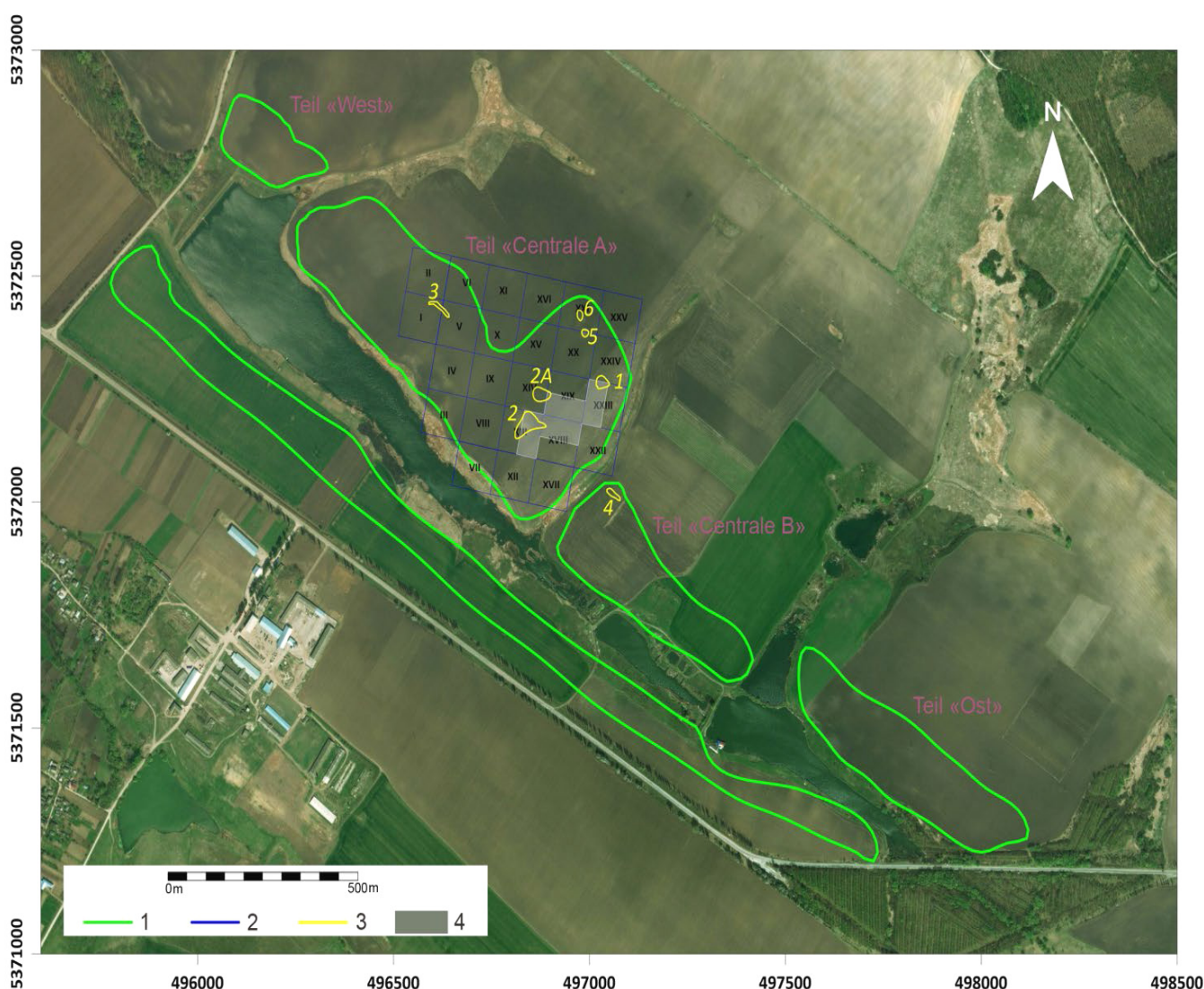

Рис. 14. Бузовиця-1. Межі поширення культурного шару, локальна координатна сітка та скупчення археологічних знахідок з будівельними рештками (Petrauskas et. al., im Druck)

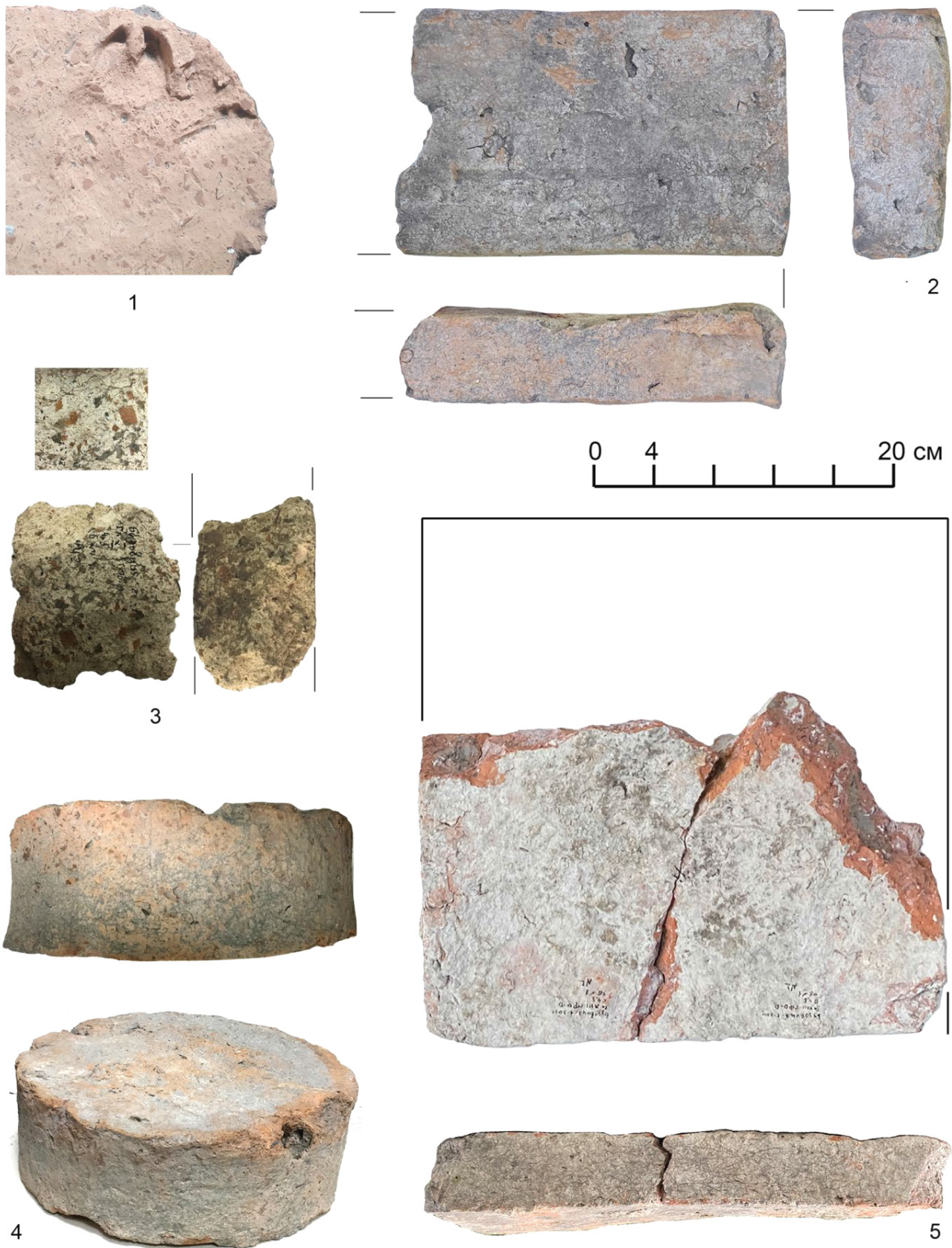
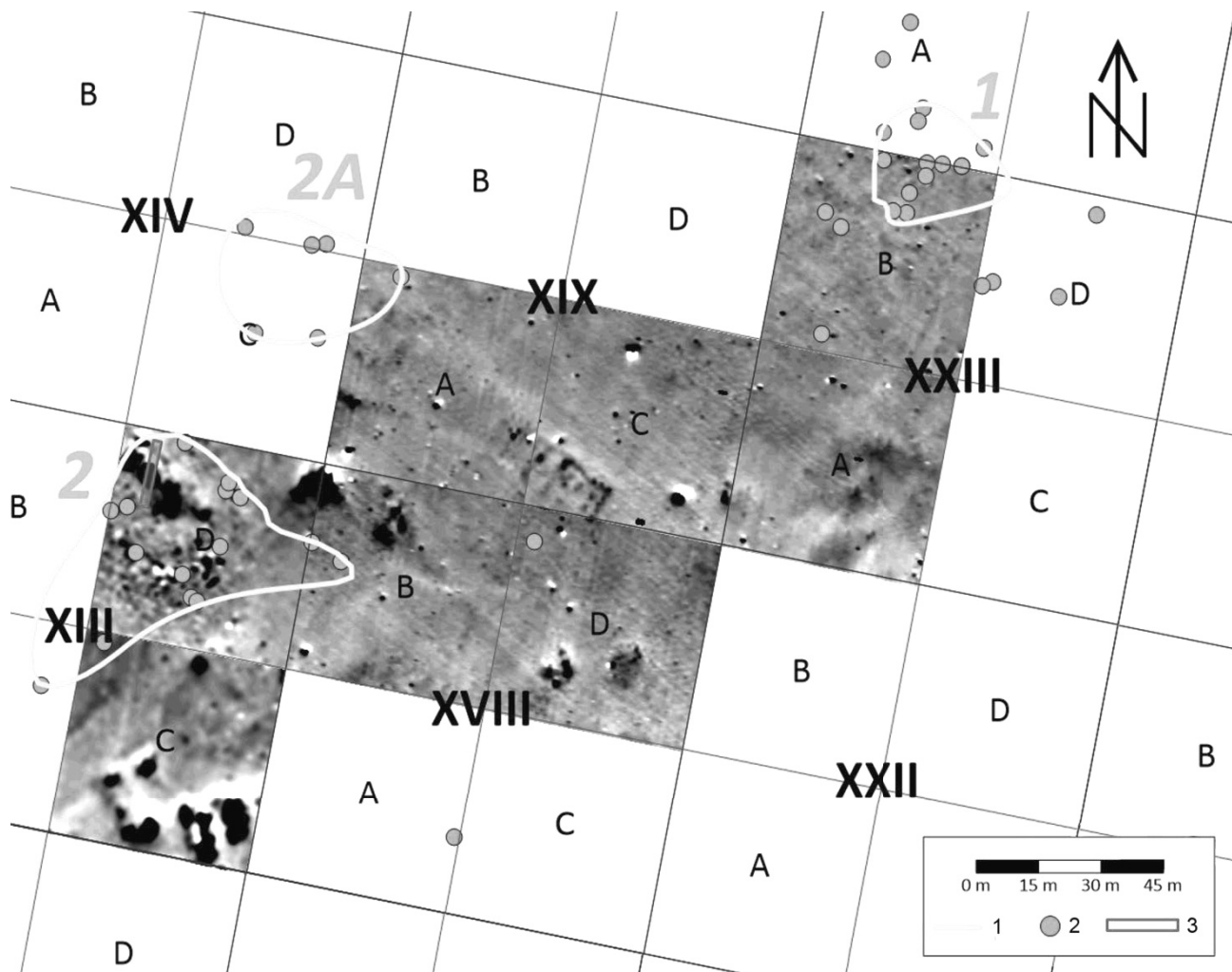

Рис. 15. Бузовиця-1. Зразки плінфи та вапнякового розчину (3) зі споруди 1

Рис. 16. Бузовиця-1. Знахідки з площі скупчення 2 (за Petrauskas et. al., im Druck)

Рис. 17. Бuzовича-1. Карта геомагнітних аномалій та скупчення будівельних решток в центральній частині поселення (за Petrauskas et. al., im Druck)

Питання про те, чи плавалося скло в Комарові, є предметом дискусії. Тобто відноситься майстерня в Комарові до «первинних» центрів де відбувалася варка скла або Комарів - це «вторинна» майстерня, яка виготовляла продукцію з привозної сировини. Ряд знахідок вказують на процес виплавки скла саме в Комарові: шлаки, піч для плавки скла, інструменти тощо (Смішко 1964, с. 75; Петраускас 2014, с. 182-184; 2019, с. 99-101; Румянцева 2017, с. 141-164). Знахідки, пов'язані з виготовленням скляних виробів представлені осколками від скляних напівфабрикатів, нитками для декору, обрізками та виплесками скла (рис. 6: 1, 3-5) та ін. Особливий інтерес представляють глиняні форми для видування скляних посудин (рис. 6: 2).

Деталі одягу та прикраси з Комарова представлені застібками для одягу, металевими частинами поясів, підвісками та намистом. Фібули відносяться до таких груп: колінчасті; з високим приймачем, одно- та двочлені гладкі та фацетовані підв'язної конструкції, Т-подібні; щиткового типу. Поясна гарнітура представлена пряжками, наконечниками для ремня та накладкою на пояс (рис. 18: 1-15, 21, 22).

Рис. 18. Бузовиця-1. Вигляд зверху на розкопану частину споруди 1.

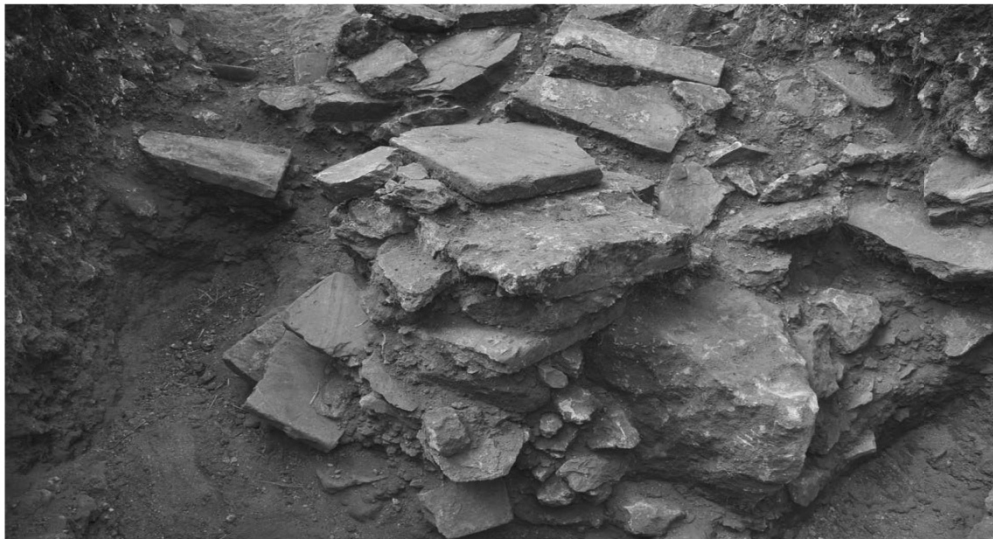

Інструменти знайдені на поселенні дуже різноманітні і численні. Серед них сокири, молотки, ковадла, мотики, серпи, коси та ножі, пряслиця та точильні бруски.

Предмети озброєння представлені знахідками шпор, наконечників стріл і копій. Особливий інтерес становить гачок від сагайдака гунського часу (**рис. 18: 16-20, 23-27**).

Особливу категорію знахідок комарівського поселення складають будівельні залишки античного походження, які представлені плінфою, черепицею, цвяхами різної конфігурації.

Хронологія пам'ятки визначається за сукупністю предметів з поселення і могильника. До предметів, які добре датуються можна віднести посуд із скла, амфори, фібули, пряжки, гребні, деталі озброєння та ін. В цілому ці предмети вкладаються в наступні фази відносної хронології варварської Європи за Годловским-Тейралом: $V_2 \setminus C_1$; C_2 ; C_3 ; D_1 ; $D_1 \setminus D_2$ (**рис. 19**) (Godłowski 1970; Tejral 1997, S. 321—362). В абсолютних датах це відповідає кінцю II - середині V ст. Важливими та перспективними виглядають знахідки ранньої та пізньої фаз, які виводять на більш ранні (ранньоримський час) та пізні (доба великого переселення народів) етапи існування пам'ятки.

1

2

Рис. 19. Бузовиця-1. Блоки прямокутної (1) та циліндричної плінфи (2) в деструкції споруди 1 (Petrauskas et. al., im Druck)

З самого початку відновлення проекту з дослідження склоробної майстерні біля Комарова нами проводилося детальне обстеження прилеглої території з метою з'ясування культурно-історичного контексту, в якому існувала ця пам'ятка. Підсумком цих робіт стало складання карти поселень черняхівської культури в радіусі 15-20 км, яка на сьогодні налічує біля 20 пунктів. Найбільш цікавим стало відкриття поселення з залишками споруди побудованої за римськими технологіями біля с. Бузовиця.

Пункти з матеріалами черняхівської культури на північ с. Бузовиця були відомі з 1950-х рр.⁴ В літературі вони згадуються як окремі пам'ятки. Наші обстеження в 2014 р. дозволило об'єднати різні «пункти» з черняхівськими матеріалами в одну пам'ятку, для якої запропоновано ввести шифр „Бузовиця-1” (**рис. 2, 20**).

Поселення займає обидва схили долини невеликої річки. Довжина річки становить близько 10 км і вона є правим допливом р. Дністер. Загальна площа пам'ятки складає близько 60-80 га. Північний схил річки розділений дрібними струмками на чотири окремі миси, які умовно утворюють чотири ділянки. Найбільший за площею мис, ймовірно, був центральною частиною стародавнього поселення (ділянки Центральна) (**рис. 20**).

Наші роботи проводилися в два етапи. На першому (2020 р.) здійснено візуальний огляд поверхні, збір матеріалу з фіксацією знахідок в системі GPS-координат. На другому етапі (2021-2022р.) на поселенні проведено геомагнітне сканування та зондажні розкопки⁵.

В 2020 р. розвідки проводилися на ділянці «Центральна». Тут виявлено декілька скупчень археологічних знахідок, спільним для яких була наявність уламків будівельних решток, римських амфор та типових знахідок черняхівської культури (**рис. 20**).

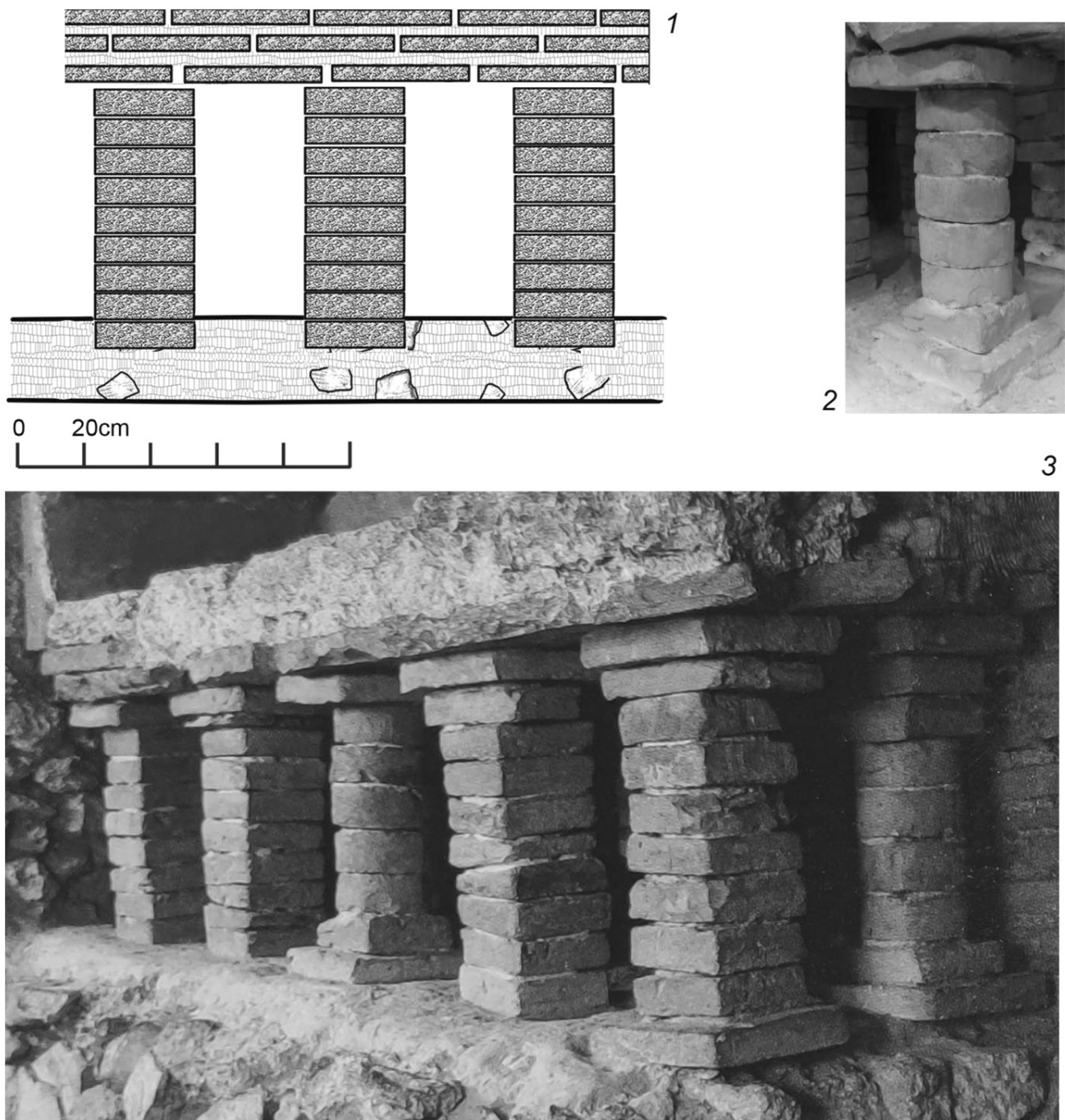
Найбільша концентрація матеріалу позначена нами як *скупчення 2*, діаметр якого склав близько 40×60 м. Знахідки з цього скупчення можливо поділити на дві групи – будівельні рештки та побутові речі. Перші складаються з плінфи, вапнякового розчину, каміння, цвяхів, свинцю, залізних клинців. Плінфа за своєю формою ділиться на три групи: низький циліндр («кругла»); квадратний та прямокутний паралелепіпеди («квадратна» та «прямокутна») (**рис. 21**). В скупченні також присутня велика кількість каміння різних розмірів з місцевого вапняку, яке могло входити в конструкцію споруди. Серед будівельних решток також: віконне скло; оплавлені свинцеві фрагменти; залізні клинці та цвяхи. Серед знахідок побутового характеру: денарії Антоніна Пія; ауреус-підвіска Траян Децій для Гереннії Етрусцилли; окуття піхов зі срібла; браслет з позолотою; ювелірний виріб з золотої тонкої пластинки; кубок скляний; пластини з бронзи та срібла; фібули; залізне коваделко; наконечники стріл; ножі тощо. Із цього скупчення походили також фрагменти черняхівського гончарного посуду, амфор та червоноглиняної посудини пізньоримського часу.

Вище по схилу від скупчення 2 за 50-60 м розташоване скупчення 2А, площа якого становить приблизно 40×50м (**рис. 20**). Не виключено, що ці два скупчення є залишками однієї споруди.

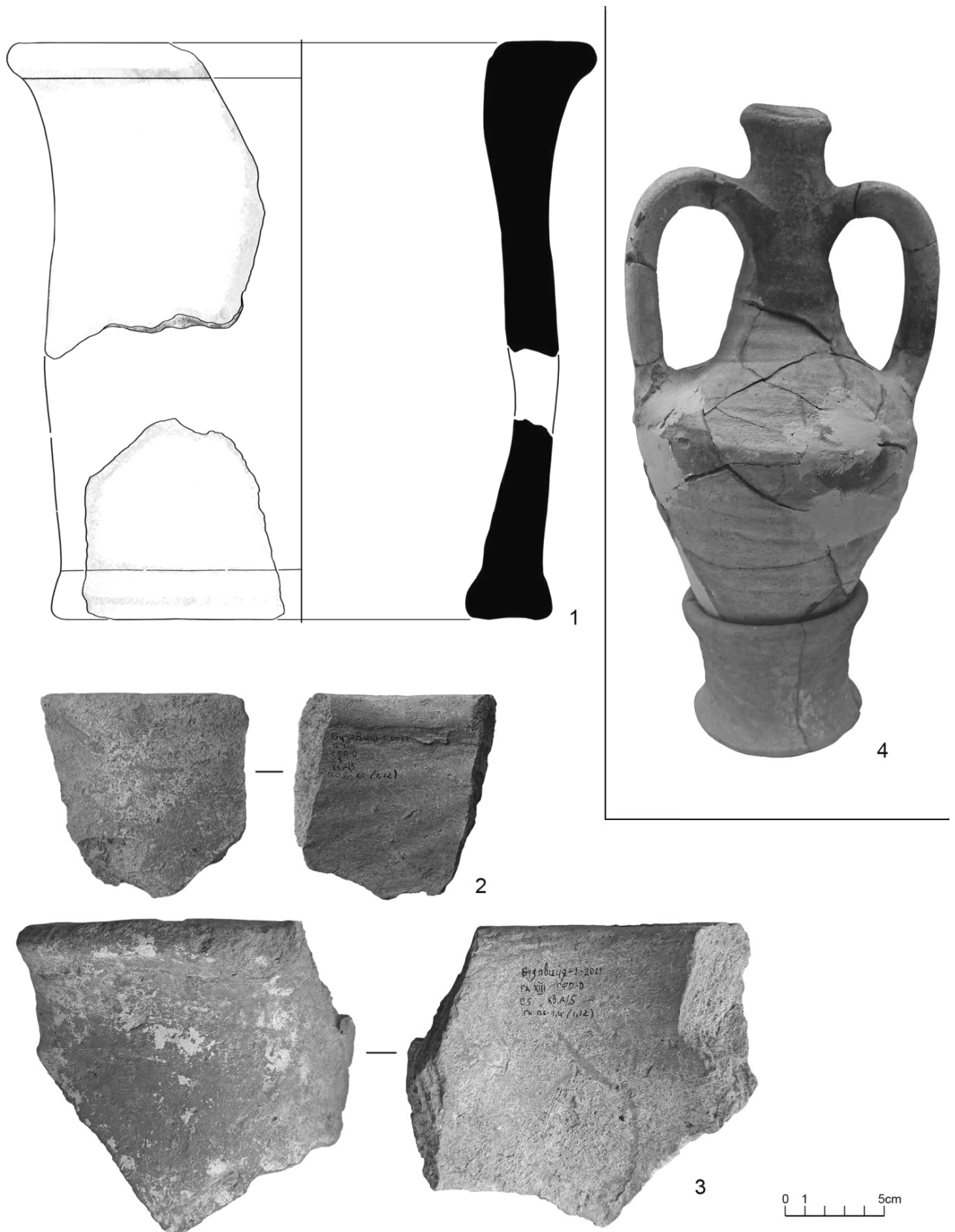
Інші чотири локації із знахідками плінфи були значно менших розмірів та значно меншою кількістю речей.

⁴ Никитина 1964, с.150.

⁵ Підсумки досліджень 2020-2021 років: Petrauskas et al. im Druck.

Рис. 20. Бузовиця-1. Варіант реконструкції теплої підлоги в споруді 1 (1) та споруда з теплою підлогою з Віндібони / Windobona (Petrauskas et. al., im Druck)

Рис. 21. Бузовиця-1. Підставка для амфор з об'єкту 1 (1–3) та аналогія (4) (Petrauskas et. al., im Druck)

Безумовно найбільш незвичним підсумком розвідкових робіт стала наявність кількох скупчень з великої кількості плінфи на поселенні черняхівської культури. Для регіону Північна Бессарабія використання будівельної цегли відомо для споруд римського III-IV ст., давньоруського XII-XIII ст. та пізнього середньовічного часу XV-XVII ст. Візуальне порівняння морфологічних ознак плінфи з цих пам'яток свідчило про різний характер цих виробів – розміри, глина, колір, домішки, щільність. Саме головне, що для жодного з середньовічних «будівельних» періодів (XII- XVII ст.) не відомо плінф круглої форми. Такі цегли виготовлялися в римський час. До сьогодні на Дністрі відомі тільки дві пам'ятки, де знайдена будівельна цегла римського зразка – Комарів та Собарь (Смішко 1964, с. 67-80, рис. 6, 7; Рикман 1970, с. 190—197; Пора 1997, S. 119-131). Морфологія плінфи з Бузовиця була майже ідентичною виробам з Комарова⁶. Єдина відмінність комплексу будівельних решток з Бузовиці полягала в наявності плінфи циліндричної форми та великої кількості вапнякового розчину. Подібні цегли вдалося віднайти тільки в спорудах римських провінцій, де такі елементи використовували для спорудження теплих підлог.

Проте, з'ясувати остаточно характер споруди та її датування було можливо було тільки за допомогою розкопок.

В 2021р. на підставі картографування знахідок попереднього року були обрані перспективні ділянки для археологічних розкопок. З метою вибору найкращого місця для розкопу проведена геофізична розвідка, яка дозволила в межах скупчення 2 зафіксувати потужну аномалію. Вона складалася з чотирьох «плям», розташованих впритул одна до одної і її загальні розміри склали 9,2×20,4 м. Ця аномалія і була обрана для розкопок.

Розкоп було закладено вздовж лінії північ-південь з метою отримати поперечний розріз об'єкту. Основне завдання археологічних розкопок становило визначення архітектурного типу споруди та його датування.

В підсумку розкопок 2021-2022 рр. на площі близько 70 м² вдалося визначити північну та південну межі споруди, зафіксувати не зруйновані ділянки долівки та деякі інші архітектурні елементи. За даними розкопок ширина будівлі склала біля 9,3 м. Котлован виритий в суглинку світло-коричневого кольору з гл. 0,5-0,6 м, межі якого добре простежувалися у північній частині споруди. Залишки південної частини простежені по лінії залягання бетонного полу. Не виключено, що південна половина споруди була сильно зруйнована перекопами в новітні часи. Заповнення будівлі складалося з чорнозему, каміння, фрагментів бетонного розчину, уламків будівельної кераміки та інших знахідок.

Глибина котловану сягала 1,6 – 1,7 м від рівня сучасної денної поверхні. На північ від котловану на рівні давньої денної поверхні зафіксований масив розчину, каміння, фрагментів плінфи, який міг бути залишками фундаменту та вивалу стіни споруди. Дно материкового котловану було залите бетонним розчином товщиною 0,2 – 0,25 м. На заливку були поставлені циліндричні плінфи. В положенні *in situ* зафіксовані три плінфи, які розташовані з інтервалом близько 0,3 м одна від одної. Також, зафіксовані і завалені стовпчики з трьох та двох циліндричних плінф разом. В центрі споруди виявлено цілі та крупні фрагменти квадратної плінфи. В деяких випадках вони утворювали цілі блоки, які були скріплені між собою будівельним розчином. Такі блоки мали до чотирьох шарів плінфи та будівельного розчину.

Плінфа з розкопу за своїми характеристиками абсолютна ідентична зразкам знайденим на поверхні скупчення 2. Кругла плінфа діаметром 23-24 см та товщиною біля 8 см (**рис. 21: 4**). Квадратна - має довжину сторін 35-40 см та товщину в 3-4 см. Товщина

⁶ Петрографічний аналіз плінфи з Комарів та Бузовиця також підтвердив високу близькість між собою, див: Korokhina *et al.*, 2022, p. 381-412.

розчину між ними складала біля 4см. Окремі плінфи цієї групи на лицьовій стороні мають діагональні смуги з одно-, дво- та трирядними лініями, які зроблені пальцями (рис. 21: 5). Третя група, це прямокутна плінфа з довжиною сторін 20 см або 25 см, шириною 15 см та товщиною 4-6 см (рис. 21: 2). Товщина будівельного розчину між цеглинами становить близько 5 см, що майже дорівнює товщині плінфи. Всі плінфи мають світло-коричневий або цегляний колір і в більшості випадків містять домішки шамоту, піску та аргілітового сланцю⁷. Торцеві площини рівні, зовнішня поверхня гладка, внутрішня горбкувата. На більшості екземплярів простежуються «бортики» вздовж торцевих сторін, що утворилися під час формування. На деяких екземплярах збереглися відбитки лап тварин (рис. 21: 1). Бетон це вапняковий розчин із заповнювачем гравію кварцового та поліміктового грубозернистого піску, з поодинокими включеннями дрібних уламків цегли (рис. 21: 3). В якості будівельного каміння переважно використовувався місцевий вапняк, рідше граніт і пісковик. Максимальні розміри каміння 0,5×0,5×0,6 м, в деяких випадках можна припускати додаткову обробку поверхні.

До елементів конструкцій будівлі можливо віднести зливки свинцю, залізні цвяхи та клинці. Із верхніх шарів розкопу та завалів споруди походять фрагменти гончарної кераміки черняхівського типу: миски, вази та піфоси. Фрагменти пізньоримських амфор належать різним типам цих виробів, в споруді знайдено також і уламки підставки під амфори. Крім того, було виявлено: намистини частини залізного ланцюжка; стріла; римська монета; скло віконне; фібули; шпора тощо.

Висновки.

За своїми розмірами Комарів (30-35 га) та Бузовиця (60-80 га) відносяться до групи мегапоселень, які, на думку дослідників, могли бути племінними центрами (Šiškin 1999, S. 83-90). За підрахунками Володимира Барана середня площа черняхівських поселень на Подністров'ї складає 3-4 га (Баран 1981, 19). Проте, в регіоні відомі і інші пам'ятки великих розмірів: Собарь та Лукашівка – 25/30 га, Вороновиця, Будешть, Колінківці – 35/40 га (Šiškin 1999, S. 83-90; Petrauskas, Avramenko p. 2019, 81). Особливість поселення Бузовиця-1 полягає в тому, що воно розташоване на вододілі головних річок регіону - Дністер та Прут. Це, на нашу думку, дозволяє припускати що разом із ремісничим центром в Комарів займає ключове положення в системі суходільних шляхів регіону напрямку північ – південь (Petrauskas, Avramenko 2019, p. 86-87).

На даний час Комарів розглядається як реміснича факторія, де провідним було високотехнологічне ремесло з обробки скла, яке має безумовно античне походження. Наші дослідження дозволяють говорити про наявність тут мінімум ще трьох ремісничих галузей: виготовлення гончарного посуду, обробка кольорових та чорного металу (Петраускас 2014, с. 165—184). Це відрізняє Комарів від інших виробничих центрів пізньоримського часу Європи. Такі центри, як правило, спеціалізувалися на виготовленні одного виду продукції: гончарної кераміки Іголомя / Igołomi (Dobrzańska 1990), обробка рогу Велика Снітинка 2, Бирлад-Валя Сяке / Bârlad—Valea Seacă (Магомедов 1992, с. 94-116; Palade 2004) та ін. Особливе питання для Комарова – яким часом обмежується виробництво скла? На думку Ю. Щапової воно припадає на третю чверть III ст. (Щапова 1978, с. 241-242). Ольга Румянцева вважає, що обробкою скла в Комарові займалися переважно в другій половині IV ст. (Румянцева 2020, с. 83-94). На нашу думку, виробництво скла в Комарові відбувалося протягом всього часу існування факторії (Петраускас 2019, с. 99-101).

Поселення Бузовиця-1 з одного боку презентує матеріал типовий для черняхівської культури, який є продуктом місцевого виробництва: гончарна кераміка, фібули, ножі, ключі

⁷ Детальніше про це: Korokhina *et al.*, 2022, p. 381-412.

тощо. З іншого боку поселення вирізняє наявність великої кількості римських речей та споруди (споруд -?) зведених за римськими традиціями. Римський речі це – монети, ювелірні вироби, деталі зброї, посуд тощо. Такі знахідки презентують типовий спектр римських речей на поселеннях черняхівської культури. Відмінність полягає в кількості та якості цих речей. Кількість виробів зі срібла та золота тут значно більша навіть ніж в порівнянні з Комаровим (монети, обкладинка, фібули, браслет тощо). Вражає кількість і типологічне різноманіття пізньоантичної кераміки – амфори, підставки під амфори, столовий посуд. Тут виявлено сім типів амфор, центри виробництва яких мають широку географію: південне та північне Причорномор'я, східна Егеїда, північна Італія та ін. (Petrauskas et al., *im Druck*). Безумовно унікальною в Бузовиці є споруда, яка зведена за римськими зразками. Наявність блоків квадратної, прямокутної та круглої цегли в одній деструкції дозволяє припускати, що споруда мала теплу підлогу – *hypocaustum*. Тобто, ми маємо справу із зразком споруди зведеної в римських будівельних традиціях, яка розташованої в межах поселення варварів. Точний час побудови споруди та період її існування визначити важко, що є проблемою для більшості архітектурних об'єктів. Не виключено, що дім був побудований в середині III ст. на що вказують уламки амфор типу Форлімпопполі. Загибель споруди можливо віднести до гунського часу. Найімовірніше, це могло відбутися в середині V ст. Певним доказом цього можна розглядати і припинення існування майстерні склороба в Комарові, знахідки з якої добре обґрунтовують саме цю дату (Petrauskas, Shyshkin в друці). Це виглядає логічним, за умови що Бузовиця та Комарів є залежними між собою елементами єдиної соціально-економічної структури. Знахідки гунського часу кінця IV - V ст. на обох пам'ятках не поодинокі (дзеркала, фібули, гачок сагайдака, скляні посудини, амфори тощо). На наш погляд, це також виглядає логічним, оскільки ряд дослідників припускає існування владних центрів гунів в V ст. на Дністрі (Ciuperca, Magureanu 2008, s. 119–130; Pora 2020, S. 280).

Етнокультурний склад населення найбільш надійно визначається для Комарова. Із зрозумілих причин дещо обмежена інформація про це для Бузовиці. На присутність вихідців з римських провінцій на цих пам'ятках безумовно вказують залишки високотехнологічного виробництва скла; будинок на кам'яному фундаменті в Комарові та будівля з теплою підлогою в Бузовиці. Пізньоскіфсько-сарматський компонент представлений через уламки ліпного посуду. Також, кілька трупопокладень на могильнику здійснені в ямах заплічками, що притаманне іраномовному населенню. Східногерманський компонент представлений через ліпний посуд, який знайдений на обох пам'ятках. Не виключено також, що і частина «наземних будинків» з глинобитними стінами в Комарові, також пов'язані з готськими племенами. З цим же етносом можливо пов'язувати ранні форми гребнів та фібул. Ранньослов'янський компонент яскраво представлений в Комарові через знахідки ліпного посуду та напівземлянки, які знаходять прямі аналогії в матеріалах верхньодністровської групи черняхівських пам'яток типу «Черепин-Демянів» та ранніх пам'ятках празької культури. Дакійський елемент, можливо, представлений через деякі форми ліпного посуду та фібул (Петраускас 2014, с. 165–184). У загальній системі черняхівської культури обидві пам'ятки відносяться до поселень з багатоконпонентним етнічним складом. Такі пам'ятки поширені в контактних зонах між регіонами компактного проживання етнічних груп, які увійшли до складу культури. Безумовно, що специфіку «поліетнізму» Комарову та Бузовиці надає виразне античне забарвлення, що робить ці пам'ятки унікальним.

Римська присутність на варварських територіях має дуже різні форми прояву. Вважається, що носіями черняхівської культури були різні варварські племена Південно-Східної Європи. Всі дослідники погоджуються з тим, що культура склалася під значним впливом римської цивілізації (Баран 1981; Магомедов 2001). Прояви цього впливу переважно охоплюють категорію рухомих артефактів – скляний, глиняний або металевий посуд, монети, прикраси, зброя тощо. Ці речі могли бути предметами імпорту, військової здобичі або дарунків для варварів (Магомедов 2010, с. 174–182; Бурше 2016, с. 127–140; Pora 2015, S. 177; Petrauskas 2021, S. 233-250). Єдиний приклад римського імпорту “вищого рівня”

донедавна демонструвала пам'ятка Комарів, яка знаходиться за 4 км від Бузовиці. Тут розміщувалася склоробна майстерня, яка є свідченням прямого перенесення римських технологій в середовище варварів (Petrauskas 2014, S. 87–116). З урахуванням відкриття в Бузовиці, ймовірно, ми маємо справу з єдиною соціально-економічною структурою, де поселення в Бузовиці могло бути адміністративним центром, а поселення в Комарові – виробничим осередком.

Археологічні свідчення стаціонарних споруд римського зразка на землях варварів відомі за межами рейнсько-дунайського лімесу. Це залишки короточасних військових акцій вглиб варварських територій. Такі об'єкти фіксуються у вигляді споруд тимчасового характеру та місць битв (Komoróczy et.al. 2018, S.296-304; Komoróczy, Vlach S. 2019, 21; Frank et.al. 2010). Відомі також і більш довготривалі побутові споруди римського зразка на землях варварів в прилімесних територіях, зокрема, на середньому Дунаї поблизу Карнунтума (Carnuntum). На думку дослідників, споруди з цегли та каміння були пристосовані для варварської еліти. Цей феномен в літературі отримав визначення «римські стації». Проте, зона «архітектурної романізації» варварів на цих територіях не перевищувала 20-40 км від лімесу (Elschek 2012, S. 259-265; Elschek 2014, Abb. 2; Tejral 2009, S. 149-216). Виключенням є поселення Собарь на Дністрі (за 80 км нижче за течію Дністра від Бузовиці та Комарова), яке на думку Олександра Попи є прикладом «римської стації» в глибинних територіях варварів (Pora 1997, S. 127. Anm. 17; Pora 2020, S. 275). Абсолютно точно можливо стверджувати, що і Бузовиця і Комарів є такими прикладами «*gömische Stationen*».

Відомості про авторів:

Петраускас Олег, Інститут археології НАН України, пр. Володимира Івасюка 12, м. Київ, 04210, Україна, тел.: +380 50 148 78 09, e-mail: oleg_petrauskas@iananu.org.ua/

Осаульчук Олег, Рятівна археологічна служба, Інститут археології НАН України, вул. Винниченка, 24, Львів, 79008, Україна, тел./факс (032) 260-33-11, e-mail: osaul.ras@gmail.com.

Джерела та література

Баран, В.Д. 1981. *Черняхівська культура: За матеріалами верхнього Дністра і Західного Бугу*. Київ: Наукова думка.

Бондар, К.М., Петраускас, О.В., Хоменко, Р.В., Попов, С.А. 2022. Геомагнітне знімання та петромагнітна характеристика ґрунтів та археологічних об'єктів пам'яток пізньоримського часу біля Комарова у Середньому Подністров'ї. *Геофізичний журнал* 2 (44), с. 29-52.

Бурше, А. 2016. Битва при Абрите, императорская казна и ауреусы в Барбарикуме. *Oikum*, 5, Київ: ІА НАН України, с. 127–140.

Діденко, С. В. 2015. Дунайські амфори з поселення пізньоримського часу Комарів. *Laurea I. Античний мир и Средние века: Чтения памяти профессора В. И. Кадеева. Материалы*. Харьков: ООО «НТМТ», с. 23–27.

Діденко, С.В. 2017. Італійські амфори як ще один аспект «комарівського феномену». *Європейська археологія I тисячоліття н. е.: Збірник наукових праць на честь Ліани Василівни Вакуленко*. Київ: ІА НАН України, с. 87–96.

Магомедов Б.В. 1992. Велика Снітинка 2 — поселення гребінників III—IV ст. н.е. В: Паньков, С. В. (ред.). *Стародавнє виробництво на території України*, Київ: Наукова думка, с. 94–116.

Магомедов, Б.В. 2001. *Черняховская культура. Проблема этноса*. Lublin.

Магомедов, Б. В. 2010. Знахідки предметів римського імпорту з металу на черняхівських пам'ятках України. *Археологія і давня історія України* 2, с. 174–182.

Мызгин, К.В. 2013. О находке двух боспорских статеров на поселении позднеимского времени Комарив (Черновицкая область) и их возможном культурно-историческом контексте. *Боспорские чтения*, 14, Керчь, с. 336-341.

Онищук, Я.І. 2013. Історія дослідження склоробної майстерні в Комарові. *Наукові студії. Збірник наукових праць* 6, Львів, с. 259—268.

Петраускас, О.В. 2014. Деякі підсумки досліджень комплексу пам'яток пізньоримського часу біля с. Комарів. *Оіт*, 4, Київ: ІА НАН України, с. 165—184.

Петраускас, О. 2019. До питання про виробництво скла в Комарові. *Археологія Буковини: здобутки та перспективи: Тези доповідей наукового семінару (м. Чернівці, 13 грудня 2019 р.)*, Чернівці: Технодрук, с. 99-101.

Петраускас, О., Шишкін, Р. 2019. Нові дослідження будівлі з кам'яним фундаментом в Комарові. *Археологія Буковини: здобутки та перспективи: Тези доповідей наукового семінару (м. Чернівці, 13 грудня 2019 р.)*, Чернівці: Технодрук, с. 102-103.

Петраускас, О. В., Коваль, О. А., Милян, Т. Р., Авраменко, М. О. 2017. Горни пізньоримського часу з Комарова (археологічні матеріали, особливості побудови та експлуатації). *Європейська археологія I тисячоліття.н.е. (Збірник наукових праць на честь Л.В. Вакуленко)*. Київ: ІА НАНУ, с. 107-158.

Рикман, Э.А. 1970. Поселение первых столетий н.э. Собарь в Молдавии (о связях черняховцев с античным миром). *Советская археология*, 2, с. 180—197.

Румянцева, О. С. 2017. Стеклоделие за лимесом: новые данные об организации производства и хронологии мастерской в Комарове. *Stratum plus*, 4, с. 141—164.

Румянцева, О. С. 2020. Стеклоделательная мастерская и находки стекла в Комарове: импорт, сырье, продукция? *Stratum plus*, 4, с. 83-94. Смішко, М.Ю. 1964. Поселення III—IV ст. н.е. із слідами скляного виробництва біля с. Комарів Чернівецької області. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття та Волині*, 5, с. 67—80.

Смішко, М.Ю. 1965. *Звіт про дослідження поселення 3-4 ст. із слідами скляного виробництва біля с. Комарове Чернівецької обл. в 1965 р.* Науковий архів ІА НАНУ, Київ, №1965\68.

Цигилик, В. 2006. До питання зародження скляного виробництва на Прикарпатті. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття та Волині*, 10, с. 100-106.

Щапова, Ю.Л. 1978. Мастерская по производству стекла у с. Комарово (III-IV вв.). *Советская археология*, 3, с. 230-242.

Ciuperca, B., Magureanu, A. 2008. Huns and other peoples – archaeological evidence in present-day Romania. In: *Hunnen zwischen Asien und Europa. Aktuelle Forschungen zur Archäologie und Kultur der Hunnen*. Hrsg.: H. Externbrink. *Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas*, 50. Langenweissbach 2008, S. 119–130.

Dobrzańska, H. 1990. *Osada z późnego okresu rzymskiego w Igołomi, woj. krakowskie*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź.

Elschek, K. 2012. Römische Baumaterial, Dachziegeln und Ziegeln vom Záhorie-Gebiet und aus Zohor (Westslowakei). In: *Zborník Slovenského národného múzea 106, Archeológia*, 22, S. 259-265.

Elschek, K. 2014. Sekundäre Romanisierung der Germanen an der unteren March im Limesvorfeld von Carnuntum und ein neues germanisches Fürstengrab der „Lübsow-Gruppe“ aus Zohor1. In: *Archaeologica Austriaca*, 96/2012, Akkulturationsphänomene beiderseits der Alpen in Antike und Frühmittelalter, Lendorf (Kärnten), 30.11-4.12.2009, H. Friesinger/A. Stuppner (Hrsg.), Wien, S. 71-94.

Godłowski, K. 1970. *The Chronology of the Late Roman and Early Migration Periods in Central Europe*. Kraków.

Frank, B., Bittmann, F., Geschwinde, M., Lönne, P., Meyer, M., Moosbauer, G. 2010. Die römisch-germanische Auseinandersetzung am Harzhorn (Ldkr. Northeim, Niedersachsen). *Germania*, 88, S. 313-402.

Komoróczy, B., Vlach, M., Rajtár, J., Ölveky, R., Hüssen, C.-M. 2018. Temporäre Lager aus der Zeit der Markomannenkriege entlang der militärischen Vormarschrouten an March und Thaya. *Limes XXIII, Kapitel 6, Session 5 – Beyond the Empire's Edge: Visualization and Strateg*, Mainz: Nünnerich-Asmus Verlag, S. 296-304.

Komoróczy, B., Vlach, M. 2019. Römische Lager im mittleren Donauroaum als geographisch, militärstrategisch und kulturell definierte Orte der Mobilität. Siedlungsforschung. *Archäologie – Geschichte – Geographie*, 36, S. 21–58.

Korokhina, A., Belskyi, V., Petrauskas, O., Avramenko, M., Khamaiko, N., Lytvynenko, Yu., Il'kiv, M. 2022. The first archaeometric characterization of the late Roman period plinth in the Dniester river basin (in comparison with early medieval material). *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de la Universidad de Granada* 32, p. 381-412.

Palade, V. 2004. *Așezarea și necropola de la Bârlad—Valea Seacă secolele III—V*. București.

Petrauskas, O.V. 2014. Komariv — ein Werkstattzentrum barbarischen Europas aus spätrömischer Zeit (Forschungsgeschichte, einige Ergebnisse und mögliche Perspektiven). *Ephemeris Napocensis*, 24, S. 87–116.

Petrauskas, O.V. 2021. Neue Funde von Hemmoorer Eimern zwischen Südlichem Bug und Dniester. Zur Typologie und Chronologie. In: E.Sava et al. *Die Chronologie der vorrömischen Eisen- und frühen Kaiserzeit in Mittel-*

und Südosteuropa: Probleme und Perspektiven: Humboldt-Kolleg: Chronologie in den archäologischen Forschungen, Chişinău, 08.-09. November 2018, Chişinău-Berlin, S. 233-250.

Petrauskas, O., Avramenko, M. 2019. The settlement Komariv – glass-production centre in the European Barbaricum: a cultural and natural environment. *Plural*, 7 (2), S. 68-91.

Petrauskas, O., Shyshkin, R. (в друці). Glass-production workshop of the Huns period in Transnistria.

Petrauskas, O., Bondar, K., Didenko, S., Avramenko, M. (im Druck). Eine römische Villa im Barbaricum, 300 km vom Limes entfernt? Erste Forschungsergebnisse zur „Römischen Station“ bei Buzovycja. *Prähistorische Zeitschrift*.

Popa, A. 1997. Die Siedlung Sobari, Kr. Soroca (Republik Moldau). *Germania*, 75 (1), S. 119-131.

Popa, A. 2015. *Untersuchungen zu den römisch—barbarischen Kontakten östlich der römischen Provinz Dacia*. Antiquitas, 3 (47). Bonn.

Popa, A. 2020. Römische Stationen jenseits des Limes und die Frage der römisch-barbarischen Kulturkontakte beidseits der Ostkarpaten. Das Fallbeispiel Sobari. *Kontaktmodi: Ergebnisse der gemeinsamen Treffen der Arbeitsgruppen "Mobilität und Migration" und "Zonen der Interaktion"*, (2013-2018), S. 275-284.

Šiškin, R. 1999. Zur Siedlungsarchäologie der Černjachov-Kultur. In: G. Gomolka—Fuchs (Hrg.:). *Die Sîntana de Mureş-Černjachov-Kultur*. Bonn, S. 83-90.

Tejral, J. 1997. Neue Aspekte der frühvölkerwanderungszeitlichen Chronologie im Mitteldonauraum. In: J. Tejral, H. Friesinger, M. Kazanski (Hrgb.). *Neue Beiträge zur Erforschung der Spätantike im mittleren Donauraum*. Brno, S. 321—362.

Tejral, J. 2009. Das Gebiet nördlich der mittleren Donau zur Zeit Marbods. In: Salač, J. Bemann (Hrsg.), *Mitteleuropa zur Zeit Marbods*, Praha-Bonn, S. 149-216.

Barbara Niezabitowska-Wiśniewska,
Anna Hyrchała, Bartłomiej Bartecki, Anna Mucha

NOWA ODSŁONA BADAŃ STANOWISKA 1C W GRÓDKU, POW. HRUBIESZOWSKI

Położone w Kotlinie Hrubieszowskiej wielokulturowe stanowisko 1C w Gródku, pow. hrubieszowski, znane jest archeologom już od wielu lat. Artykuł poświęcony jest prezentacji wstępnych wyników nowych badań stanowiska przeprowadzonych w latach 2017, 2019–2021 i ukierunkowanych głównie na rozpoznanie południowej części cmentarzyska grupy masłomęckiej. Badania te miały interdyscyplinarny charakter i realizowano je na kilku płaszczyznach: badania wykopaliskowe i powiązane z nimi analizy specjalistyczne pozyskanych materiałów, w tym datowania radiowęglowe; badania powierzchniowe, w tym z użyciem wykrywaczy metali; badania geofizyczne z wykorzystaniem metody magnetometrycznej. Do najważniejszych wyników wznovionych badań stanowiska 1C w Gródku z całą pewnością zaliczyć można: potwierdzenie hipotezy o znacznie większym zasięgu cmentarzyska grupy masłomęckiej niż wynikałoby to z wyników badań dawnych; uzyskanie pierwszych dla tego cmentarzyska dat radiowęglowych potwierdzających późną metrykę jego południowej strefy oraz uchwycenie i częściowe rozpoznanie prawdopodobnej, południowej granicy cmentarzyska. Ostrożnie szacować można, że pierwotnie była to największa ze znanych nekropoli grupy masłomęckiej, choć potwierdzenie tej hipotezy wymaga dalszych badań.

Słowa kluczowe: Kotlina Hrubieszowska, Gródek, stanowisko 1C, grupa masłomęcka, cmentarzysko, nowe badania

Located in the Hrubieszów Basin, the multicultural site 1C in Gródek, Hrubieszów district, has been known to archaeologists for many years. This article is devoted to the presentation of the preliminary results of the new research of the site carried out in 2017, 2019–2021 and aimed mainly at the recognition of the southern part of the Masłomęcz group cemetery. The research was interdisciplinary in nature and was conducted at several levels: excavations and related specialized analyses of the materials recovered, including radiocarbon dating; surface surveys, including the use of metal detectors; geophysical surveys using a magnetometric method. The most important results of the renewed excavations at site 1C in Gródek include: confirmation of the hypothesis of a much larger range of the Masłomęcz group cemetery than it would appear from the results of the former excavations; obtaining the first radiocarbon dates for this cemetery confirming the late dating of its southern zone and capturing and partially recognising the probable southern border of the cemetery. It can be conservatively estimated that this was originally the largest known necropolis of the *Masłomęcz group*, although confirmation of this hypothesis requires further research.

Keywords: Hrubieszów Basin, Gródek, site 1C, Masłomęcz group, cemetery, new research

Stanowisko 1C w Gródku, pow. hrubieszowski, położone jest w Kotlinie Hrubieszowskiej, na górującym nad otoczeniem rozległym ostańcu lessowym, od wschodu stromo opadającym do doliny Bugu. Kotlina Hrubieszowska razem z Grzędami Horodelską i Sokalską stanowią najdalej na zachód wysunięte mezoregiony Wyżyny Wołyńskiej (Solon et al. 2018) (**ryc. 1**). Stanowisko 1C w Gródku jest stanowiskiem wielokulturowym, co z całą pewnością ma związek tak z jego położeniem – z natury obronnym – jak i pokrywającymi go żyznymi czarnoziemami. Do dnia dzisiejszego w jego obrębie zarejestrowano następujące fazy osadnicze: kultura ceramiki wstęgowej rytej (osada), kultura lubelsko-wołyńska (cmentarzysko), kultura pucharów lejkowatych (osada), kultura amfor kulistych (śląd osadniczy), kultura strzyżowska (cmentarzysko), kultura

mierzanowicka (śląd osadniczy), kultura trzciniecka (skarb), kultura łużycka (cmentarzysko), kultura wysocka (cmentarzysko), okres lateński (śląd osadniczy), grupa masłomęcka (cmentarzysko), wczesne średniowiecze (cmentarzysko), XVII w. (skarb), nowożytność (I wojna światowa – okopy i transeje) (por. Niezabitowska-Wiśniewska 2021, s. 42–45 – tam wcześniejsza literatura).

Historia badań cmentarzyska grupy masłomęckiej

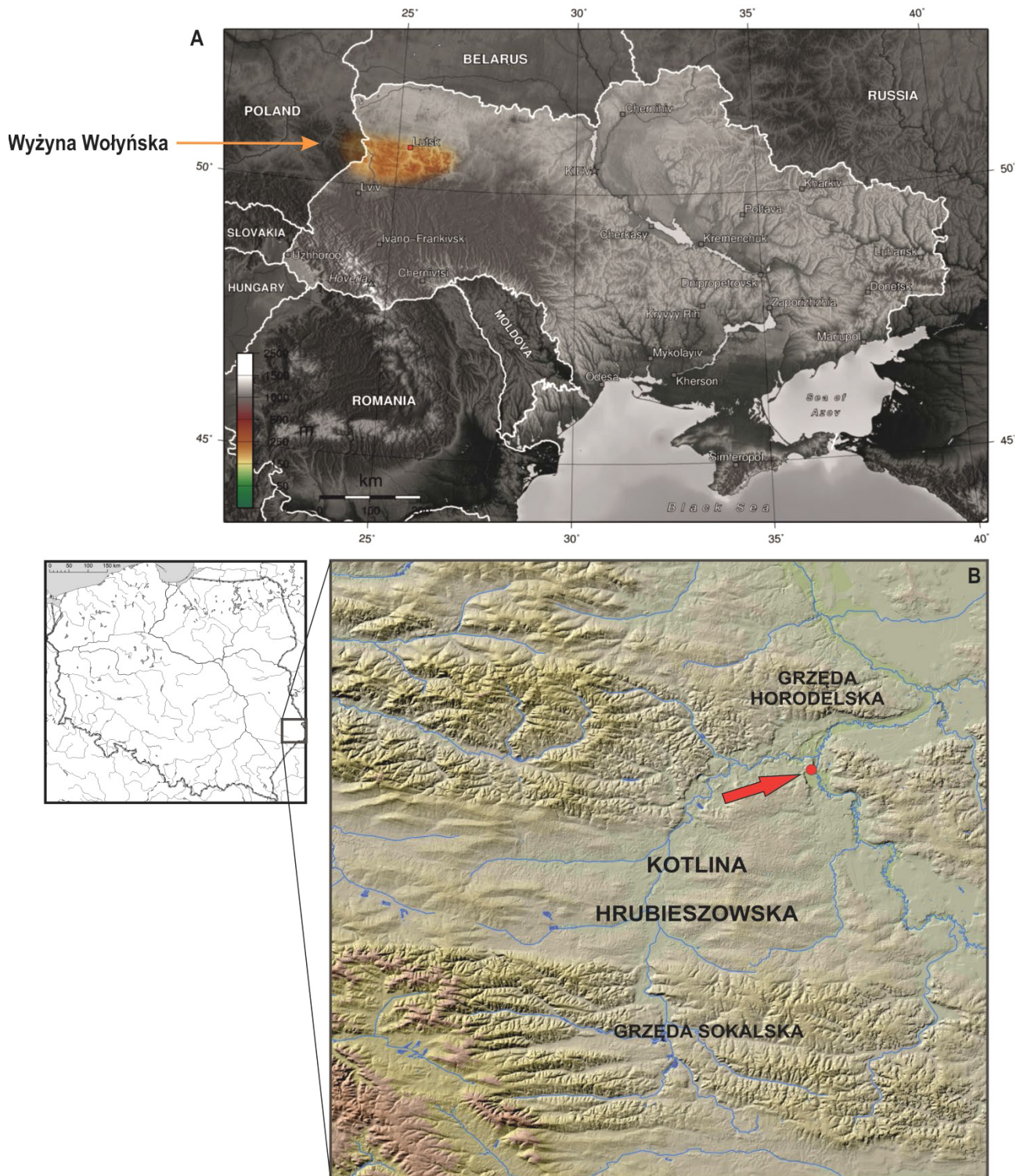
Z perspektywy niniejszego artykułu najważniejsze jest cmentarzysko grupy masłomęckiej identyfikowanej z plemionami gockimi, położone w południowo-zachodniej części wspomnianego ostańca lessowego. Przed zdefiniowaniem w 1986 r. grupy masłomęckiej jako odrębnej jednostki kulturowej (Kokowski 1986; por. Kokowski 1995a, 1995b), cmentarzysko w Gródku łączone było z kulturą czerniachowską (por. np. Dąbrowska 1974; Kokowski 1983). Pierwsze groby odkryte zostały w 1957 r. w trakcie badań osady neolitycznej, prowadzonych przez J. Kowalczyka. Z sześciu zarejestrowanych wówczas jam grobów inhumowanych wyeksplorowano jedynie dwie (groby nr 1 i 2). Kolejny grób, w tym wypadku ciałopalny (grób nr 3), odkryty został przez T. Dąbrowską w 1961 r. (Dąbrowska 1974). Zakrojone na szeroką skalę badania ukierunkowane na rozpoznanie cmentarzyska grupy masłomęckiej przeprowadzone zostały w latach 1984–1987, 1990–1993 i 2001 pod kierunkiem A. Kokowskiego (np. Kokowski 1993a; Reszczyńska 2003; Gładysz-Juścińska, Kokowski 2021). Podkreślić należy również, że na początku lat 90. XX w. w wyniku głębokiej orki i osunięć zachodniej skarpy ostańca lessowego oraz działalności poszukiwaczy-amatorów odkryto także co najmniej sześć kolejnych grobów (np. Kokowski 1993b; 1994a; 1994b; 1999). Ponadto jesienią 2006 r. J. Niedźwiedź przeprowadził ratownicze badania wykopaliskowe, w związku ze zniszczeniem skarpy ziemnych wyznaczających zachodnią granicę stanowiska 1C. Założono wówczas cztery różnej wielkości wykopy o łącznej powierzchni 4,5 ara w miejscu osuwającej się skarpy, odkrywając między innymi dwa groby inhumowane grupy masłomęckiej (Niedźwiedź 2006) (**ryc. 2**).

Nowe badania – lata 2017, 2019–2021

Nowe badania stanowiska 1C w Gródku, rozpoczęte w 2017 r. – po ponad dziesięcioletniej przerwie od badań ratowniczych przeprowadzonych w 2006 r. – miały interdyscyplinarny charakter i realizowano je na kilku płaszczyznach:

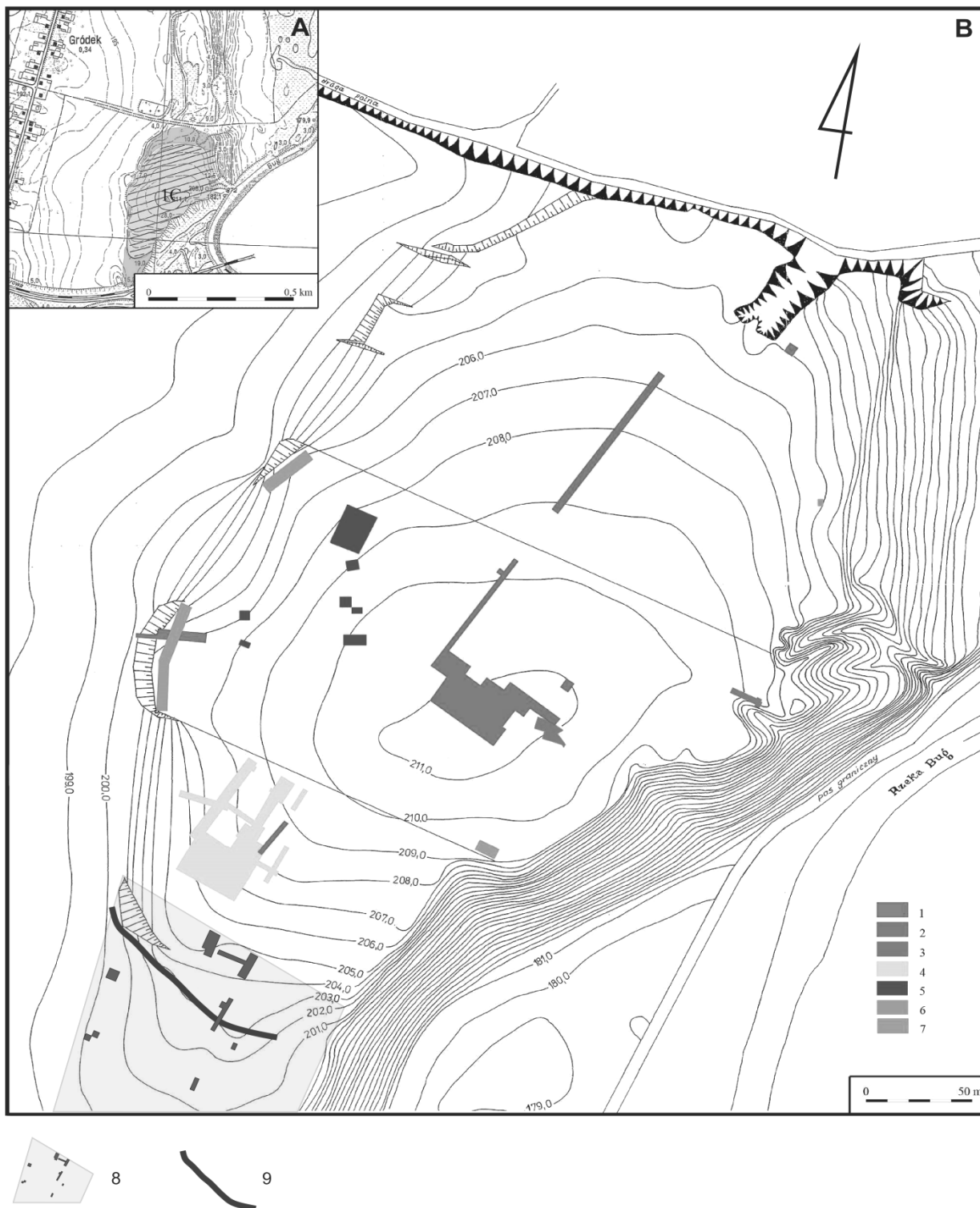
- 1) badania wykopaliskowe i powiązane z nimi analizy specjalistyczne pozyskanych materiałów, w tym datowania radiowęglowe;
- 2) badania powierzchniowe, w tym z użyciem wykrywaczy metali;
- 3) badania geofizyczne z wykorzystaniem metody magnetometrycznej.

Na potrzeby nowych badań i w porozumieniu z Wojewódzkim Urzędem Ochrony Zabytków w Lublinie, Delegaturą w Zamościu, zweryfikowano i ustalono ostateczny zasięg stanowiska 1C. Posunięcie to miało związek z funkcjonowaniem w dotychczasowej literaturze oraz dokumentacjach z badań powierzchniowych i wykopaliskowych sprzecznych informacji odnośnie południowej granicy stanowiska 1C, a tym samym północnej i północno-wschodniej granicy sąsiadującego z nim stanowiska 6 (dawniej 1D). Obecnie przyjmuje się, że stanowisko 1C obejmuje także południowy, łagodny skłon lessowego cypla i sięga do wysokości linii kolejowej łączącej Polskę i Ukrainę. Za granicę pomiędzy stanowiskami 1C i 6 uznaje się niewielkie zagłębienie terenu – prawdopodobnie dawny wąwóz, biegnący południkowo przy południowo-zachodniej granicy stanowiska 1C. Tym samym zasadnicza część stanowiska 6 położona jest na zachód i południowy zachód od stanowiska 1C. Podkreślić należy także, że południowa granica cmentarzyska grupy masłomęckiej nie jest jednoznaczna z południową granicą całego, wielokulturowego stanowiska 1C. Na stanowisku 6 odkryto między innymi pozostałości osady grupy masłomęckiej (Hyrchała, Niezabitowska-Wiśniewska 2021, s. 18 – tam wcześniejsza literatura). Z dużym prawdopodobieństwem założyć można jednak, że część tej osady obejmowała także południowy skraj stanowiska 1C, do czego jeszcze wrócimy.

Ryc. 1. A – zasięg Wyżyny Wołyńskiej. B – położenie stan. 1C w Gródku, pow. hrubieszowski. Oprac. B. Niezabitowska-Wiśniewska.
Źródło do mapy: https://pl.wikipedia.org/wiki/Wy%C5%BCyna_Wo%C5%82y%C5%84ska#/media/Plik:Ukraine_Volin_highland_en.jpg (A); podkład mapy rzeźby województwa lubelskiego w opracowaniu L. Gawrysiaka 2004 (B).

Fig. 1. A – extent of the Volhyn Upland. B – location of site 1C in Gródek, Hrubieszów district. Compiled by B. Niezabitowska-Wiśniewska.
Source of maps: https://pl.wikipedia.org/wiki/Wy%C5%BCyna_Wo%C5%82y%C5%84ska#/media/Plik:Ukraine_Volin_highland_en.jpg (A); the background map of the lie of the land of Lublin province elaborated by L. Gawrysiak 2004 (B).

Ryc. 2. Gródek, pow. hrubieszowski, stan. 1C. Rozmieszczenie wykopów archeologicznych. 1 – badania K. Jażdżewskiego 1952 r.; 2 – badania J. Kowalczyka 1954–1957 r.; 3 – badania S. Jastrzębskiego 1983–1985 r.; 4 – badania A. Kokowskiego 1984–1993, 2001 r.; 5 – badania J. Buszewicza 1987–1990 r.; 6 – badania J. Niedźwiedzia 1993 r.; 7 – badania J. Niedźwiedzia 2006r.

Według Zawisłak 2013, z naniesioną korektą zasięgu stanowiska 1C (A) i orientacji względem kierunków świata oraz z uzupełnieniami (B): 8 – obszar objęty badaniami w latach 2017, 2019–2021 z naniesioną siatką wykopów (wykop 4/2017 i wszystkie wykopy z lat 2019–2021); 9 – zasięg rowu najprawdopodobniej wyznaczającego południową granicę cmentarzyska grupy masłomeckiej. Oprac. B. Niezabitowska-Wiśniewska.

Fig. 2. Gródek, Hrubieszów district, site 1C. Arrangement of archaeological trenches. 1 – research by K. Jażdżewski 1952; 2 – research by J. Kowalczyk 1954–1957; 3 – research by S. Jastrzębski 1983–1985; 4 – research by A. Kokowski 1984–1993, 2001; 5 – research by J. Buszewicz 1987–1990; 6 – research by J. Niedźwiedz 1993; 7 – research by J. Niedźwiedz 2006.

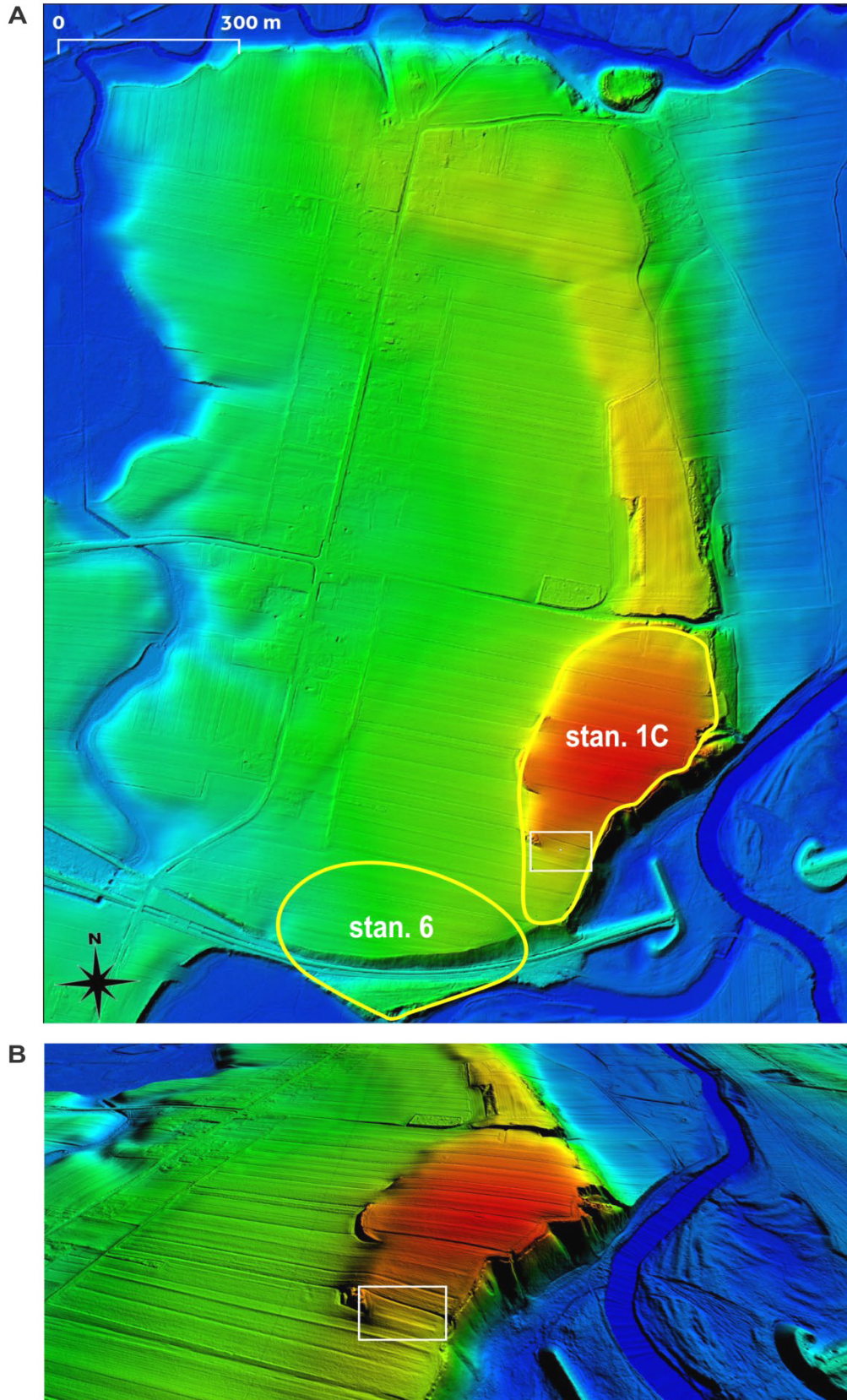
According to Zawisław 2013, with corrections to the extent of site 1C (A) and orientation relative to world directions and with additions (B): 8 – area surveyed in 2017, 2019–2021 with the grid of trenches plotted (trench 4/2017 and all trenches from 2019–2021); 9 – extent of the ditch most likely marking the southern border of the Masłomęcz group cemetery. Compiled by B. Niezabitowska-Wiśniewska.

1) Badania wykopaliskowe. Badania wykopaliskowe o charakterze ratowniczym przeprowadzono wiosną 2017 r. w niebadanej wcześniej, południowej części stanowiska 1C w Gródku (por. Hyrczała, Bartecki 2017; Bartecki et al. 2018; Hyrczała, Bartecki 2018, s. 125–126). Związane były z koniecznością weryfikacji przypadkowego odkrycia na powierzchni gruntu kości ludzkich oraz skupisk fragmentów ceramiki i brył polepy, a także podjęciem próby uratowania ewentualnych pozostałości obiektów archeologicznych (**por. ryc. 2, 3**). W ich trakcie, oprócz kilku obiektów kultury pucharów lejkowatych, odkryto trzy obiekty grupy masłomęckiej, w tym dwa groby inhumowane – obiekty nr 6 i 7/2017 (**ryc. 4**) – oraz fragment najprawdopodobniej grobu ciepłopalnego lub paleniska (obiekt 5/2017). W sągu kolejnego obiektu, zbadanego jedynie fragmentarycznie, znaleziono zniszczoną czaszkę ludzką, stąd też wstępnie założyć można, że był to grób inhumowany. Brak materiału zabytkowego oraz tylko częściowe rozpoznanie obiektu uniemożliwiają jednak pewne powiązanie go z cmentarzyskiem grupy masłomęckiej (por. Niezabitowska-Wiśniewska et al. 2023a, 2023b).

Wyniki badań przeprowadzonych w 2017 r., w tym przede wszystkim odkrycie grobów grupy masłomęckiej poza rozpoznaną wcześniej strefą cmentarzyska – około 50 m na południe od południowej granicy wykopów badanych przez A. Kokowskiego – przyczyniły się do rozpoczęcia badań na większą skalę w latach 2019–2021 (por. Niezabitowska-Wiśniewska 2019–2021; Hyrczała, Niezabitowska-Wiśniewska 2021, s. 16, 17). Ukierunkowane były one na rozpoznanie południowej części cmentarzyska i jednocześnie ustalenie jego południowej granicy (**por. ryc. 2, 3**). Miały również na celu weryfikację wybranych anomalii zarejestrowanych podczas badań geofizycznych, o czym będzie jeszcze mowa.

W trakcie badań wykopaliskowych w latach 2019–2021 odkryto siedem grobów grupy masłomęckiej zawierających 10 pochówków, dwa skupiska przepalonych zabytków, być może pochodzących ze zniszczonych grobów ciepłopalnych oraz kilkadziesiąt obiektów o znacznie starszej metryce, w tym głównie kultury pucharów lejkowatych i kultury wysockiej. Wśród obiektów grupy masłomęckiej dominowały pochówki dzieci, w tym noworodków, w większości złożonych do jam grobowych w układzie anatomicznym (**ryc. 5**). Dwa pochówki noworodków wkopane zostały w jamy grobowe z pochówkami osób dorosłych, dodatkowo naruszone w starożytności, z czytelnymi wkopami o charakterze rabunkowym lub rytualnym (**ryc. 6**). Jeden z nich został intencjonalnie oznaczony przez umieszczoną niemal pionowo kość udową osobnika dorosłego, ale nienależącą do osoby pochowanej poniżej. Tylko w jednym grobie osoby dorosłej zarejestrowano kompletny pod względem anatomicznym szkielet o niezaburzonym układzie kośćca, niestety częściowo zniszczony przez okop z czasów I wojny światowej (**ryc. 7**).

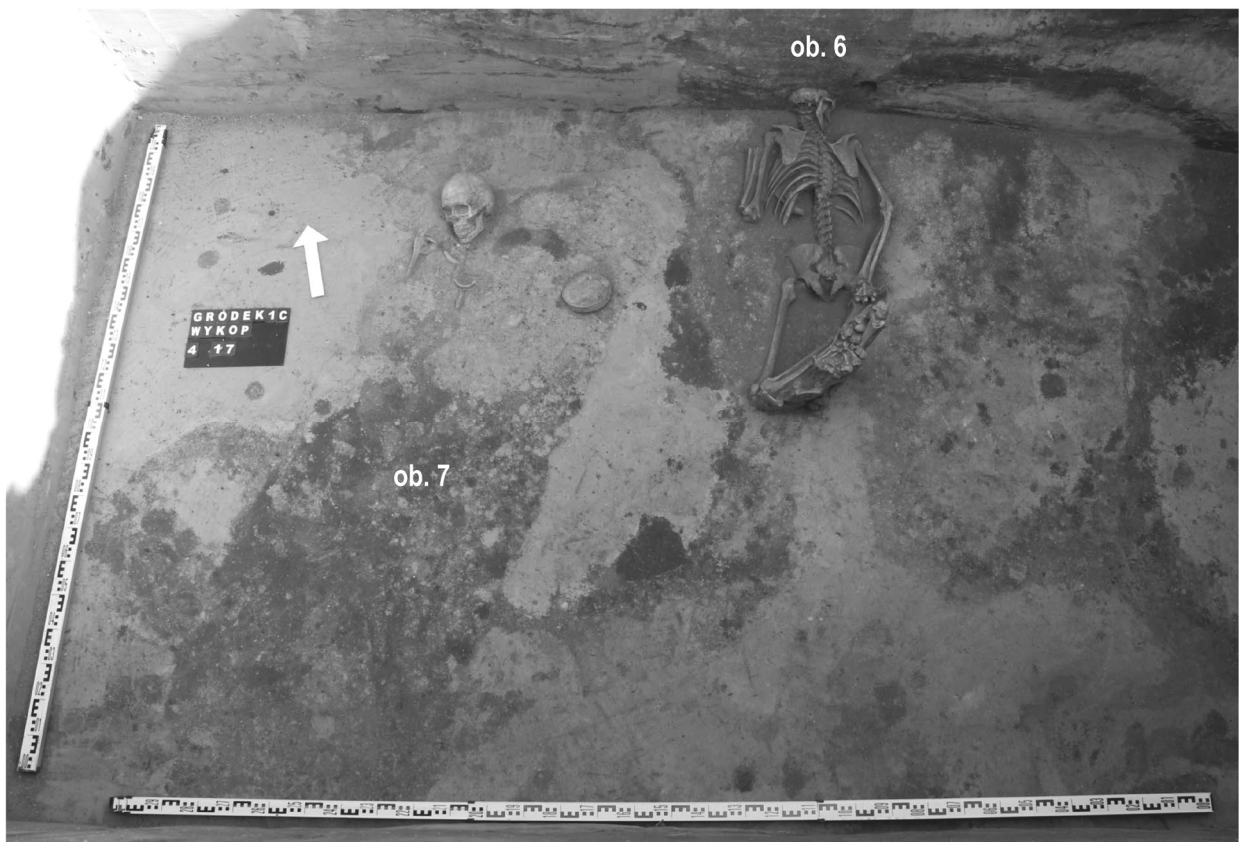
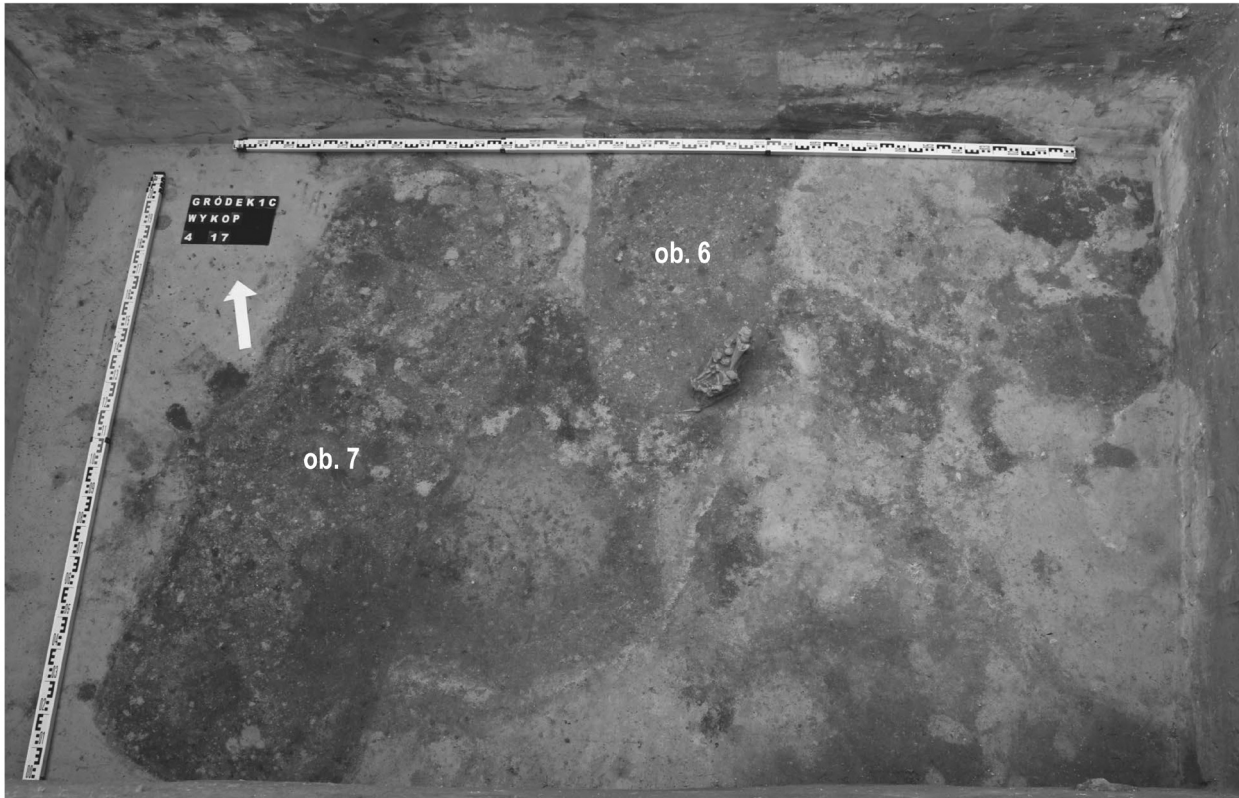
Na tym tle szczególnie interesująco przedstawia się obiekt 35/2021, w którym kości dziecka – bez układu anatomicznego – wraz z bogatym wyposażeniem znajdowane były w różnych częściach i na różnych głębokościach jamy grobowej. Część kości umieszczono natomiast wewnątrz rozłupanej na połowę, a następnie ponownie zamkniętej i złożonej do grobu czaszki (**ryc. 8**). Fakt ten oraz brak śladów po wkopie naruszającym grób wskazują, że do zeszkieletowania musiało dojść poza jamą grobową, do której włożono już tylko kości i towarzyszące im wyposażenie.

Ryc. 3. Gródek, pow. hrubieszowski. A – zasięg stanowisk 1C i 6 (dawniej 1D). B – widok na stan. 1C od południa; biały kwadrat – obszar badań wykopaliskowych w latach 2017, 2019–2021. Oprac. B. Bartecki.

Fig. 3. Gródek, Hrubieszów district. A – range of sites 1C and 6 (formerly 1D). B – view of site 1C from the south; white square – area of excavation in 2017, 2019–2021. Compiled by B. Bartecki.

*Ryc. 4. Gródek, pow. hrubieszowski, stan. 1C. Wykop 4/2017, obiekty 6 i 7 (groby inhumowane).
Fot. A. Hyrczała.*

*Fig. 4. Gródek, Hrubieszów district, site 1C. Trench 4/2017, features 6 and 7 (inhumation graves).
Photo by A. Hyrczała.*

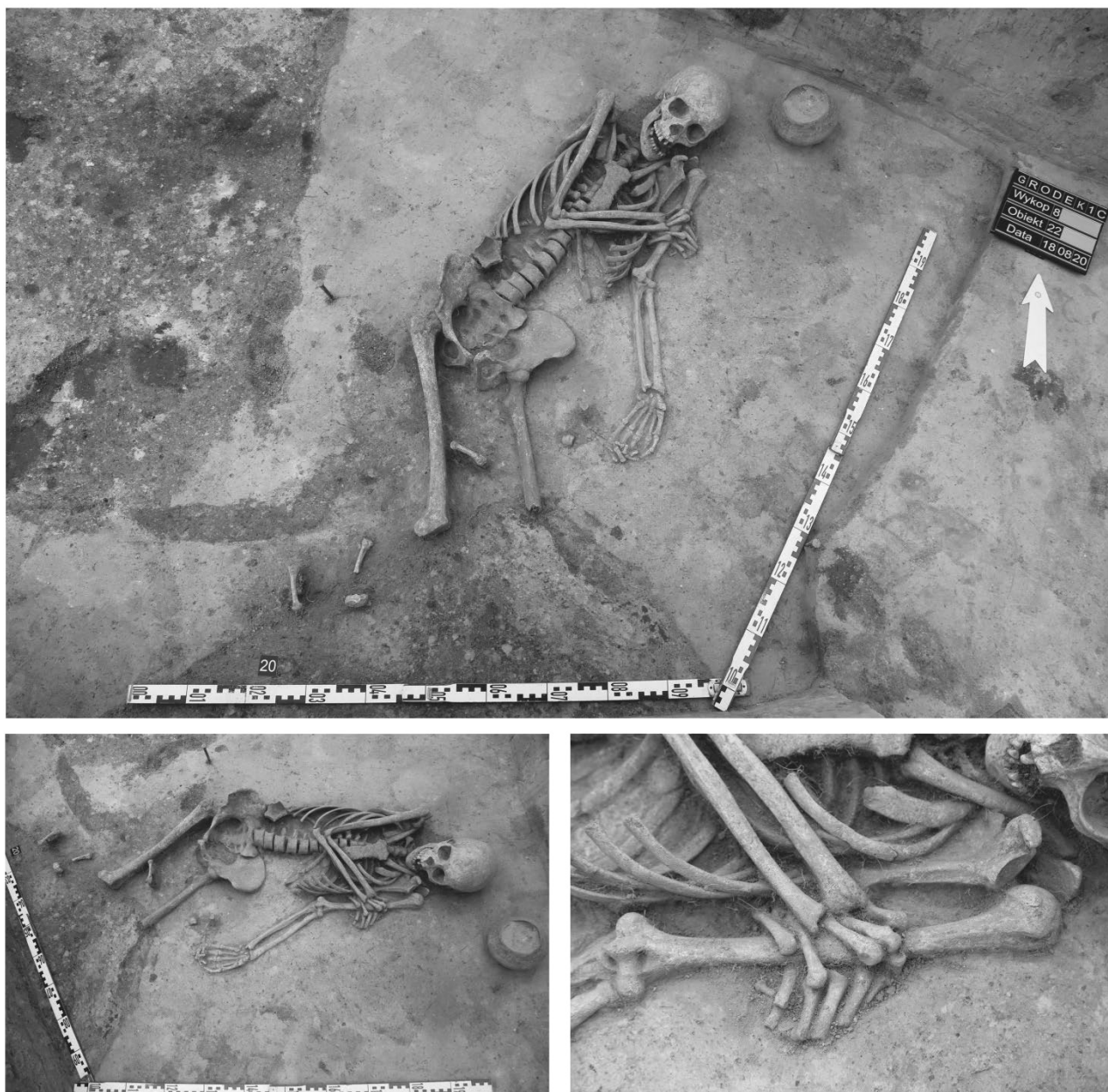
Ryc. 5. Gródek, pow. hrubieszowski, stan. 1C. Grób dziecka. Fot. B. Niezabitowska-Wiśniewska.

Fig. 5. Gródek, Hrubieszów district, site 1C. Child's grave. Photo by B. Niezabitowska-Wiśniewska.

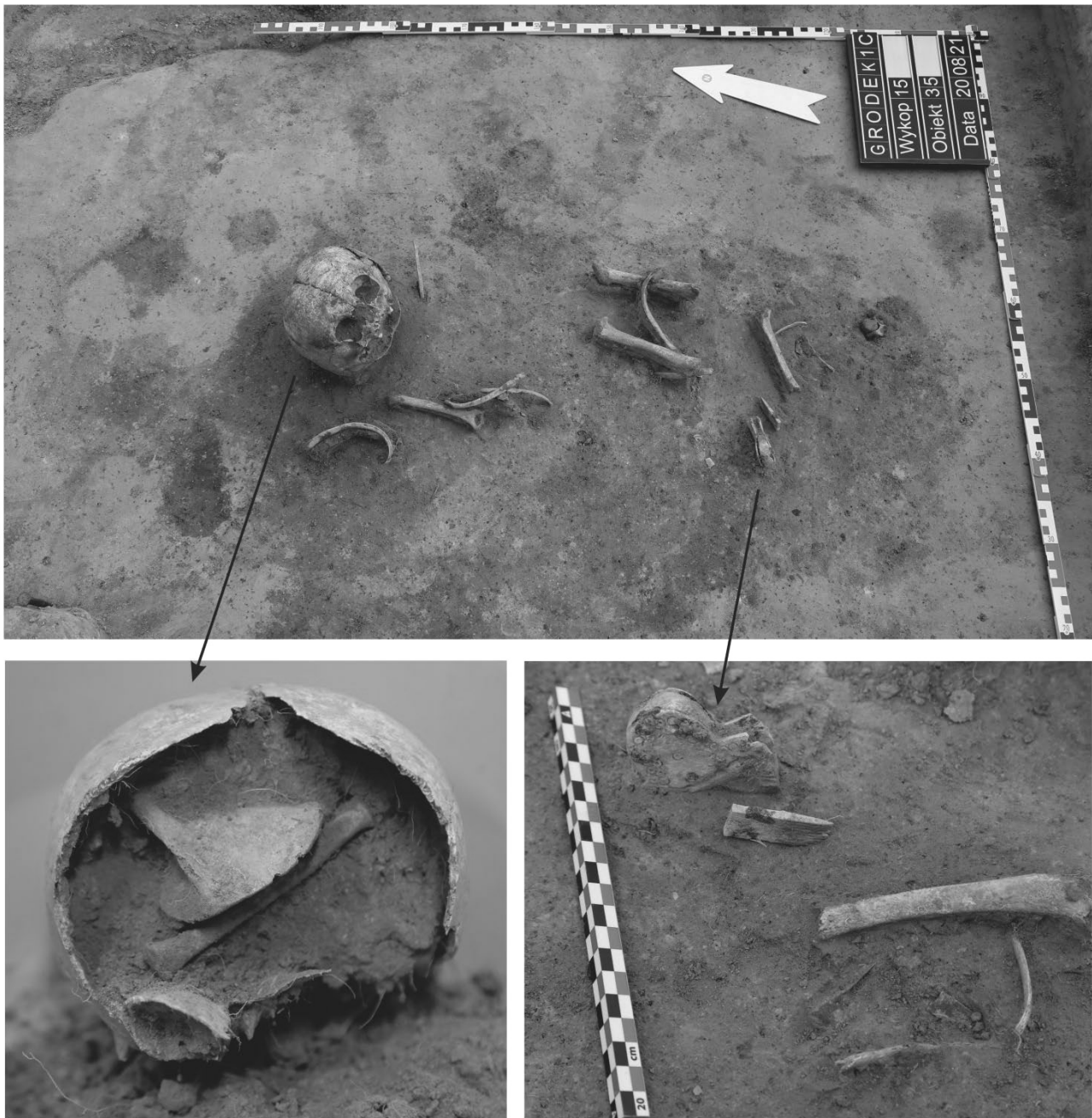
Ryc. 6. Gródek, pow. hrubieszowski, stan. 1C. Grób noworodka wkopany w jamę grobową osobnika dorosłego. W głębi obiekt kultury pucharów lejkowatych. Fot. B. Niezabitowska-Wiśniewska.

Fig. 6. Gródek, Hrubieszów district, site 1C. Grave of a newborn buried in an adult burial pit. In the background, the feature of the Funnel Beaker culture. Photo by B. Niezabitowska-Wiśniewska.

Ryc. 7. Gródek, pow. hrubieszowski, stan. 1C. Obiekt 22/2020 naruszony przez okop z czasów I wojny światowej (ob. 20). Fot. B. Niezabitowska-Wiśniewska.

Fig. 7. Gródek, Hrubieszów district, site 1C. Feature 22/2020 disturbed by World War I trench (feature 20). Photo by B. Niezabitowska-Wiśniewska.

Ryc. 8. Gródek, pow. hrubieszowski, stan. 1C. Obiekt 35/2021. Grób dziecka. Fot. B. Niezabitowska-Wiśniewska.

Fig. 8. Gródek, Hrubieszów district, site 1C. Feature 35/2021. Child's grave. Photo by B. Niezabitowska-Wiśniewska.

Ryc. 9. Gródek, pow. hrubieszowski, stan. 1C. Fragment rowu prawdopodobnie wyznaczającego południową granicę cmentarzyska grupy masłomęczkiej. Fot. B. Niezabitowska-Wiśniewska.

Fig. 9. Gródek, Hrubieszów district, site 1C. Fragment of a ditch, probably marking the southern border of the Masłomęcz group cemetery. Photo by B. Niezabitowska-Wiśniewska.

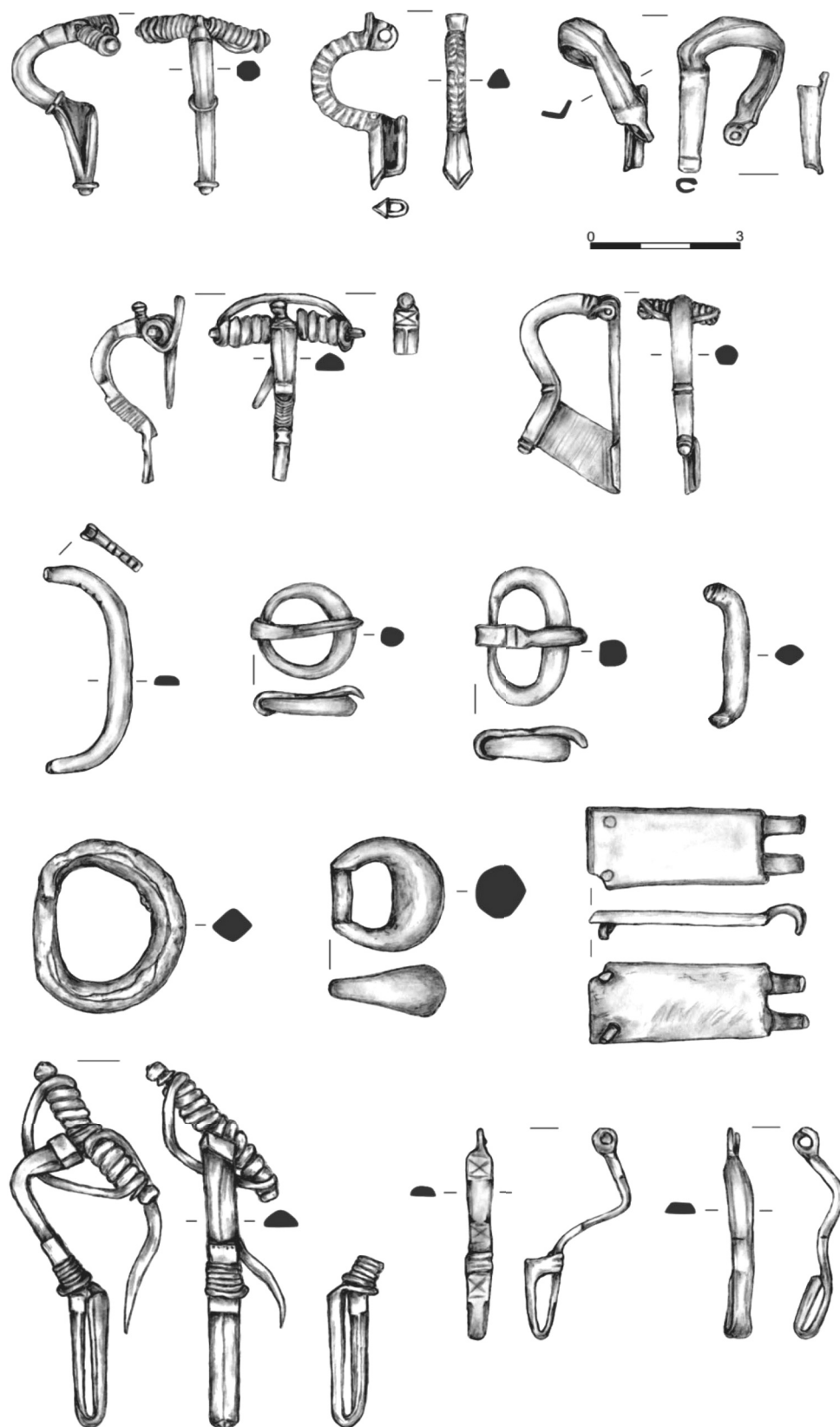
Charakter nowoodkrytych grobów doskonale wpisuje się w niezwykle skomplikowany obrządek pogrzebowy grupy masłomęckiej, w tym zarejestrowany już wcześniej na cmentarzysku w Gródku (por. Kokowski 1993a, 1998).

Cmentarzysko w Gródku, biorąc pod uwagę wyniki badań przeprowadzonych w latach 2017 oraz 2019–2021, liczy obecnie co najmniej 206 grobów, choć ustalenie dokładnej ich liczby jest niezwykle trudne, głównie ze względu na zniszczenie bliżej nieokreślonej liczby grobów w wyniku głębokiej orki i erozji gruntu. Podkreślić należy również, że jest to szacunkowa liczba grobów, a nie pochówków (!). W niektórych jamach grobowych – czego dowodzą też nowe badania – odkryto więcej niż jeden pochówek, przy czym pochówki „dodatkowe”, najczęściej dziecięce, były wkopane/dołożone do już istniejących grobów osobników dorosłych. Dość często też w jednej jamie grobowej składano szczątki – z reguły niekompletne – więcej niż jednego osobnika (jednocześnie lub w trakcie wtórnego otwierania grobów) (ostatnio Niezabitowska-Wiśniewska et al. 2023a).

A. Kokowski już w latach 90. XX w. sugerował, że cmentarzysko grupy masłomęckiej w Gródku zostało zbadane w mniej niż w połowie (Kokowski 1994a, s. 30; 1994b, s. 42). Hipotezę tę potwierdza odkrycie kolejnych grobów w latach 2017, 2019–2021, dodatkowo poza badaną przez tego badacza strefą cmentarzyska. W dalszym ciągu problemem jest jednak określenie jego granic. O ile zachodnia z całą pewnością pokrywa się z krawędzią ostańca lessowego, na którym znajduje się stanowisko, o tyle pozostałe krańce nie zostały precyzyjnie określone. Granicę południową najprawdopodobniej wyznacza rów odkryty w 2019 r. na południe od grobów zarejestrowanych w 2017 r., choć potwierdzenie tej hipotezy wymaga dalszych badań. Obecność rowu potwierdzona została także w trakcie sondowań geologicznych oraz w wyniku badań geofizycznych z wykorzystaniem metody magnetometrycznej w 2020 r. Badania wykopaliskowe rowu kontynuowane były w 2021 r. (**ryc. 9, por. ryc. 2**). W jego spągu odkryto fragmenty ceramiki z okresu rzymskiego, w tym wykonanej na kole garncarskim oraz zawieszkę pochwy miecza, co pozwala zakładać, że został on zasypany po zaniku osadnictwa wiązanego z grupą masłomęcką. Ponadto, jak na razie, na południe od niego nie odkryto grobów dających się powiązać z cmentarzyskiem grupy masłomęckiej, a zarejestrowane tam obiekty łączyć należy z osadą kultury pucharów lejkowatych i cmentarzyskiem kultury wysockiej (Hyrchała et al. 2022). Granicę północną i wschodnią cmentarzyska grupy masłomęckiej pośrednio może wyznaczać rozprzestrzenienie przedmiotów, głównie metalowych, odkrytych w warstwie oraniny na północ od najdalej w tym kierunku wysuniętych wykopów badanych przez A. Kokowskiego (por. Niezabitowska-Wiśniewska 2021, s. 42–61, ryc. 3) (**por. ryc. 2, 11**).

Badaną w latach 2017, 2019–2021 południową część cmentarzyska grupy masłomęckiej uznać można za jego najpóźniejszą strefę. Może być ona datowana najwcześniej od stadium C_{2b}, choć metryka większości grobów mieści się w przedziale faz C₃–D₁. Potwierdza to zarówno materiał zabytkowy, w tym późne wzory zapinek kuszowatych (np. A.172) czy grzebień z dzwonowatym uchwytem, jak również datowania radiowęglowe (por. Niezabitowska-Wiśniewska et al. 2023a, 2023b).

2) Badania powierzchniowe. Badaniami powierzchniowymi, poprzedzającymi badania geofizyczne, objęto cały obszar stanowiska 1C w Gródku. Korzystano także z wykrywaczy metali zarówno w celu usunięcia współczesnego złomu metalowego, jak i namierzenia zabytków metalowych w warstwie oraniny, których obecność mogłaby zaburzyć wyniki badań geofizycznych. Materiał zabytkowy zbierany był w obrębie kwadratów (gridów) o wymiarach 20×20 m każdy. Tzw. zabytki wydzielone, w tym wszystkie zabytki metalowe namierzone były trójwymiarowo. Z 332 gridów pozyskano łącznie niemal 65 tysięcy tzw. zabytków masowych o łącznej wadze ok. 700 kg, z czego 70% stanowiły fragmenty ceramiki neolitycznej kultury pucharów lejkowatych. Zabytki krzemienne niezaliczone do kategorii tzw. zabytków wydzielonych stanowiły 8% całego zbioru. Zdecydowaną większość z nich także należy łączyć z kulturą pucharów lejkowatych, podobnie jak liczne fragmenty polepy pochodzące ze zniszczonych obiektów osadowych.

Рис. 10. Gródek, pow. hrubieszowski, stan. 1C. Wybór zabytków wydzielonych z powierzchni i warstwy oraniny pozyskanych w trakcie badań powierzchniowych w 2020 r. Rys. B. Niezabitowska-Wiśniewska (2021).

Fig. 10. Gródek, Hrubieszów district, site 1C. Selection of artefacts from the surface and humus layer obtained during surface surveys in 2020. Drawing by B. Niezabitowska-Wiśniewska (2021).

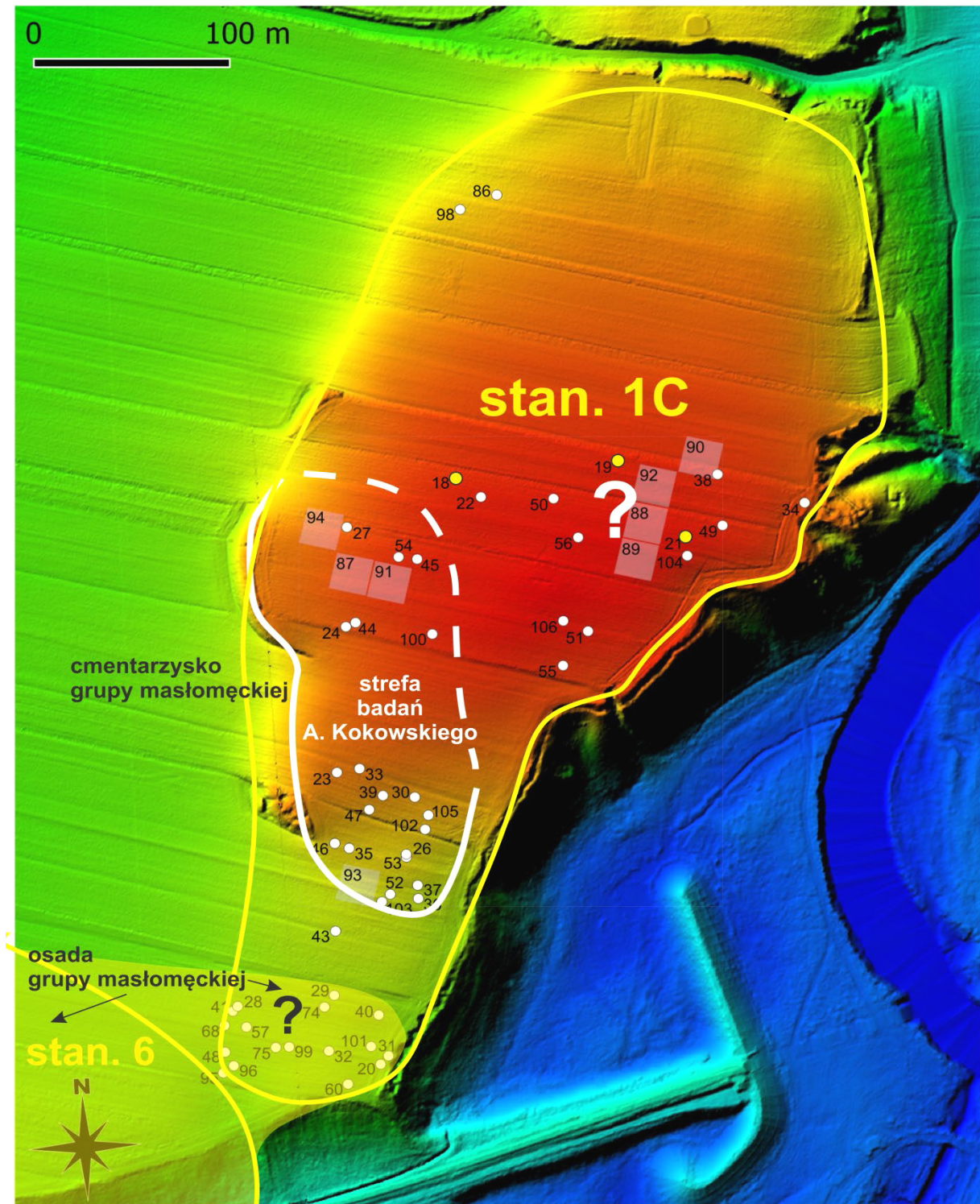
Znaleziono również ponad 400 tzw. zabytków wydzielonych, wśród których przeważają wyroby krzemienne. Licznie reprezentowane są też przedmioty wykonane z kamienia i kości oraz pojedyncze neolityczne zabytki miedziane (por. Bartecki et al. 2021).

W zbiorze zabytków wydzielonych na szczególną uwagę zasługują materiały łączone z okresem rzymskim lub wczesną fazą okresu wędrówek ludów, znalezione na powierzchni stanowiska i w warstwie oraniny. Wśród nich jest m.in.: 12 zapinek; 8 sprzączek lub ich elementów; okucie pasa; 3 paciorki szklane; paciorek kamienny; 9 fragmentów naczyń szklanych; przetopione szkło, w tym przywarte do ceramiki; 3 noże; fragment miniaturowych nożyc; 2 nity; 5 przedmiotów glinianych; 2 bliżej nieokreślone przedmioty/narzędzia żelazne; 7 bliżej nieokreślonych przedmiotów ze stopu miedzi; przetopiony przedmiot srebrny oraz prawdopodobnie topór żelazny (Niezabitowska-Wiśniewska 2021, s. 42–60 nr 20, 22–24, 26–41, 43–57, 60, 68, 74, 75, 86–106, tabl. III:20, 22, 23; IV:24, 26–31; V:32–41; VI:43–48; VII:49–56; VIII:57, 60; IX:68; X:74, 75; XI:86–98; XII:99–106) (**ryc. 10**). W latach 2019 i 2020 w warstwie oraniny znaleziono także 5 monet rzymskich, w tym cztery denary i pojedynczą odlewana kopię denara (Myzgin 2021, s. 468–469).

Na rycinie obrazującej rozprzestrzenienie zabytków wydzielonych z okresu rzymskiego i wczesnej fazy okresu wędrówek ludów na stanowisku 1C w Gródku wyraźnie rysują się trzy strefy ich występowania: północna, najbardziej rozproszona, która – jak już wspomniano – pośrednio może wyznaczać zasięg cmentarzyska grupy masłomęckiej w tym kierunku; środkowa – w południowej części cmentarzyska, w tym także w rejonie badań wykopaliskowych z lat 2017 i 2019–2021 oraz południowa. Ostatnie skupienie, położone w znacznym oddaleniu od rowu prawdopodobnie wyznaczającego południową granicę cmentarzyska grupy masłomęckiej, z dużym prawdopodobieństwem związane jest z osadą tej jednostki kulturowej, znajdującą się zapewne na południowym skraju stanowiska 1C oraz na położonym na zachód od niego stanowisku 6 (dawniej 1D), z którym dotąd „zwyczajowo” była ona łączona. Bardzo wyraźny jest też brak zabytków powierzchniowych w miejscu badań wykopaliskowych prowadzonych w latach 1984–1993 (Niezabitowska-Wiśniewska 2021, s. 43 ryc. 3) (**ryc. 11**).

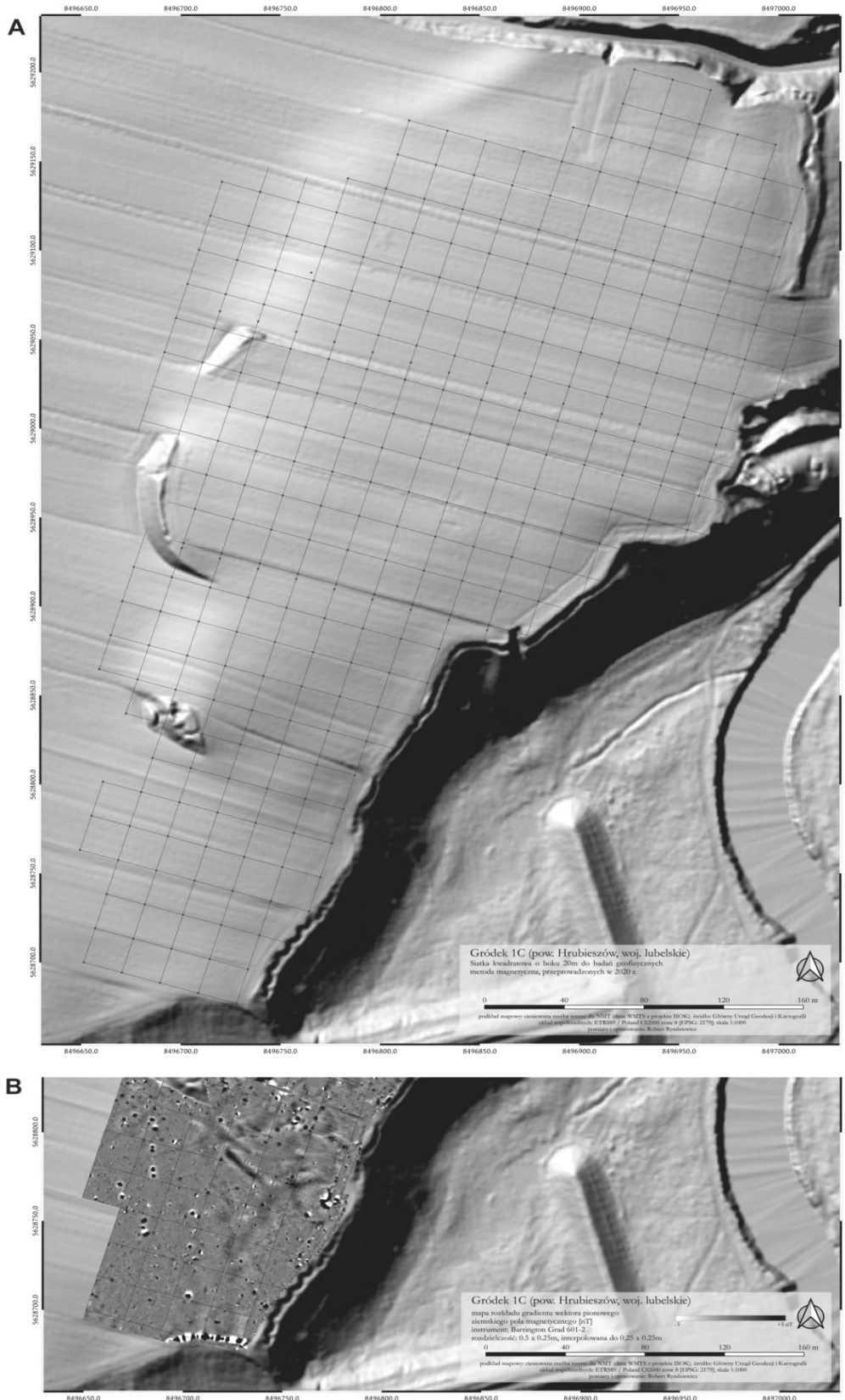
Dość dużym zaskoczeniem było również odkrycie w trakcie badań powierzchniowych dwóch zapinek o konstrukcji środkowo (?) i późnolateńskiej oraz fragmentu zapinki typu *Husynne*, którego datowanie prawdopodobnie zawrzeć można w przedziale od fazy B₂ (z naciskiem na jej młodsze stadium) do fazy B₂/C₁ - (Niezabitowska-Wiśniewska 2021, s. 44–45 nr 18, 19, 21; 226–228, 232, ryc. 8:18, 19; 11:21; tabl. III:18, 19, 21; por. Niezabitowska-Wiśniewska 2017). Wszystkie znalezione zostały nieopodal domniemanej północnej i północno-wschodniej granicy cmentarzyska grupy masłomęckiej. Wszystkie też poświadczają nieznaną dotąd epizod osadniczy na stanowisku 1C w Gródku, który z dość dużym prawdopodobieństwem łączyć należy z kulturą zarubiniecką i horyzontem postzarubinieckim, choć bez badań wykopaliskowych nie można także ostatecznie wykluczyć przeworskiej proveniencji tych zabytków (por. Niezabitowska-Wiśniewska, w druku (2023)).

3) *Badania geofizyczne z wykorzystaniem metody magnetometrycznej.* Badania geofizyczne zrealizowane zostały w 2020 r. w ramach projektu *Nieinwazyjne rozpoznanie geofizyczne stan. 1C w Gródku – najważniejszego stanowiska archeologicznego Lubelszczyzny*, dofinansowanego ze środków Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego (priorytet Ochrona zabytków archeologicznych; zadanie nr 2586/20), pilotowanego przez Muzeum im. ks. Stanisława Staszica w Hrubieszowie (por. Bartecki et al. 2021). Objęto nimi cały obszar stanowiska o łącznej powierzchni 11,6 ha (**ryc. 12**). W ich trakcie zarejestrowano niezwykle liczne anomalie, w tym też w obrębie cmentarzyska grupy masłomęckiej. Jak już wspomniano, uchwycono także zarys rowu prawdopodobnie wyznaczającego jego południową granicę. W roku 2021, w południowej części stanowiska 1C, przeprowadzono prace wykopaliskowe w miejscach różnych typów anomalii w celu ich weryfikacji oraz określenia charakteru obiektów manifestujących się w ten sposób.

Ryc. 11. Gródek, pow. hrubieszowski, stan. 1C – planigrafia zabytków wydzielonych z powierzchni i warstwy oraniny pozyskanych w trakcie badań powierzchniowych w latach 2019–2020. Biała linia – prawdopodobny zasięg cmentarzyska grupy masłomęckiej; żółte pole – możliwy wschodni zasięg osady grupy masłomęckiej; żółte kropki – zabytki o późnolateralskiej i wczesnorzymskiej metryce niezwiązane z grupą masłomęcką. Oprac. B. Bartecki, B. Niezabitowska-Wiśniewska.

Fig. 11. Gródek, Hrubieszów district, site 1C – planigraphy of artefacts separated from the surface and humus layer obtained during surface surveys in 2019–2020. The white line – the probable range of the Masłomęcz group cemetery; yellow field – possible eastern extent of the Masłomęcz group settlement; yellow dots – artefacts of late La Tène and early Roman origin, unrelated to the Masłomęcz group. Compiled by B. Niezabitowska-Wiśniewska.

Ryc. 12. Gródek, pow. hrubieszowski, stan. 1C. A – zasięg badań geofizycznych. B – rozkład anomalii w południowej części stanowiska, badanej wykopaliskowo w latach 2017, 2019–2021. Oprac. R. Ryndziejwicz.

Fig. 12. Gródek, Hrubieszów district, site 1C. A – extent of geophysical survey. B – distribution of anomalies in the southern part of the site, excavated in 2017, 2019–2021. Compiled by R. Ryndziejwicz.

Prace te będą kontynuowane. Już na obecnym etapie możemy jednak z dość dużym prawdopodobieństwem odróżnić anomalie związane z obiektami neolitycznymi od anomalii w miejscach grobów inhumowanych grupy masłomęckiej. Możemy też wydzielić anomalie związane z naturalnymi, obecnie nieczytelnymi formami terenowymi, w tym zasypnymi wąwozami, a także z działalnością w czasach I wojny światowej.

Badaniom geofizycznym towarzyszyły także następujące działania: przygotowanie dokładnej analizy rzeźby obszaru stanowiska 1C w Gródku wraz z jego najbliższym otoczeniem, dla całej formy geomorfologicznej, w oparciu o lotnicze skanowanie laserowe (ALS, LiDAR); stworzenie numerycznego modelu terenu i wszystkich potrzebnych jego wizualizacji, w tym precyzyjnych map warstwicowych.

Podsumowanie

Do najważniejszych wyników wznowionych badań stanowiska 1C w Gródku, w tym cmentarzyska grupy masłomęckiej, z całą pewnością zaliczyć można potwierdzenie hipotezy o znacznie większym zasięgu ostatniego z nich niż wynikałoby to z wyników badań dawnych, uzyskanie pierwszych dla tego cmentarzyska dat radiowęglowych potwierdzających późną metrykę jego południowej strefy oraz uchwycenie i częściowe rozpoznanie prawdopodobnej, południowej granicy cmentarzyska. Ostrożnie szacować możemy, że pierwotnie była to największa ze znanych nekropoli grupy masłomęckiej, choć potwierdzenie tej hipotezy wymaga dalszych badań. Są one też szczególnie istotne ze względu na postępujący proces niszczenia stanowiska w wyniku prac rolnych i erozji gruntu.

W tym miejscu nie sposób też nie wspomnieć o fakcie wykupienia przez Urząd Gminy w Hrubieszowie z rąk prywatnych ponad trzech hektarów gruntów rolnych w centrum stanowiska 1C w Gródku, jednocześnie najbardziej narażonych na zniszczenie (**ryc. 13**). Obszar ten obejmuje także niebadaną dotąd strefę cmentarzyska grupy masłomęckiej. Jego wyłączenie z uprawy z całą pewnością powstrzyma procesy destrukcyjnej i będzie stanowić doskonały bodziec do kontynuacji badań wykopaliskowych na znacznie większą skalę niż dotychczas.

Autorzy

Barbara Niezabitowska-Wiśniewska, Instytut Archeologii UMCS w Lublinie, Pl. M. Curie-Skłodowskiej 4, 20-031 Lublin; barbara.niezabitowska-wisniewska@mail.umcs.pl; baica@poczta.onet.pl; ORCID: 0000-0001-7557-4488

Anna Hyrchała, Szkoła Doktorska Nauk Humanistycznych i Sztuki UMCS, ul. Weteranów 18, 20-038 Lublin / Muzeum im. ks. Stanisława Staszica w Hrubieszowie, ul. 3-go Maja 11, 22-500 Hrubieszów; ahyrchala@gmail.com; ORCID 0000-0001-8749-1583

Bartłomiej Bartecki, Muzeum im. ks. Stanisława Staszica w Hrubieszowie, ul. 3-go Maja 11, 22-500 Hrubieszów; bartlomiej.bartecki@gmail.com; ORCID: 0000-0003-2234-4798

Anna Mucha, Muzeum im. ks. Stanisława Staszica w Hrubieszowie, ul. 3-go Maja 11, 22-500 Hrubieszów; anna.maria.mucha@poczta.onet.pl; ORCID: 0000-0002-1525-3495.

Ryc. 13. Gródek, pow. hrubieszowski, stan. 1C. Badania w 2021 r. Fot. B. Bartecki.

Fig. 13. Gródek, Hrubieszów district, site 1C. Research in 2021. Photo by B. Bartecki.

Literatura

Bartecki, B., Hyrczała, A., Lorkiewicz-Muszyńska, D., Kurzawska, A. 2018. Nowe groby z okresu rzymskiego na stanowisku 1C w Gródku. W: Zakościelna, A. (red.). *Badania archeologiczne w Polsce środkowowschodniej, zachodniej Białorusi i Ukrainie w roku 2017: streszczenia referatów XXXIV konferencji*. Lublin: IA UMCS, Muzeum Lubelskie w Lublinie, s. 33–34.

Bartecki, B., Hyrczała, A., Ryndziejewicz, R., Jakubczak, M., Leloch, M., Dziewickiewicz, H. 2021. Nieinwazyjne rozpoznanie geofizyczne stan. 1C w Gródku – najważniejszego stanowiska archeologicznego Lubelszczyzny. W: Stasiak-Cyran, M., Sadowski, S. (red.). *XXXVI lubelska konferencja Badania archeologiczne w Polsce środkowowschodniej, zachodniej Białorusi i Ukrainie, 26–27 maja 2021 roku, online, streszczenia wystąpień*. Lublin: IA UMCS, Muzeum Narodowe w Lublinie, s. 14–15.

Dąbrowska, T. 1974. Cmentarzysko kultury czarniachowskiej w Gródku Nadbużnym, pow. Hrubieszów. *Wiadomości Archeologiczne*, XXXIX/2, s. 229–236.

Gładysz-Juścińska, M., Kokowski, A. 2021. Gródek nad Bugiem. Gem. Hrubieszów, Kr. Hrubieszów, Fpl. 1C. W: Gładysz-Juścińska M., Kokowski, A., Niezabitowska-Wiśniewska, B. *Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum – Polen – Band 4: Lublinerland*. Kraków: PAU, IA UMCS, IA UJ, WA UW, s. 112–122.

Hyrczała, A., Bartecki, B. 2017. *Dokumentacja z badań ratowniczych w 2017 roku w Gródku stan. 1C, obszar AZP 87-94/1, gmina Hrubieszów, powiat hrubieszowski*. Hrubieszów – archiwum Muzeum im. ks. Stanisława Staszica w Hrubieszowie.

Hyrczała, A., Bartecki, B. 2018. Hrubieszów. Opowieść o małym muzeum – współpraca profesora Andrzeja Kokowskiego z hrubieszowskim muzeum i Wioską Gotów w Masłomęczu. W: Niezabitowska-Wiśniewska, B., Łuczkiwicz P., Sadowski, S., Stasiak-Cyran, M., Erdrich, M. (red.). *Studia Barbarica. Profesorowi Andrzejowi Kokowskiemu w 65. rocznicę urodzin I*. Lublin: IA UMCS, Wydawnictwo UMCS, s. 114–127.

Hyrczała, A., Niezabitowska-Wiśniewska, B. 2021. Stan badań nad młodszym okresem przedrzymskim, okresem rzymskim i wędrówek ludów w Kotlinie Hrubieszowskiej w świetle wyników badań wykopaliskowych i powierzchniowych / The state of research into the later pre-Roman, Roman and Migration periods in the Hrubieszów Basin in the light of results of excavations and surface surveys. W: Niezabitowska-Wiśniewska, B., Hyrczała, A., Bartecki, B. (red.). *Odkryte. Odzyskane. Ocalone. Kolekcja zabytków z młodszego okresu przedrzymskiego, okresu rzymskiego i wędrówek ludów ze zbiorów Muzeum im. ks. Stanisława Staszica w Hrubieszowie | Unearthed.Recovered. Saved. A collection of late pre-*

Roman, Roman and Migration period artefacts from the Rev. Stanisław Staszic Museum in Hrubieszów. Hrubieszów: Muzeum im. ks. St. Staszica w Hrubieszowie, s. 14–23.

Hyrchała, A., Niezabitowska-Wiśniewska, B., Szczurowski, J. 2022. Cmentarzysko kultury wysockiej na stanowisku 1C w Gródku, pow. hrubieszowski. W: Taras, H., Maciejewski M. (red.). *Ziemia polskie i ich sąsiedzi w czasach pól popielnicowych. Księga abstraktów z konferencji, która odbyła się w dniach 21–23 września 2022 roku w Lublinie.* Lublin: IA UMCS, s. 27.

Kokowski, A. 1983. Période romaine tardive civilisation de Černjachov. *Inventaria Archaeologica. Pologne*, Fasc. L: PL 302–306.

Kokowski, A. 1986. Zagadnienia interpretacji kulturowej materiałów typu Masłomęcz. W: Gurba, J. (red.). *Zachodnia strefa osadnictwa kultury czerniachowskiej.* Lublin: KA UMCS, s. 71–90.

Kokowski, A. 1993a. *Gródek nad Bugiem. Cmentarzysko grupy masłomęckiej.* Lublin: Wydawnictwo UMCS.

Kokowski, A. 1993b. Przyczynek do oceny stopnia zniszczenia cmentarzyska ludności grupy masłomęckiej na stanowisku 1C w Gródku nad Bugiem, gm. Hrubieszów. W: *Sprawozdania z badań terenowych Katedry Archeologii UMCS w 1992 r.* Lublin: KA UMCS, s. 41–43.

Kokowski, A. 1994a. Nowe dane dla określenia wielkości cmentarzyska grupy masłomęckiej w Gródku nad Bugiem, stan. 1C. W: *Sprawozdania z badań terenowych Katedry Archeologii UMCS w 1993 r.* Lublin: KA UMCS, s. 27–30.

Kokowski, A. 1994b. Przyczynek do poznania wielkości cmentarzyska grupy masłomęckiej w Gródku nad Bugiem, stan. 1C. W: *Sprawozdania z badań archeologicznych w województwie zamojskim w 1993 roku.* Zamość: Muzeum Okręgowe w Zamościu, s. 42–44.

Kokowski, A. 1995a. *Grupa masłomęcka. Z badań nad przemianami kultury Gotów w młodszym okresie rzymskim.* Lublin: Wydawnictwo UMCS.

Kokowski, A. 1995b. *Schätze der Ostgoten.* Stuttgart: Konrad Theiss.

Kokowski, A. 1998. Cmentarzyska ludności grupy masłomęckiej, *Acta Universitatis Wratislaviensis*, 2050. *Studia Antropologiczne*, V, s. 65–89.

Kokowski, A. 1999. Zapinki typu Hänești. Z badań nad młodszą fazą dziejów kultur kręgu gockiego. *Światowit NS*, I, Fasc. B, s. 123–127, Pl. 54–56.

Myzgin, K. 2021. *Nieopublikowane dotychczas monety antyczne ze zbiorów Muzeum im. ks. Stanisława Staszica w Hrubieszowie (nabytki z lat 2008–2020) | Unpublished ancient coins from the collection of Rev. Stanisław Staszic Museum in Hrubieszów (acquisitions from 2008–2020).* W: Niezabitowska-Wiśniewska, B., Hyrchała, A., Bartecki B. (red.). *Odkryte, Odzyskane, Ocalone. Kolekcja zabytków z młodszego okresu przedrzymskiego, okresu rzymskiego i wędrówek ludów ze zbiorów Muzeum im. ks. Stanisława Staszica w Hrubieszowie | Unearthed, Recovered, Saved. A collection of late pre-Roman, Roman and Migration period artefacts from the Rev. Stanisław Staszic Museum in Hrubieszów.* Hrubieszów: Muzeum im. ks. St. Staszica w Hrubieszowie, s. 454–487.

Niedźwiedź, J. 2006. *Gródek nad Bugiem st. 1C. Opracowanie wyników badań wykopaliskowych przeprowadzonych w 2006 roku.* Zamość – archiwum Muzeum im. ks. Stanisława Staszica w Hrubieszowie.

Niezabitowska-Wiśniewska, B. 2017. Zapinki typu Husynne z Lubelszczyzny. W: Andrzejowski, J., von Carnap-Bornheim, C., Cieśliński, A., Kontny, B. (red.). *Orbis barbarorum. Studia ad archaeologiam Germanorum et Baltorum temporibus Imperii Romani pertinentia Adalberto Nowakowski dedicate.* Monumenta Archaeologica Barbarica, Series Gemina VI, Warszawa–Schleswig: IA UW, ZBSA, Fundacja Monumenta Archaeologica Barbarica, s. 475–493.

Niezabitowska-Wiśniewska, B. 2019–2021. *Dokumentacja z badań wykopaliskowych przeprowadzonych na stanowisku 1C w Gródku, gm. Hrubieszów, w latach 2019–2021.* Lublin – archiwum Instytutu Archeologii UMCS w Lublinie.

Niezabitowska-Wiśniewska, B. 2021. Młodszy okres przedrzymski, rzymski i wędrówek ludów – materiały do dziejów Kotliny Hrubieszowskiej / Late pre-Roman, Roman and Migration periods – materials for the history of the Hrubieszów Basin. W: Niezabitowska-Wiśniewska, B., Hyrchała, A., Bartecki, B. (red.). *Odkryte. Odzyskane. Ocalone. Kolekcja zabytków z młodszego okresu przedrzymskiego, okresu rzymskiego i wędrówek ludów ze zbiorów Muzeum im. ks. Stanisława Staszica w Hrubieszowie | Unearthed. Recovered. Saved. A collection of late pre-Roman, Roman and Migration period artefacts from the Rev. Stanisław Staszic Museum in Hrubieszów.* Hrubieszów: Muzeum im. ks. St. Staszica w Hrubieszowie, s. 24–452.

Niezabitowska-Wiśniewska, B. w druku (2024). Na pograniczu światów, czyli co tak naprawdę wiemy (a czego nie) o sytuacji kulturowej w Kotlinie Hrubieszowskiej i na jej obrzeżach w okresach rzymskim i wędrówek ludów. W: Bartecki, B., Hyrchała, A. (red.). *Skarb denarów z Cichobórza.* Hrubieszów: Muzeum im. ks. St. Staszica w Hrubieszowie.

Niezabitowska-Wiśniewska, B., Skóra, K., Hyrchała, A., Bartecki, B., Lorkiewicz-Muszyńska, D. 2023a. Pochówek twarzą do ziemi z Gródka, stan. 1C w kontekście starszych i najnowszych wyników badań. W: *Kultura wielbarska. Procesy przemian i kontakty zewnętrzne.* Poznań: WA UAM – w druku.

Niezabitowska-Wiśniewska, B., Hyrchała, A., Bartecki, B., Lorkiewicz-Muszyńska, D., Mucha, A., Kurzawska, A. 2023b. Obraz schyłku grupy masłomęckiej na przykładzie grobu 7/2017 ze stanowiska 1C w Gródku, pow. hrubieszowski. W: *Kultura wielbarska. Procesy przemian i kontakty zewnętrzne*. Poznań: WA UAM – w druku.

Reszcyńska, A. 2003. Badania na wielokulturowym stanowisku 1C w Gródku nad Bugiem, pow. Hrubieszów, woj. lubelskie, *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*, XXIV, s. 337–344.

Solon, J., Borzyszkowski, J., Bidłasik, M., Richling, A., Badora, K., Balon, J., Brzezińska-Wójcik, T., Chabudziński, Ł., Dobrowolski, R., Grzegorzczak, I., Jodłowski, M., Kistowski, M., Kot, R., Krąż, P., Lechnio, J., Macias, A., Majchrowska, A., Malinowska, E., Migoń, P., Myga-Piątek, U., Nita, J., Papińska, E., Rodzik, J., Strzyż, M., Terpiłowski, S., Ziaja, W. 2018. Physico-geographical mesoregions of Poland: Verification and adjustment of boundaries on the basis of contemporary spatial data. *Geographia Polonica*, 91(2), s. 143–170.

Zawiślak, P. 2013. Obiekty neolityczne ze stanowiska 1C w Gródku, pow. Hrubieszów (z badań w latach 1983–1985 Sławomira Jastrzębskiego). W: Pozikhovski, A., Rogoziński, J., Rybicka, M. (red.). *Na pograniczu kultury pucharów lejcowatych i kultury trypolskiej*, *Collectio Archaeologica Ressoviensis*, XXVI. Rzeszów: Fundacja Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego, IA UR, s. 109–214.

Andrzej Kokowski

GLASS BEADS STAWIARSKA TYPE F.14 – IMPORT – OR LOCAL PRODUCTION?

Research at archaeological sites from the Roman period in the Hrubieszów Basin has made it possible to define a new cultural phenomenon, named after the cemetery in Masłomęcz – the Masłomęcz group (e.g.: Kokowski 1995a; Kokowski 1999b). The materials identified with it were associated with the Goths. They turned out to be very important in explaining the history of the southward migration of this community and allowed for a much more precise dating of other cultural phenomena from this epoch (Kokowski 1999a). The location of the Masłomęcz group in the contact zone of the Wielbark culture and the Chernyakhiv culture also made it possible to discuss the genesis of the latter. Thanks to this, it was also possible to verify the previous picture of the migration of the Goths (Kokowski 2020). It was established that instead of the assumed wave-like mass movement of the Gothic population – which in some circumstances was the case – we were most likely dealing with the continuous penetration southwards of small groups of this population. The scientific attractiveness of the Masłomęcz group⁸ is due to the richness of the grave furnishings and – thanks to the favourable natural conditions – the possibility of observing and documenting complex burial rites. The population of this group tolerated birhitalism; inhumed graves were even opened many times; the phenomenon of partial burials has also been documented.

In the cemeteries of the Masłomęcz group, the most frequently recorded items from grave inventory are glassware. Already at the first attempt to summarise observations on their typology and origin, it turned out that many glass beads do not fit into the basic typology of them by Magdalena Tempelmann-Mączyńska (1985). It has therefore been suggested that this may also mean that these unknown M. Tempelmann-Mączyńska types came from other glassmaking workshops than those that supplied the Barbaricum area between the Rhine and the Bug (Kokowski 1987). Irregularly round specimens made of purple translucent glass containing large amounts of impurities in the glass mass were cited as an example of a previously unseen bead type. Their surface corroded quickly, which may also indicate inferior glass. Their cross-section is also a characteristic feature, having a flat, irregular rhombus shape. At the outlets of the relatively large apertures, guided by thinner walls, there are characteristic irregular protrusions (Kokowski 1987 p. 53 **fig. 1: f**).

Thus, the beads which are the subject of the present study from the village of Kłoczew were designated by M. Tempelmann-Mączyńska as type TM.67, collecting various forms of biconical beads (Tempelmann-Mączyńska 1985, p. 18; 285 N° 774).

Teresa Stawiarska was the first to recognise the need to distinguish a separate type for these beads, designating them as type F.14, and describing their shape as similar to a 'grain of corn' (Stawiarska 1985, p. 42). In my first monograph on the Masłomęcz group, I accepted T. Stawiarska's definition, but decided that the shape of the bead would be more accurately

---

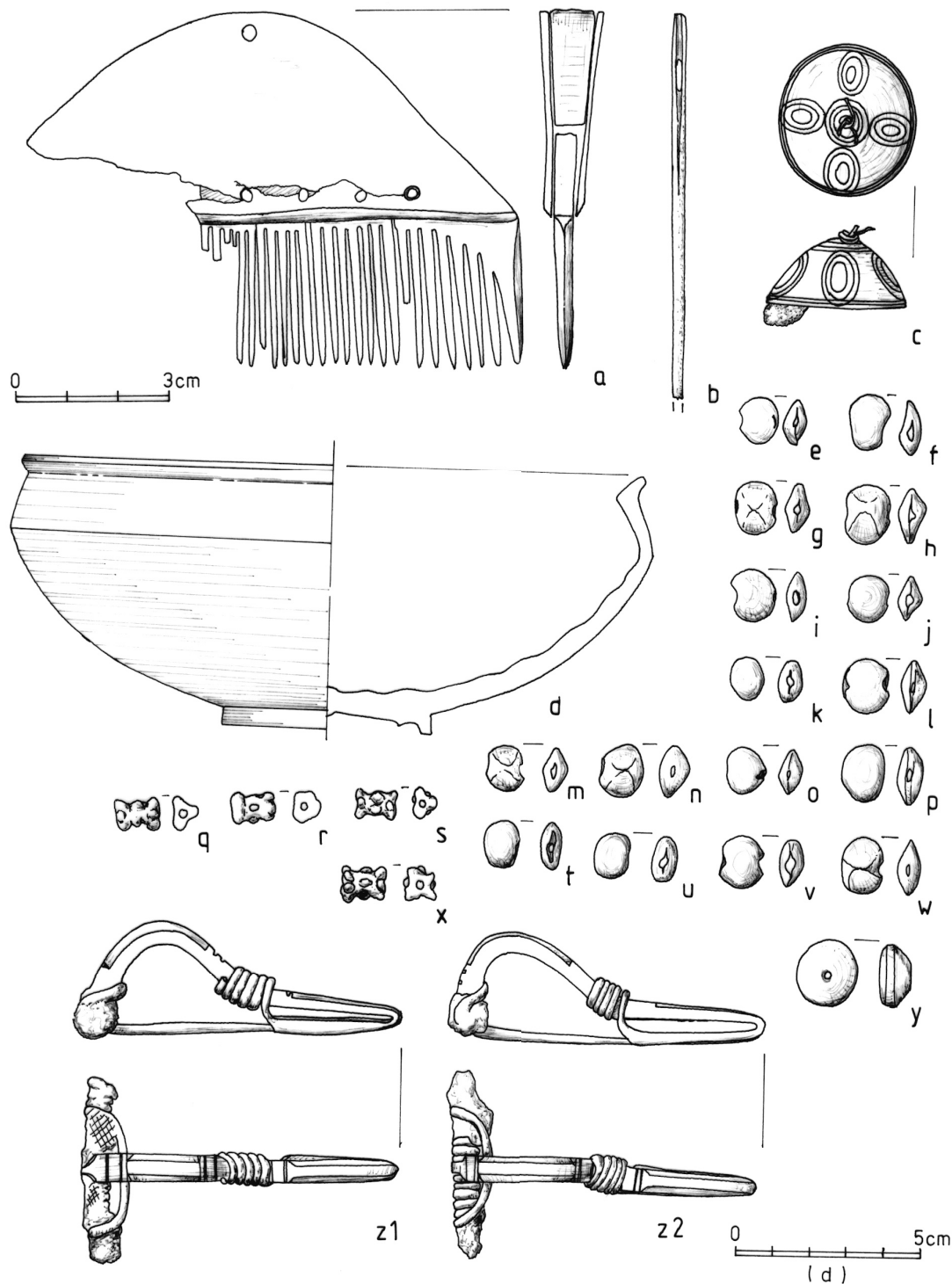
⁸ The attractiveness of the discoveries in the Hrubieszów Basin has proved to be a magnet for fraudulent 'research'. A group of archaeologists and anthropologists from Poznań and Wrocław have published the results of DNA analyses of skeletons they believe came from the Masłomęcz cemetery (Stolarek, Handschuh, Juras, Nowaczewska, Kóčka-Krenz, Michalowski, Piontek, Kozłowski, Figlerowicz 2019). At least 11 of the skeletons they described never left Lublin; for the rest, too, there are doubts about what the real skeletons were replaced with. On the other hand, the historical interpretation of the results obtained is absolutely dilettante. Among other things, the authors of the study concluded that the Masłomęcz group was founded by a population of ... the Chernyakhiv culture (Kokowski 2021a).

described by its resemblance to a 'cherry seed' (Kokowski 1987, p. 53). On this occasion I presented the first compilation of F.14 bead finds (Kokowski 1995a, p. 238–239).

The need to distinguish the bead form of interest was also recognised, much later, by Oxana Gopkalo, and she described the specimens she knew as type XVI/2 (Gopkalo 2008, p. 37–38).

Fig. 1. Ružycanka (Ружичанка), Ukraine, grave № 19: a – antlers; b-c, z – bronze; d – clay; e-x – glass; y – amber. (drew A. Kokowski)

I became interested in the F.14 type beads again when I started my third attempt at monographing the Chernyakhiv culture cemetery from Rużyčanka⁹. They were found in the inventories of graves: 19 – 16 finds (**fig. 1: e–p, v–w**) and 25 – 10 finds (Kokowski 2024, fig. 55: g–j, m–s). In the course of analysing these beads, the question of their frequency of occurrence, range and origin of this, this essentially special form, had to be asked.

We were able to collect information on 495 finds of the beads of interest. They were recorded at 32 sites of Gothic cultures¹⁰, in 85 contexts (grave inventories and loose finds – see list and map **fig. 2**). These values are subject to considerable doubt, above all in relation to pre-war discoveries. They have no drawing documentation and are known only from descriptions. It is also uncertain whether the discovery sites indicated here, labelled as: Malbork-Wielbark, Wielbark and Wielbark Gościszewo do not in fact refer to one and the same cemetery in Malbork Wielbark (Kleemann 2017).

Nevertheless, it turned out that the most abundant F.14 type beads occurred in the assemblages of the Masłomęcz group (251 pieces in two cemeteries = 50.5 % of the finds); they were the least successful in the territory of the Chernyakhiv culture, occurring mostly in assemblages discovered in cemeteries from its north-western territory (60 finds in 6 sites = 12.12 %). They are most widely dispersed in the territory of the Wielbark culture (187 finds were recorded in 22 cemeteries = 37.7 %). On the other hand, only one specimen was recorded in the territory of the Sântana de Mureș culture (0.2 % – **fig. 3**).

The key problem is, of course, the question of the chronology of the occurrence of Type F.14 beads. The table (fig. 4) lists the well-dated burial assemblages in which they were recorded. It shows that the greatest popularity of this form occurred in phases C1–C2a of the Late Roman Period, although, judging by the nuances in the chronology assessments of the individual assemblages in the above list, they reached their apogee in phases C1b–C2a (22 assemblages so dated). The oldest finds date from the Middle Roman Period (B2/C1–C1a, with the majority of finds in this group already dating to phase C1a). Two isolated finds, from two graves from Masłomęcz, are dated to the C3 phase. These findings clearly indicate an end to the interest in F.14 type beads in necklace composition. It should be noted that most of the assemblages with the oldest date (B2/C1–C1a and C1a) were identified as belonging to the Masłomęcz group. This may suggest that the area of the Hrubieszów Basin was the area from which this pattern spread to other cultures of the Gothic culture circle.

This is the point at which the question of the origin of the beads of interest to us should be raised; in other words, the location of their place of manufacture.

We have at our disposal an analysis of the chemical composition for one bead, from grave 8 in the village of Kłoczew, Ryki District. The result obtained represents the technological group "Stawiarska RN 2,0, type I". – the formula was described as Na-Ca-Al-Si (limestone / dolomitic limestone – alkaline and calcium-magnesium raw materials – Stawiarska 1984, p. 105). According to T. Stawiarska, such a recipe was used by glassmaking workshops operating in Aquileia, which does not exclude that it may have been used by workshops still unknown to us operating in the provinces of Pannonia, Noricum and Dacia (Stawiarska 1984, p. 54). Thus, it would be appropriate to put forward the thesis that the population of the Masłomęcz group had access to products made in the places indicated above. A corollary of this thesis is the next one, that its population redistributed beads to recipients in neighbouring areas. It is all the more plausible as the theory of early contacts between the population of the Masłomęcz group and the Sarmatians living in the

⁹ The first was by I. S. Vynokur (1979); the second by O. V. Gopkalo (2012).

¹⁰ For a definition of the cultures of the Gothic culture circle formed by the Wielbark culture, the Masłomęcz group, the Chernyakhiv culture and the Sântana de Mureș culture, see e.g. Kokowski 1995a, p. 57–60; Kokowski 1999a, p. 732–735, 743–743; Kokowski 2007.

Great Hungarian Plain, who may have been potential intermediaries in this sale, has recently been strengthened (e.g. Kokowski, Mazurek 2022).

However, it is worth recalling another abandoned theory about bead production sites. Well, Jerzy Okulicz-Kozaryn once announced a thesis that simple forms of "primitive" glass beads (primitive in the technological sense) recorded in the territory occupied by the Baltic cultures could have been produced locally by this population (Okulicz 1973, p. 385, 404, 419). He was referring to small disc beads of the TM.52–53 type, made of opaque orange-coloured glass. The popularity of this form is evidenced by the fact that as many as 1,373 such specimens were recorded in the Lublin area (almost $\frac{1}{4}$ of all bead finds – Kokowski 2021b). The same is true, according to J. Okulicz-Kozaryn, of beads made of transparent glass with a sunken metal inlay, type TM.387, which were also found in large numbers in Baltic cultures and which, according to him, could have been produced by the Balts (Kokowski, Keller, Krupka, Krzywicka 2023, table 1).

At this point it is necessary to recall the discovery from Gródek on Bug, Hrubieszów District, at site 1D. In 1982 a "slightly sunken object ... (where) at the SE corner an interesting hearth was discovered ... with a large amount of slag which could be waste from glass-making..." (Kokowski 1982, p. 11). Preliminary analyses carried out in the laboratory of the Institute of Archaeology and Ethnology of the Polish Academy of Sciences in Warsaw indicated – with a question mark – a Na-Ca-Al-Si glass recipe. This may provide support for the thesis of the possible production of F.14 beads in the territory of the Masłomęcz group.

Beads of type F.14 have also been recorded outside the Gothic culture circle. As far as Scandinavia is concerned, the only two finds of type F.14 beads so far recognised, were found in the compilation of a necklace from grave 901 from Slusegård, Bornholm (Lind 2010b, p. 198 fig. 12: a) dated to phase C1b (Lind 2010a, p. 160). However, the author of the study did not see such detailed differences in bead shapes; and she defined this type, together with the flat kidney-shaped beads and the flat, square-shaped blue specimens, together as type 12 beads from this cemetery, with a relatively long chronology of phases C–C/D of the Roman Period (Lind 2010, p. 176, 179).

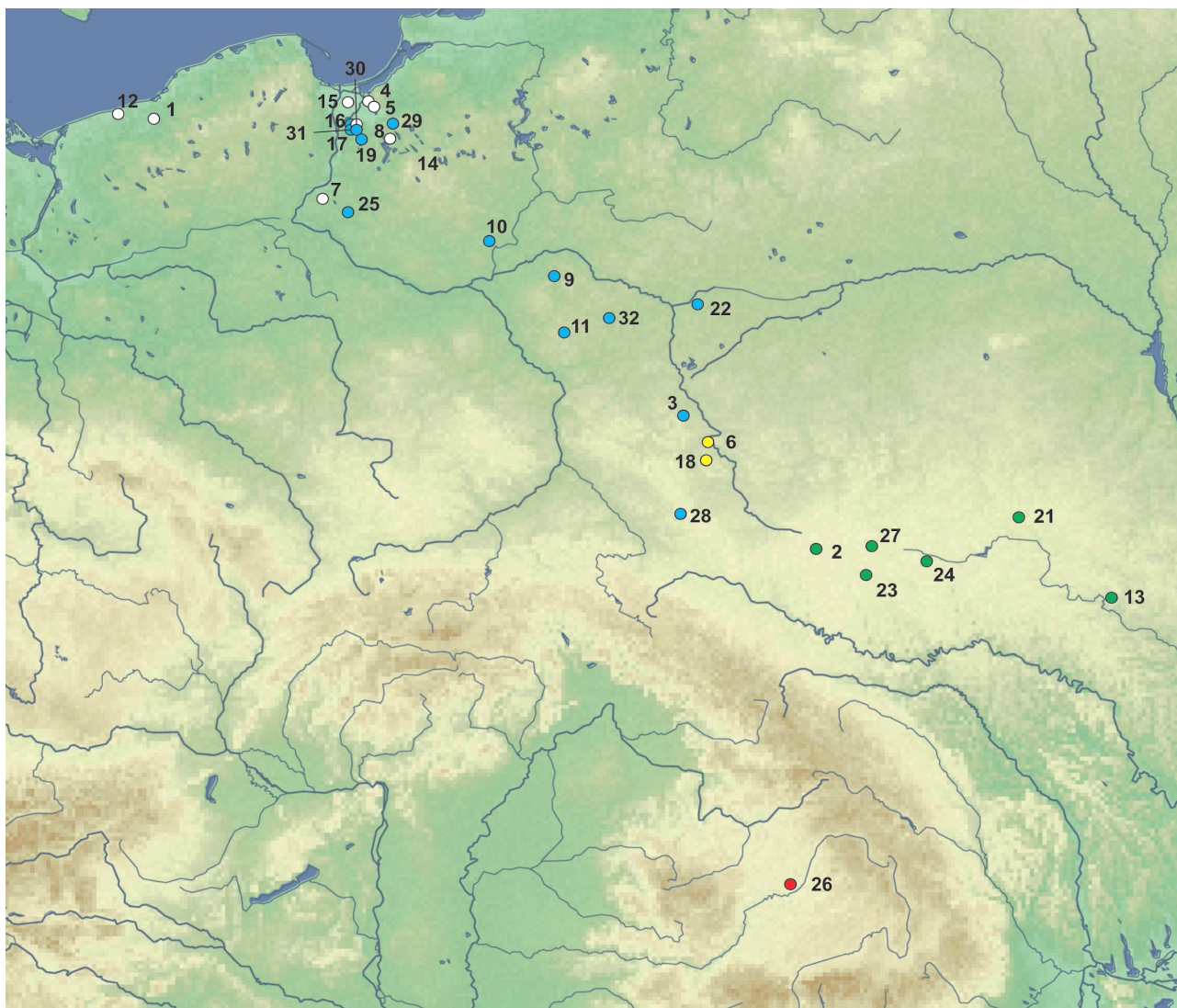
It is interesting to note, however, that they have also been recorded in Sarmatian context. The oldest seems to be the grave from Truşeni (Moldova), which, thanks to a mirror with a side appendage, is dated to the second half of the 2nd– first half of the 3rd century BC. – It contained 5 F.14 beads (Vornic, Tabuncic 2008, p. 181 fig. 1: 40–44). Other finds are later: Kurskoe in the Crimea, grave 1 with a Fofors/Totorses coin issued in 300/301 BC (at least 1 bead – Trufanov, Koltuchov 2002, p. 291 fig. 16: 25); Alčedar (Moldova), grave 1 broadly dated to the 2nd–3rd century BC. – 7 beads F.14 (Kurčatov 1989, p. 164, 166 fig. 3: 5); Nejzac in the Crimea, grave 17 from the first half of the 3rd century after Chr. (Chrapunov 2004, p. 218 fig. 35: 77); or Velikij Samaran, barrow A-5 (Rau 1927, p. 23 fig. 22: D). No less stirring to the imagination are the finds from the Nejzac cemetery. In addition to the aforementioned grave 17, 85 more finds were found in graves 35, 106, 110 and 120, the latter of which contained as many as 80 finds in a necklace that was dated to the second half of the 3rd–4th centuries BC. (group XV type 3 – Stojanova 2004, p. 275). Whether this is an argument in support of the thesis of Sarmatian trade intermediation in the spread of this type of beads among the Goths; or whether it supports the thesis of early contacts between the Masłomęcz group and the Sarmatians – must remain unresolved. No less the casus of the Truşeni find is important here for both concepts.

In conclusion, it should be said, at least, that:

1. there is a probability (slight!) of bead production in the Masłomęcz group.
2. the distribution of F14 beads may have started in the Masłomęcz group, as it has the largest number of the oldest assemblages in which they occur.

Author

Andrzej Kokowski. Uniwersytet Marii Curie Skłodowskiej. Instytut Archeologii UMCS. Plac Marii Curie Skłodowskiej 20-031 Lublin – Poland /beriq1@gazeta.pl/ ORCID 0000-0001-7275-4395

Fig. 2. Map of F.14 bead finds – the numbers on the map correspond to the numbers in the list: white – questionable finds; blue – Wielbark culture; yellow – Masłomęcz group; green – Chernyakhiv culture; red – Sântana de Mureș culture. (drew A. Kokowski)

Overview

Cherry stone-shaped beads (type F.14) in Gothic cultures (number on the list corresponds to the number on the map and in the tables)

1. Buczek (Butzke – WK), Białogard District, West Pomeranian Voivodship, Poland, typological classification uncertain, votive finding: 1 ? find (Blume 1915, p. 99);

2. Černeliv-Rus'kyj (CK): Чернелів-Руський / Чернелив Русский – raj. Ternopil', obl. Ternopil', Ukraine, 25 finds in 4 graves: 41 (C2a – Gereta 1989, fig. 5: 41; Gereta 2013, p. 132 fig. 25: 6 – 21 finds); 54 (C2a – Gereta 2013, p. 139 fig. 32: 4–5 – 2 finds); 103 (C2 – Gereta 1989, fig. 5: 103ž; Gereta 2013, p. 167 fig. 60: 13 – 1 find); 242 (C1b-C2a – Gereta 2013, p. 226 fig. 119: 5 – 1 find);

3. Czarniejów (WK), Chełm District, Lublin Voivodship, Poland, site "Biała Góra", cemetery ?: 1 find (Kokowski 1987e, p. 12 fig. 1: f; Kokowski 1988, p. 244 № 2; Gładysz-Juścińska, Kokowski 2021a);

4. Elbląg – Modrzewina (St. Georgenbrüderland-Lärchwalde, Kr. Elbing – WK), District loco, Warmian-Masurian Voivodship, Poland, typological classification uncertain: 1 find, most probably from a grave, to which several loose finds (Blume 1915, p. 99);

5. Elbląg Pole Nowomiejskie (Elbing N.F. – WK), District loco, Warmian-Masurian Voivodship, Poland, classification uncertain: 1 find (Blume 1915, p. 99);

6. Gródek nad Bugiem, Hrubieszów District, Lublin Voivodship, Poland, site 1C (MG): 51 finds in 6 graves: 56 (C2a – Kokowski 1993b, p. 53 fig. 56: f; Kokowski 1995a, p. 238; Gładysz, Kokowski 2000, p. 108 table 1; Gładysz-Juścińska, Kokowski 2021b, p. 115 – 12 finds); 61 (C2 – Kokowski 1993b, p. 64 fig. 51: 42; Kokowski 1995a, p. 238; Gładysz, Kokowski 2000, p. 108 table 1; Gładysz-Juścińska, Kokowski 2021b, p. 115 – 32 finds); 73 (C1b–C2 – Kokowski 1993a, p. 59; Kokowski 1993b, p. 83 fig. 66: g; Gładysz-Juścińska, Kokowski 2021b, p. 117 – 1 find); 77 (C1–C2a – Kokowski 1993b, p. 86 fig. 68: f–j; Kokowski 1995a, p. 238; Gładysz, Kokowski 2000, p. 108 table 1; Gładysz-Juścińska, Kokowski 2021b, p. 117 – 4 finds); 98 (C3 – Kokowski 1993b, p. 108 fig. 90: b; Kokowski 1995a, p. 238; Gładysz, Kokowski 2000, p. 108 table 1; Gładysz-Juścińska, Kokowski 2021b, p. 118 – 1 find); 181 (C1 – Gładysz-Juścińska, Kokowski 2021b, p. 121 – 1 find);
7. Grubno (Grubno Kr. Kulm – WK), Chełmno District, Kuyavian-Pomeranian Voivodship, Poland, classification uncertain: 1 find (Blume 1915, p. 99);
8. Janów Pomorski (Hansdorf – WK), Elbląg District, Warmian-Masurian Voivodeship, Poland, classification uncertain: 1 find (Blume 1915, p. 99);
9. Jartypory (WK), Węgrów District, Mazovian Voivodeship, Poland, grave 107, 12 finds (C1a – Żórawska 2007, p. 459, 462 fig. 3: 7);
10. Kleszewo (WK), Pułtusk District, Mazovian Voivodeship, Poland, grave 600: 29 finds, described as "black" (C2–C3 – Woźniak 2021, p. 125, 388 plate CXCIX: 8–36);
11. Kłoczew (WK), Ryki District, Lublin Voivodeship, Poland, 6 finds in 2 graves: 8 (C1b–C2 – Balke 1971, p. 321, 323 fig. 8: a; Tempelmann-Mączyńska 1985, p. 285 № 774; Gładysz-Juścińska, Kokowski 2021c, p. 141 – 5 finds); 27 (B2/C1–C1a – Balke 1971, p. 325–326, fig. 15: a–e; Tempelmann-Mączyńska 1985, p. 285 № 774; Gładysz-Juścińska, Kokowski 2021c, p. 141 – 1 find);
12. Kołobrzeg (Rosenau, Lkr. Königsberg – WK ?), District loco, West Pomeranian Voivodeship, Poland, classification uncertain: 1 find (Blume 1915, p. 99);
13. Kosanovo (Косаново– CK): grave 32: 6 finds (Kravčenko 1967, plate XIV: 4);
14. Krosno (Krossen– WK), Elbląg District, Warmian-Masurian Voivodship: 14 Ex.: 3 x single finds in Prussia-Sammlung Berlin; to which uncertain classification from graves: 9 – 5 finds, 11 – 2 finds, 50 – 4 finds (Blume 1915, p. 99);
15. Lubieszewo (Ladekopp – WK), Nowy Dwór Gdański District, Pomeranian Voivodship, Poland, uncertain classification: 1 find (Blume 1915, p. 99);
16. Malbork-Wielbark, Zagórna Street (WK), Malbork District, Pomeranian Voivodship, Poland, grave 5: 7 finds (C1 – Pietrzak 1965, plate I: 8);
17. Malbork-Wielbark (Willenberg – WK), Malbork District, Pomeranian Voivodship, Poland: due to poorly legible documentation the classification is uncertain; J. Kleemann did not see the type of interest: 27 finds in 3 graves: 132 (C1b – Kleemann 2017, p. 35, 282 plate 6: 6 – 22 finds); 220b (C2 – Kleemann 2017, p. 49, 288 plate 12: 7 – 4 finds); 243 (C3? – Kleemann 2017, p. 51, 289 plate 13: 7 – 1 find);
18. Masłomęcz (MG), Hrubieszów District, Lublin Voivodship, Poland, loc. 15: 200 finds, of which 198 in 34 graves: 10 (C1a – Kokowski 1983, PL 302: 6–17; Jaskanis 1985, p. 123 № 316; p. 124 № 330; Kokowski 1995a, p. 189 Fig. 8; 238; Kokowski 1995b, p. 160 № 2085–2134; Kokowski 1999b, p. 662, 663 Fig. 8; Kokowski 2004e, Fig. 22; Gładysz, Kokowski 2000, p. 108 table 1; Kokowski, Gładysz-Juścińska 2021, p. 162 – 12 finds); 11 (C1 – Kokowski 1995a, p. 238; Gładysz, Kokowski 2000, p. 108 table 1; Kokowski, Gładysz-Juścińska 2021, p. 162 – 3 finds); 12 (C1a – Kokowski 1983, PL 303: 58; Jaskanis 1985, p. 123 № 316; p. 124 № 330; Kokowski 1995a, p. 238; Kokowski 1995b, p. 160 № 2085–2134; Kokowski 1999b, p. 662, 663 fig. 8; Gładysz, Kokowski 2000, p. 108 table 1; Kokowski, Gładysz-Juścińska 2021, p. 162 – 1 find); 20 (C3 – Kokowski 1983, PL 306: 50–57; Kokowski 1987a, p. 53 fig. 1: d; Kokowski 1987c, fig. 33: f; Kokowski 1995a, p. 238; Kokowski 1995b, p. 157 № 1885; Gładysz, Kokowski 2000, p. 108 table 1; Kokowski, Gładysz-Juścińska 2021, p. 164 – 8 finds); 25 (C1a – Kokowski 1995a, p. 238; Gładysz, Kokowski 2000, p. 108 table 1; Kokowski, Gładysz-Juścińska 2021, p. 164 – 2 finds); 33 (B2/C1–C2 – Kokowski 1995a, p. 238; Gładysz, Kokowski 2000, p. 108 table 1; Kokowski, Gładysz-Juścińska 2021, p. 164 – 1 find); 71 (C2a – Kokowski 1995a, p. 195 fig. 15; p. 238; Kokowski 1995b, p. 159 № 1930–1969; Kokowski 1999b, p. 670, 674 fig. 18; Gładysz, Kokowski 2000, p. 108 table 1; Kokowski, Gładysz-Juścińska 2021, p. 168 – 39 finds); 133 (C2a – Kokowski 1995a, p. 238; Kokowski 1995b, p. 67 fig. 44; 176–177 № 3184–3228; Gładysz, Kokowski 2000, p. 108 table 1; Kokowski 2007, paste x 2; Kokowski 2007b, p. 33 fig. 14; Gładysz 2001, p. 58; Kokowski, Gładysz-Juścińska 2021, p. 173 – 7 finds); 158 (C2a – Kokowski 1995a, p. 238; Kokowski 1995b, p. 159 fig. 98; Gładysz, Kokowski 2000, p. 108 table 1; Kokowski 2001d, p. 42 fig. 18; Kokowski, Gładysz-Juścińska 2021, p. 175 – 5 finds); 174 (C2a – Kokowski 1995a, p. 238; Gładysz, Kokowski 2000, p. 108 table 1; Kokowski, Gładysz-Juścińska 2021, p. 176 – 1 find); 189 (C2a – Gładysz, Kokowski 2000, p. 108 table 1; Kokowski, Gładysz-Juścińska 2021, p. 177 – 1 find); 200 (C2a – Kokowski 1995a, p. 196 fig. 16; Kokowski 1995b, p. 67 fig. 44; p. 178 № 3295–3340; Kokowski 1999b, p. 678 fig. 21; Gładysz, Kokowski 2000, p. 108 table 1; Kokowski, Gładysz-Juścińska 2021, p. 178 – 1 find); 252 (C2 – Gładysz, Kokowski 2000, p. 108 table 1; Kokowski, Gładysz-Juścińska 2021, p. 181 – 1 find); 253 (C2a – Gładysz, Kokowski 2000, p. 108 table 1; Kokowski, Gładysz-Juścińska 2021, p. 182 – 1 find); 272 (C1b/C2a – Kokowski 1995a, p. 238; Gładysz, Kokowski 2000, p. 108 table 1;

Kokowski 2004e, fig. 38; Kokowski 2007, colour paste; Kokowski 2010, p. 180 fig. 3; Kokowski, Gładysz-Juścińska 2021, p. 183 – 6 finds); 297 (C1a – Kokowski 1995b, p. 188, N° 4541–4557; Gładysz, Kokowski 2000, p. 108 table 1; Kokowski, Gładysz-Juścińska 2021, p. 185 – 1 find); 300 (B2/C1–C1a – Gładysz, Kokowski 2000, p. 108 table 1; Kokowski, Gładysz-Juścińska 2021, p. 185 – 1 find); 338 (C1b/C2 – Gładysz, Kokowski 2000, p. 108 table 1; Kokowski, Gładysz-Juścińska 2021, p. 188 – 1 find); 349 (C1 – Gładysz, Kokowski 2000, p. 108 table 1; Kokowski, Gładysz-Juścińska 2021, p. 189 – 1 find); 355 (C2 – Gładysz, Kokowski 2000, p. 108 table 1; Kokowski, Gładysz-Juścińska 2021, p. 189 – 22 finds); 364 (C1 – Gładysz, Kokowski 2000, p. 108 table 1; Kokowski, Gładysz-Juścińska 2021, p. 189 – 3 finds); 365 (C2a – Kokowski 1995b, p. 187 N° 4428–4465; Gładysz, Kokowski 2000, p. 108 table 1; Kokowski, Gładysz-Juścińska 2021, p. 190 – 8 finds); 406 (C1b/C2a – Gładysz, Kokowski 2000, p. 108 table 1; Kokowski, Gładysz-Juścińska 2021, p. 191 – 3 finds); 419 (C1b – Gładysz, Kokowski 2000, p. 108 table 1; Kokowski, Gładysz-Juścińska 2021, p. 192 – 10 finds); 427 (C2 – Gładysz, Kokowski 2000, p. 108 table 1; Kokowski, Gładysz-Juścińska 2021, p. 193 – 5 finds); 429 (C2a – Gładysz, Kokowski 2000, p. 108 table 1; Kokowski, Gładysz-Juścińska 2021, p. 193 – 10 finds); 430 (C1b/C2a – Gładysz, Kokowski 2000, p. 108 table 1; Kokowski, Gładysz-Juścińska 2021, p. 193 – 17 finds); 449 (C1b/C2a – Gładysz, Kokowski 2000, p. 108 table 1; Kokowski, Gładysz-Juścińska 2021, p. 194 – 3 finds); 452 (C1b–C2a – Gładysz, Kokowski 2000, p. 108 table 1; Kokowski, Gładysz-Juścińska 2021, p. 194 – 1 find); 474 (C1b – Kokowski, Gładysz-Juścińska 2021, p. 196 – 1 find); 477 (C1a – Gładysz, Kokowski 2000, p. 108 table 1; Kokowski, Gładysz-Juścińska 2021, p. 197 – 4 finds); 497 (C2a – Gładysz, Kokowski 2000, p. 108 table 1; Kokowski, Gładysz-Juścińska 2021, p. 197 – 17 finds); 509 (C1b–C2 – Gładysz, Kokowski 2000, p. 106 fig. 1: t–u; Kokowski, Gładysz-Juścińska 2021, p. 198 – 2 finds); 528 (C2a – Kokowski, Gładysz-Juścińska 2021, p. 199 – 1 find); 2 x loose finding (C3–D1 ? – Gładysz, Kokowski 2000, p. 108 table 1; Kokowski, Gładysz-Juścińska 2021, p. 200);

19. Nowy Targ (WK), Sztum District, Pomeranian Voivodship, Poland, grave 346: 18 finds (C1–C2 – Fudzińska, Fudziński 2013, p. 391, plate LIII: 2);

20. Osówko (Ossowken – WK), Nowe Miasto District, Warmian-Masurian Voivodship, Poland, uncertain classification: corpse grave – 1 find (Blume 1915, p. 99);

21. Petrikivcy (Петрикiвци / Петрикiвцы – CK), raj. Chmel'nyč'ky, obl. Vynnyca, Ukraine, grave 47: 1 find (Gopkalo 2008, 37);

22. Piatroviči (Пятровiчы – WK), Belarus: 8 finds from 2 graves: 1 (C1a – Beljavec 2007, p. 319 fig. 7: 1.k – 1 find); 6 (C1 – Beljavec 2007, p. 319 fig. 7: 6.6 – 7 finds).

23. Romanove Selo (Романове Село / Романово Село – CK), raj. Zbaraž, obl. Ternopil', Ukraine, grave 8: 1 find (C3 – Strocen' 2008, 255 Abb. 82: 5);

24. Ružyčanka (Ружичанка – CK), raj. / obl. Chmelnyts'kyj, Ukraine, 26 finds of 2 graves: 19 (C2 – fig. 1: e–p, v–w – 16 finds); 25 (C1b – Kokowski 2024, fig. 55: g–j, m–s – 10 finds);

25. Sadłowo (WK), Rypin District, Kuyavian-Pomeranian Voivodship, Poland, grave 24: 3 finds (C1 – Lewandowska 2019, p. 80 – with designation as made of amber, p. 227 plate XI: 3–5);

26. Sântana de Mureș (SdM), com. Sântana de Mureș, jud. Mureș, Romania, loose finding (Kovács 1912, p. 325 fig. 105: 8 – 1 find);

27. Toky (Токи – CK), raj. Pidvoloci, obl. Ternopil', Ukraine, grave 5: 1 find (C1b – Gereta 1989, Abb. 7: 5: I);

28. Ulów (WK), Tomaszów Lubelski District, Lublin Voivodship, Poland, locality 7, 15 finds: object 15 (corpse grave without ashlar ?) (Niezabitowska-Wiśniewska 2021, p. 311 – 1 find); grave 7 (C2 {C2a ?} – Niezabitowska-Wiśniewska 2021, p. 311 – 1 find); object 17 (inhumed grave ? C2 {C2a ?} – Niezabitowska-Wiśniewska 2021, p. 311 – 13 finds);

29. Weklice (WK), Elbląg District, Warmian-Masurian Voivodship, Poland, 14 finds in 4 graves: 133 (C2a – Natuniewicz-Sekuła, Okulicz-Kozaryn 2011, p. 51, plate LIII: 133: 4 – 1 find); 400 (B2/C1–C1a – Natuniewicz-Sekuła, Okulicz-Kozaryn 2011, p. 104, plate CLXXIX: 1 – 1 find); 411 (C2b – Natuniewicz-Sekuła, Okulicz-Kozaryn 2011, p. 106, plate CLXXXV: 6–8 – 3 finds); 433 (C1b – Natuniewicz-Sekuła, Okulicz-Kozaryn 2011, p. 110, plate CXCII/433: 1–5 – 5 finds); 463 (C1b – Natuniewicz-Sekuła, Okulicz-Kozaryn 2011, p. 115, plate CCVI: 463: 3–6 – 6 finds);

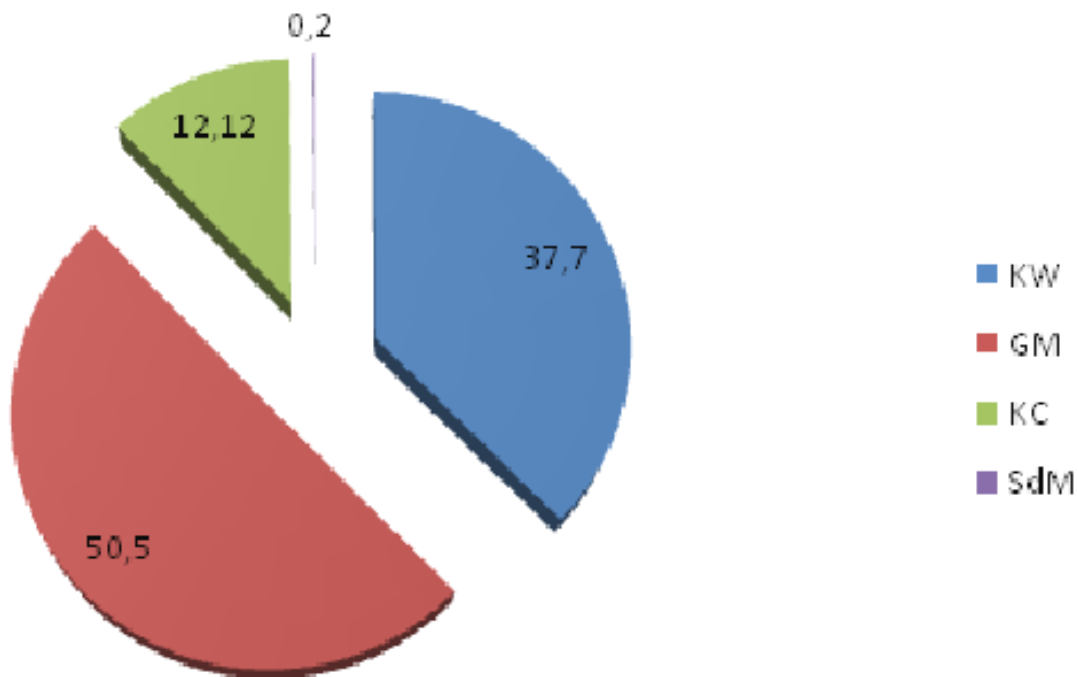
30. Wielbark (Malbork) (Willenberg – WK), Malbork District, Pomeranian Voivodship, Poland, tentative classification: 9 finds from one grave (Blume 1915, p. 99);

31. Wielbark-Gościszewo (WK), Malbork District, Pomeranian Voivodship, Poland, loose finding: 1 find (Stawiarska 1987, p. 142–143);

32. Witoroż (WK), Biała Podlaska District, Lublin Voivodship, Poland grave 142: 15 finds (C1–C2 – Bienia 2021, p. 319–320).

F14

Fig. 3. A picture of the statistical frequency of F.14 beads in Gothic cultures. (drew A. Kokowski). WK – Wielbark culture; MG – Masłomęcz group; CK –Chernyakhivculture; SdM– Sântana de Mureș culture

LOCATION	b.	2/C1	1a	1b	2a	2b	3	NUMBER
Masłomęcz	300							1
Weklice	400							1
Kłoczew	27							1
Masłomęcz	33							1
Jartypory	107							12
Masłomęcz	10							12
Masłomęcz	12							1
Masłomęcz	25							2
Masłomęcz	297							1
Masłomęcz	477							4
Toky	5							1
Petroviči	1							1
Gródek 1C	181							1
Malbork Zagórna	5							7
Masłomęcz	11							3
Masłomęcz	349							1
Masłomęcz	364							3
Petroviči	6							7
Sadłowo	24							3
Gródek 1C	77							4

NowyTarg	346								18
Witoroż	142								15
Malbork-Wielbark	132								22
Masłomęcz	419								10
Masłomęcz	429								20
Masłomęcz	474								1
Rużyčanka	25								10
Weklice	433								5
Weklice	463								6
Černeliv-Rus'kyj	242								1
Masłomęcz	272								6
Masłomęcz	406								3
Masłomęcz	430								17
Masłomęcz	449								3
Masłomęcz	452								1
Masłomęcz	338								1
Gródek 1C	73								1
Kłoczew	8								5
Masłomęcz	509								2
Černeliv-Rus'kyj	41								21
Gródek 1C	56								12
Černeliv-Rus'kyj	54								2
Masłomęcz	71								39
Masłomęcz	133								7
Masłomęcz	158								5
Masłomęcz	174								1
Masłomęcz	189								1
Masłomęcz	200								1
Masłomęcz	253								1
Masłomęcz	365								8
Masłomęcz	497								17
Masłomęcz	528								1
Ulów 7	7								1
Ulów 7	17								13
Weklice	133								1
Černeliv-Rus'kyj	103								1
Gródek 1C	61								32
Malbork-Wielbark	220b								4
Masłomęcz	252								1
Masłomęcz	355								22
Masłomęcz	427								5
Rużyčanka	19								16
Kleszewo	600								29
Ulów 7	15								1
Weklice	411								
Gródek 1C	98								1
Malbork-Wielbark	243								1
Masłomęcz	20								8
Romanove Selo	8								1
Masłomęcz	L								2

Fig. 4. Chronological correlation of well-dated graves with F.14 type beads (drew A. Kokowski).

Literatur

- Balke, B. 1971. Żeńskie (?) cmentarzysko z okresu późnorzymskiego w miejscowości Kłoczew, pow. Ryki. *Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne*, I, p. 317–363.
- Beljavec 2007: Белявец, В. Г. К изучению памятников вельбарской культуры в Беларуси (К изučenju pamjatnikov vel'barskoj kul'tury v Belarusi). In: Fudziński, M., Paner, H. (eds) *Nowe materiały i interpretacje, stan dyskusji na temat kultury wielbarskiej*. Gdańsk: Muzeum Archeologiczne w Gdańsku, p. 293–344.
- Bienia, M. 2021. Witoroż, Gem. Drelów, Kr. Biała Podlaska. In: Gładysz-Juścińska, M., Kokowski, A., Niezabitowska-Wiśniewska, B., *Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum. Polen 4. Lubliner Land*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, Uniwersytet Marii Curie Skłodowskiej w Lublinie Instytut Archeologii, Uniwersytet Jagielloński Instytut Archeologii, Uniwersytet Warszawski Wydział Archeologii, p. 319–320.
- Blume, E. 1915. *Die germanischen Stämme und die Kulturen zwischen Oder und Passarge zur römischen Kaiserzeit* II. In: Mannus-Bibliothek 14. Würzburg: Curt Kabitzsch Verlag.
- Chrapunov, 2004: Храпунов, И. Н. *Этническая история Крыма в раннем железном веке (Etničeskaja istorija Kryma v rannem železnom veke)*. Боспорские исследования (*Bosporskie Issledovanija*) VI. Симферополь, Керчь (Simferopol', Kerč).
- Fudzińska, E., Fudziński, P. (eds). 2013. *Wielokulturowe cmentarzysko w Nowym Targu, stanowisko 6, gm. Nowy Targ*. Malbork: Muzeum Archeologiczne w Gdańsku.
- Gereta 1989: Герета, М. П. Новые могильники черняховской культуры западной Подолии и вельбарская культура (Novye mogil'niki černjachovskoj kul'tury zapadnoj Podolii i vel'barskaja kul'tura). In: Gurba, J., Kokowski, A. (eds.). *Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim* II. Lublin: Uniwersytet Marii Curie Skłodowskiej w Lublinie Katedra Archeologii, p. 283–298.
- Gereta 2013: Герета, І. П. Чернелево-Руський могильник (Černelevo-Rus'kyj mohyl'nyk). *Oium* 3. Київ, Тернопіль (Kyjiv, Ternopil').
- Gładysz, M. 2001. Rzymskie importy na terenie Kotliny Hrubieszowskiej. In: Kokowski, A. (ed.). *Rzymskie dzieje Kotliny Hrubieszowskiej*. Skarby z przeszłości, III. Lublin: Lubelski Wojewódzki Konserwator Zabytków, p. 55–70.
- Gładysz, M., Kokowski, A. 2000. Dwudziesty sezon wykopalskiowy na cmentarzysku grupy masłomeckiej w Masłomęczu pow. Hrubieszów, stanowisko 15. *Archeologia Polski Środkowowschodniej*, V, p. 105–110.
- Gładysz-Juścińska, M., Kokowski, A. 2021a. Czerniejów, Gem. Kamień, Kr. Chełm. In: Gładysz-Juścińska, M., Kokowski, A., Niezabitowska-Wiśniewska, B. *Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum. Polen 4. Lubliner Land*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, Uniwersytet Marii Curie Skłodowskiej w Lublinie Instytut Archeologii, Uniwersytet Jagielloński Instytut Archeologii, Uniwersytet Warszawski Wydział Archeologii, p. 101.
- Gładysz-Juścińska, M., Kokowski, A. 2021b. Gródek nad Bugiem, Gem. Hrubieszów, Kr. Hrubieszów. In: Gładysz-Juścińska, M., Kokowski, A., Niezabitowska-Wiśniewska, B. *Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum. Polen 4. Lubliner Land*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, Uniwersytet Marii Curie Skłodowskiej w Lublinie Instytut Archeologii, Uniwersytet Jagielloński Instytut Archeologii, Uniwersytet Warszawski Wydział Archeologii, p. 112–122.
- Gładysz-Juścińska, M., Kokowski, A. 2021c. Kłoczew, Gem. Kłoczew, Kr. Ryki. In: Gładysz-Juścińska, M., Kokowski, A., Niezabitowska-Wiśniewska, B. *Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum. Polen 4. Lubliner Land*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, Uniwersytet Marii Curie Skłodowskiej w Lublinie Instytut Archeologii, Uniwersytet Jagielloński Instytut Archeologii, Uniwersytet Warszawski Wydział Archeologii, p. 141–143.
- Gopkalo 2008: Гопкало, О. В. *Бусы и подвески черняховской культуры (Busy i podveski černjachovskoj kul'tury)*. Киев (Kiev): Национальная Академия Наук Украины Институт Археологии.
- Gopkalo 2012: Гопкало, О. В. *Черняховский могильник Ружичанка (Černjachovskij mogil'nik Ružičanka)*. In: Воронцов, А. М., Гавритухин, И. О. (Vorontsov, Gavrituchin eds.) *Лесная и лесостепная зона восточной Европы в эпохи римских влияний и великого переселения народов (Lesnaja i lesostepnaja zony Vostočnoj Evropy v epochu rimskich vlijanij i velikogo pereselenija narodov)*. Конференция 3 (Konferencija). Тула (Tula): Государственный военно-исторический и природный музей-заповедник „Куликовополе“, p. 330–400.
- Jaskanis J. (ed.). 1985. *I tesori dell'antica Polonia. Dai Veneti ai Re di Cracovia*. Modena: Edizioni Pannini Modena.
- Kleemann, J. 2017. *Die Ausgrabungen des Städtischen Museums Marienburg im Gräberfeld Malbork-Wielbark Fundstelle 1 in den Jahren 1927–1932, 1934 und 1936*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie Skłodowskiej w Lublinie.
- Kokowski, A. 1983. Période Romaine Tardive, Civilisation de Černjachov. *Inventaria Archaeologica Pologne*, L.
- Kokowski, A. 1987. Proweniencja szkieł antycznych w aspekcie analizy typologicznej na przykładzie materiałów z cmentarzyska w Masłomęczu. *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Archeologia*, 12, p. 51–61.

- Kokowski, A. 1987c. *Grupa masłomęcka w okresie rzymskim (III–IV wiek naszej ery)*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie Skłodowskiej w Lublinie.
- Kokowski, A. 1987e. Kultura wielbarska na Lubelszczyźnie. In: Gurba, J. (ed.). *Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim. Streszczenie referatów*. Lublin: Uniwersytet Marii Curie Skłodowskiej w Lublinie Katedra Archeologii. p. 10–13.
- Kokowski, A. 1988. Zagadnienie osadnictwa ludności kultury wielbarskiej na Lubelszczyźnie. In: Gurba, J., Kokowski, A. (eds) *Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim I*. Lublin: Uniwersytet Marii Curie Skłodowskiej w Lublinie Katedra Archeologii. p. 241–256.
- Kokowski, A. 1993a. *Gródek nad Bugiem cmentarzysko grupy masłomęckiej*, 1. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie Skłodowskiej w Lublinie.
- Kokowski, A. 1993b. *Gródek nad Bugiem cmentarzysko grupy masłomęckiej*, 2. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie Skłodowskiej w Lublinie.
- Kokowski, A. 1995a. *Grupa masłomęcka. Z badań nad przemianami kultury Gotów w młodszym okresie rzymskim*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie Skłodowskiej w Lublinie.
- Kokowski, A. 1995b. *Schätze der Ostgoten*. Stuttgart: Konrad Theiss Verlag.
- Kokowski, A. 1999a. Vorschlag zu relativen Chronologie der südöstlichen Kulturen des „Gotenkreises“ (Die Forschungsergebnisse zur Masłomęcz-Gruppe in Polen). In: G. Fuchs-Gomolka (ed.) *Die Sîntana de Mureş-Černjachov-Kultur. Akten des Internationalen Kolloquiums in Caputh vom 20. bis 24. Oktober 1995*. = Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 2, Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH, p. 179–209.
- Kokowski, A. 1999b. Die Masłomęcz-Gruppe. Ihre Chronologie und Beziehungen innerhalb des gotischen Kulturkreises – ein Beispiel für den kulturellen Wandel der Goten im Verlauf ihrer Wanderungen. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*, 78: 1997, p. 641–833.
- Kokowski, A. 2001d. Dzieje badań okresu rzymskiego w Kotlinie Hrubieszowskiej. In: Kokowski, A. (ed.). *Rzymskie dzieje Kotliny Hrubieszowskiej*. Skarby z przeszłości, III. Lublin: Lubelski Wojewódzki Konserwator Zabytków. p. 19–53.
- Kokowski, A. 2004e. *Rzecz o przyjaźni, czyli ćwierć wieku z archeologią w Masłomęczu (właściwie dla dorosłych)*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie Skłodowskiej w Lublinie.
- Kokowski, A. 2007. *Goci – od Skandzy do Campi Gothorum (od Skandynawii do Półwyspu Iberyjskiego)*. Warszawa: TRIO.
- Kokowski, A. 2007b. *Trzydzieści powodów do dumy z mieszkania w krainie Gotów*. Hrubieszów, Lublin: Stowarzyszenie Hrubieszowsko-Mireckie „Lepsze Jutro” Lokalna Grupa Działania.
- Kokowski, A. 2010. Trzydzieści trzy lata badań nad dziejami Gotów w Kotlinie Hrubieszowskiej. Podsumowanie na okoliczność 50-lecia Towarzystwa Regionalnego Hrubieszowskiego. In: Dragan-Szkodzińska, B. et alli (eds). *Jubileusz 50-lecia Towarzystwa Regionalnego Hrubieszowskiego*. Biblioteka Towarzystwa Regionalnego Hrubieszowskiego, 52. Hrubieszów: Polihymnia, p. 155–198.
- Kokowski, A. 2020. Die archäologischen Kulturen des Gotenkreises – ein Beispiel für Migration. In: G. Uelsberg, M. Wemhöf (eds) *Germanen. Eine archäologische Bestandsaufnahme*, Berlin: Museum für Vor- und Frühgeschichte. Staatliche Museen zu Berlin, LVR – Qualität für Menschen, wbg THEISS, p. 254–269.
- Kokowski, A. 2021a. In quest for truth about migrating Goths. *Praehistorische Zeitschrift*. 97(1). p. 313–323.
- Kokowski, A. 2021b. *Perlen*. In: Gładysz-Juścińska, M., Kokowski, A., Niezabitowska-Wiśniewska, B. *Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum. Polen 4. Lubliner Land*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, Uniwersytet Marii Curie Skłodowskiej w Lublinie Instytut Archeologii, Uniwersytet Jagielloński Instytut Archeologii, Uniwersytet Warszawski Wydział Archeologii, p. 43–46.
- Kokowski, A., Gładysz-Juścińska, M. 2021. Masłomęcz, Gm. Hrubieszów, Kr. Hrubieszów. In: Gładysz-Juścińska, M., Kokowski, A., Niezabitowska-Wiśniewska, B. *Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum. Polen 4. Lubliner Land*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, Uniwersytet Marii Curie Skłodowskiej w Lublinie Instytut Archeologii, Uniwersytet Jagielloński Instytut Archeologii, Uniwersytet Warszawski Wydział Archeologii, p. 161–207.
- Kokowski, A., Keller, Sz., Krupka, J., Krzywicka, W. 2023 *Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum, Polen 4, Lubliner Land' – and what next?* In: Rodzińska-Nowak, J. (ed.) *Grundprobleme ...* Kraków (in print).
- Kokowski, A., Mazurek, T. 2022. Die Ente – der heilige Vogel der Goten?. *Slovenská Archeológia – Supplementum 2*. Robak, Z., Ruttkay, M. (eds.): *Celts – Germans – Slavs. A Tribute Anthology to Karol Pieta*. p. 225–231.
- Kovács, I. 1912. A marosszentannai néprándorlaskovi temető. *Dolgozatok Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem És Régiséggyűjtéséről*, 3. p. 250–367.
- Kravčenko 1967: Кравченко, Н. М. *Косановский могильник (по материалам раскопок В. П. Петрова и Н. М. Кравченко в 1961–1964 гг.) (Kosanovskij mogil'nik (po materialam raskopok V. P. Petrova i N. M. Kravčenko v 1961–*

1964 gg.). In: История и археология юго-западных областей СССР начала эры (Istorija i archeologija jugo-zapadnich oblastej SSSR načala ery). Materialy i Issledovanija po Archeologii SSSR. 139. p. 77–135.

Kurčatov 1989: Курчатов, С.И. *Могильник II–III вв. н.э. у с. Алчедар (Mogil'nik II–III vv. n.e. u s. Alčedar)*. In: Археологические исследования в Молдавии в 1984 г. (*Archeologičeskie issledovanija v Moldavii v 1984 g.*). Кишинев (Kišinev): Штиинца. p. 163–179.

Lewandowska, J. (ed.). 2019. *Sadłowo. Birytualne cmentarzysko kultury wielbarskiej na ziemi dobrzyńskiej wraz z materiałami pozostałych kultur archeologicznych*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Grado.

Lind, B. 2010a. Fibler. In: B. M. Rasmussen (ed.) *Slusegård gravpladsen V. Fund over sig tog genstand typer*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XIV, 5. Aarhus, p. 99–174.

Lind, B. 2010b. Glas- og ravperler. In: B. M. Rasmussen (ed.) *Slusegård gravpladsen V. Fund over sig tog genstand typer*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XIV, 5. Aarhus, p. 175–220.

Natuniewicz-Sekuła, M., Okulicz-Kozaryn, J. 2011. *Weklice. A Cemetery of the Wielbark Culture on the Eastern Margin of Vistula Delta (Excavations 1984–2004)*. In: Bitner-Wróblewska, A. (ed.) *Monumenta Archaeologica Barbarica XVII*. Warszawa: Fundacja Monumenta Archaeologica Barbarica, Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk.

Niezabitowska-Wiśniewska, B. 2021. Ulów, Gem. Tomaszów Lubelski, Kr. Tomaszów Lubelskie. In: Gładysz-Juścińska, M., Kokowski, A., Niezabitowska-Wiśniewska, B. *Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum. Polen 4. Lubliner Land*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, Uniwersytet Marii Curie Skłodowskiej w Lublinie Instytut Archeologii, Uniwersytet Jagielloński Instytut Archeologii, Uniwersytet Warszawski Wydział Archeologii, p. 273–315.

Okulicz, J. 1973. *Pradzieje ziem pruskich od późnego paleolitu do VII w. n.e.* Wrocław: Ossolineum.

Pietrzak, M. 1965. Cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich w Malborku-Wielbarku przy ul. Zagórnej 4. Tymczasowe wyniki badań. *Pomerania Antiqua*, 1. p. 155–181.

Rau, P. 1927. Die Hügelgräber römischer Zeit an der unteren Wolga (Ergebnisse der Gräberforschung in der Wolgadeutschen Republik). *Mitteilungen des Zentralmuseums der Aut. Soz. Räte-Republik der Wolgadeutschen*, 1–2.

Stawiarska, T. 1985. *Paciorki szklane z obszaru Polski północnej w okresie wpływów rzymskich*. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź: Ossolineum.

Stawiarska, T. 1987. *Paciorki szklane z obszaru Polski północnej w okresie wpływów rzymskich*. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź: Ossolineum.

Stojanova 2004: Стоянова, А. А. Бусы и подвески из могильника Нейзац (по материалам раскопок 1996–2001 гг.) (Busy i podveski iz mogil'nika Nejzac (po materialam raskopok 1996–2001 gg.). *Боспорское исследование (Bosporskie issledovanija)*. V. p. 263–319.

Stolarek, I., Handschuh, L., Juras, A., Nowaczewska, W., Kóčka-Krenz, H., Michalowski, A., Piontek, J., Kozłowski, P., Figlerowicz, M. 2019. Goth migration induced changes in the matrilineal genetic structure of the central-east European population. *Scientific Reports*. 9:6737. 1 may 2019 - <https://www.nature.com/articles/s41598-019-43183-w.pdf>

Strocen' 2008: Строчень, Б. *Черняївська культура західного Поділля (Černjachiv's'ka kul'tura Zachidnoho Podillja)*, Тернопіль: Астон (Тернопіль').

Tempelmann-Maczyńska, M. 1985. *Die Perlen der römischen Kaiserzeit und der frühen Phase der Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum*. In: Römisch-Germanische Forschungen, 43. Mainz a/R.: Verlag Phillip von Zabern.

Trufanov / Koltuchov 2002: Труфанов, А. А., Колтухов, С. Г., *Исследование позднего античного некрополя у с. Курское в юго-восточном Крыму (Issledovanie pozdne antičnogo nekropolja u s. Kurskoe v jugo-vostočnom Krymu)*. In: *Stratum plus*, 4, p. 278–295.

Vinokur 1979: Винокур, И. С. *Ружичанский могильник (Ružičanskij mogil'nik)*. In: Симонович, Э. А. (Symonovič ed.) *Могильники черняховской культуры (Mogil'niki černjachovskoj kultury)*. Москва (Moskva): Наука, p. 112–135.

Vornic, V., Tabuncic, S. 2008. Un mormânt Sarmatic descoperit la Truşeni (mun. Chişinău). *Revista arheologică*, IV: 2, p. 179–185.

Woźniak, M. 2021. *Kleszewo. Cmentarzysko kultury przeworskiej i wielbarskiej na północnym Mazowszu. Część 1: Katalog*. In: Maciałowicz A. (ed.) *Monumenta Archaeologica Barbarica, Series Gemina, X/ 1*. Pruszków, Warszawa: Muzeum Starożytnego Hutnictwa Mazowieckiego im. Stefana Woydy, Fundacja Monumenta Archaeologica Barbarica, Wydział Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego.

Żórawska, A. 2007. Pochówki cząstkowe z cmentarzyska kultury wielbarskiej w Jartyporach na Podlasiu. In: Fudziński, M., Paner, H. (eds.) *Nowe materiały i interpretacje. Stan dyskusji na temat kultury wielbarskiej*. Gdańsk: Muzeum Archeologiczne w Gdańsku, p. 456–474.

УДК 902.03 (477.83-22Карів)«2021»:[904:2-526.65]«652»

Ярослав Онищук, Ольга Мінейко.

ПАМ'ЯТКА ВЕЛЬБАРСЬКОЇ КУЛЬТУРИ КАРІВ-ХІІІ У ЗАХІДНОМУ ПОБУЖЖІ: РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ 2021 РОКУ

У 2021 р. археологічною експедицією КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей» і ЛНУ ім. Івана Франка були проведені розкопки пам'ятки Карів-ХІІІ на околиці с. Карів Червоноградського р-ну Львівської області. На дослідженій площі було виявлено два об'єкти: поруйноване інгумаційне захоронення (об'єкт 1) і велику яму прямокутної форми невстановленого характеру (об'єкт 2). Поховання збереглося частково, оскільки було перерізано по діагоналі об'єктом 2. Скелет людини зруйнований: кістки перемішані, поховальний інвентар розбитий і розкиданий. Речовий матеріал представлений фрагментами ліпного посуду, двома скляними кубками типу Е. 189 із змієвидними стрічковими орнаментами, трьома уламками тришарового гребеня, бронзовою фібулою, кількома частинами дерев'яної скриньки, а також половиною грального жетону з пастового скла. Виходячи з характеру обрядовості та супровідного інвентарю, захоронення датується першою половиною – серединою ІІІ ст. н. е. і відноситься до вельбарської культури. Об'єкт № 2 хронологічно пізніший, однак час його спорудження також не виходить за межі пізньоримського періоду.

Ключові слова: вельбарська культура, інгумаційне поховання, пам'ятка типу «Odry-Grzybnica-Węsiory», поховальний інвентар, скляні кубки, пізньоримський час.

In 2021, an archaeological expedition organized by the Museum of Local History in Vynnyky and Ivan Franko National University of Lviv conducted excavations at the Kariv-XIII site on the outskirts of Kariv in the Chervonohrad district of the Lviv region. Two objects were found in the excavation area: a damaged burial (Object 1) and a large rectangular pit of unknown purpose (Object 2). The burial was partially preserved as it was cut diagonally by Object 2. The human skeleton was damaged: bones were mixed and the fragmented burial inventory was broken and scattered. The material evidence consisted of fragments of hand-stucco clay pottery, two glass cups of type E. 189 with snake-like string ornaments, three fragments of three-layered combs, a bronze fibula, several pieces of a wooden box, and half of a gaming token made of glass paste. According to the ritual and accompanying inventory, the burial can be dated to the first half or middle of the 3rd century CE and it belongs to the Wielbark culture. Object 2 perhaps was created later, but its dating also falls within the chronology of the Late Roman period.

Keywords: Wielbark culture, burial, Odry-Grzybnica-Węsiory type site, burial inventory, glass cups, Late Roman period.

У 2021 р. експедицією Комунального закладу Львівської обласної ради «Історико-краєзнавчий музей» і Львівського національного університету імені Івана Франка були проведені розкопки нововідкритої пам'ятки Карів-ХІІІ, розташованої між с. Карів і м. Угнів Червоноградського району Львівської області, на правому березі річки Солокії – лівого допливу Західного Бугу (рис. 1).

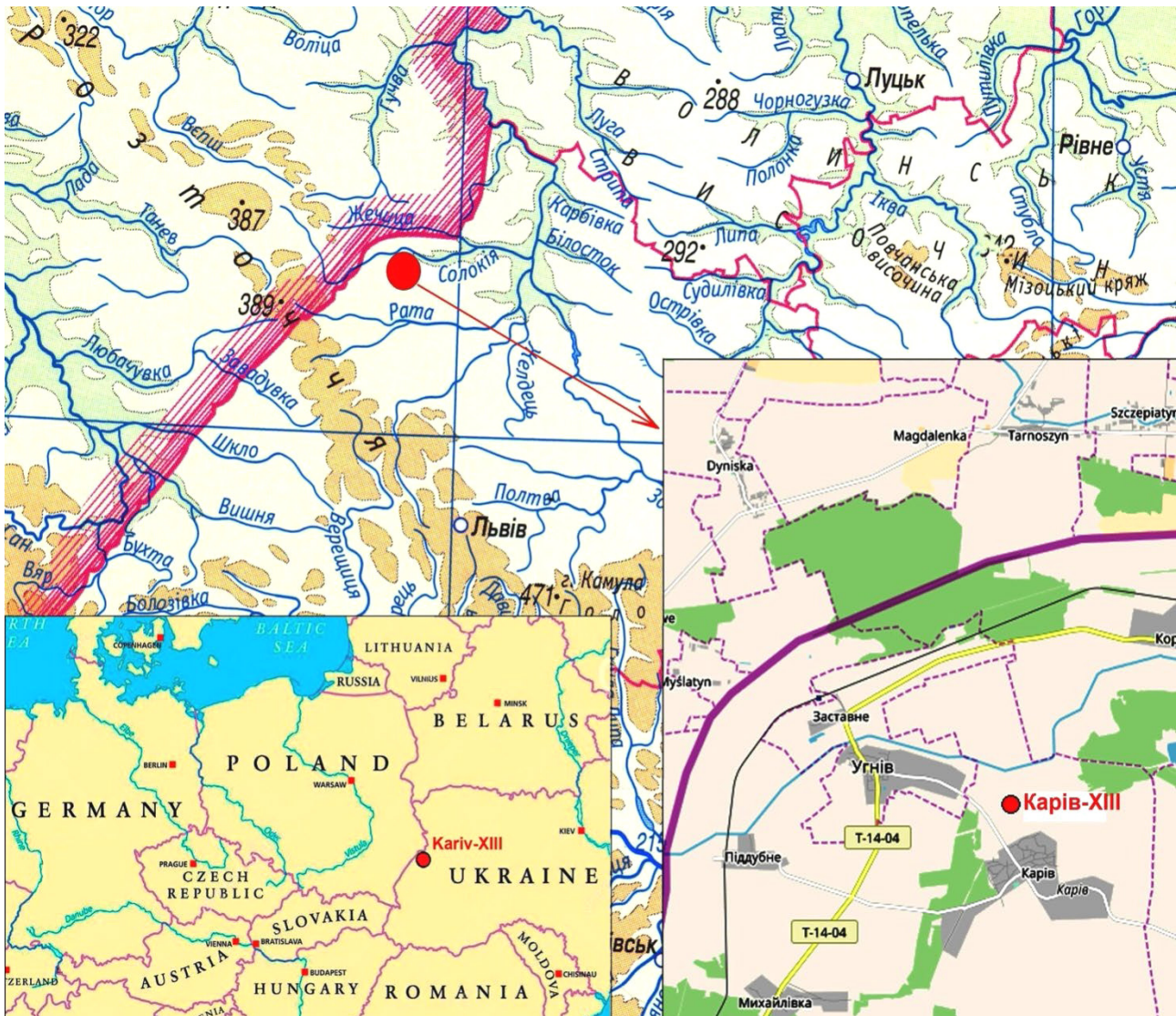
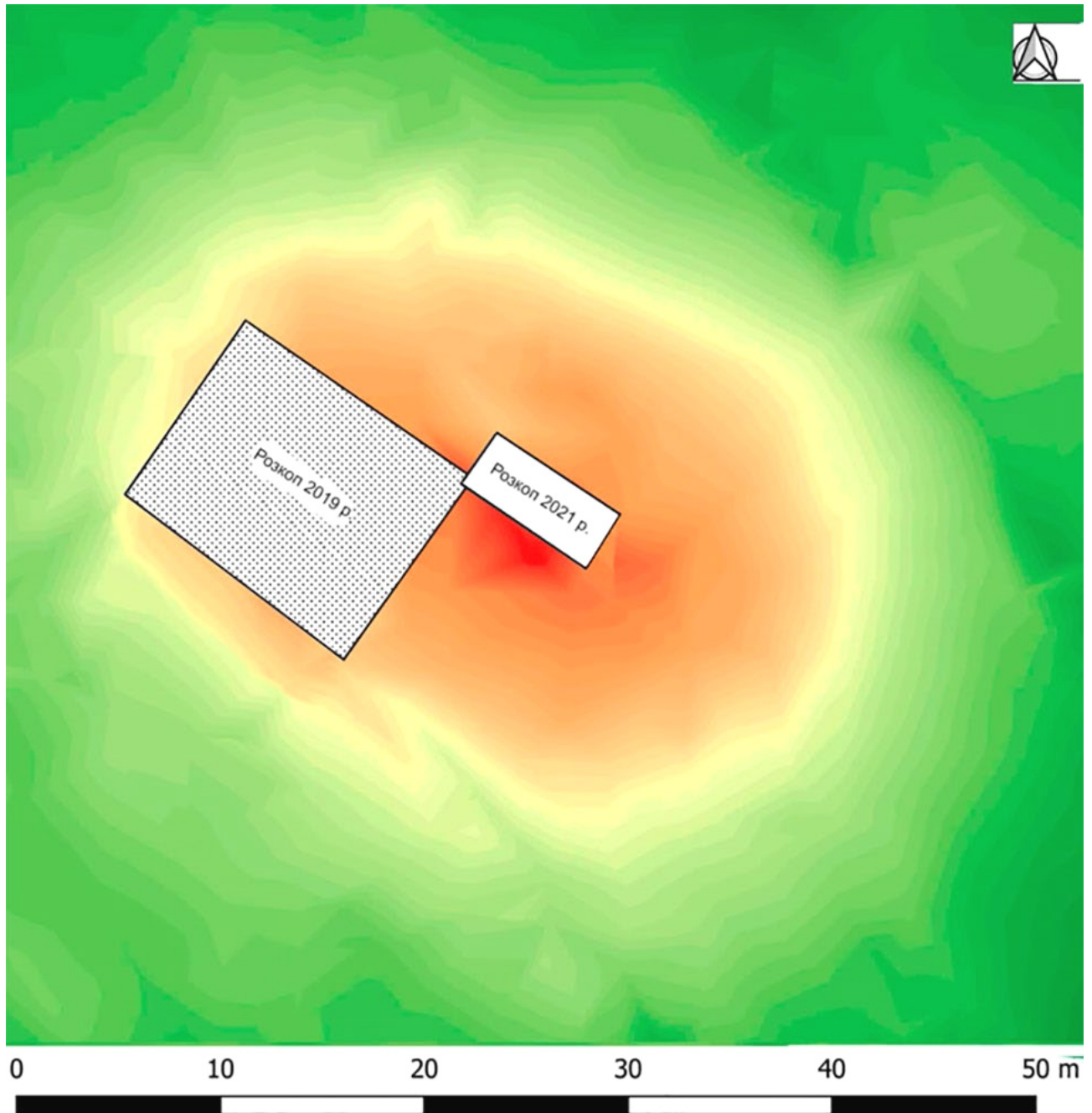

Рис. 1. Розташування пам'ятки Карів-XIII

Fig. 1. The location of the site Kariv-XIII

У 2018 році, під час розкопок кремаційного могильника Карів-I (Онищук 2020; 2022; Onyshchuk 2019; Onyshchuk, Schuster 2020; Onyščuk, Schuster 2021), було обстежено прилеглу до нього територію з метою виявлення супутнього поселення. Увагу привернув невеликий пагорб у формі кургану, розташований за 240 м на південний захід. Він являє собою природне підвищення висотою близько 2 м і діаметром 30 м. У закладеній розвідковій траншеї вдалося знайти кілька кремованих людських кісток і фрагменти ліпної кераміки. У 2019 р. проведено розкопки південно-західної частини пам'ятки (рис. 2), внаслідок чого відкрито поселення доби неоліту (культура лінійно-стрічкової кераміки), енеоліту (культура лійчастого посуду), бронзового віку (городоцько-здовбицька культура), скіфського часу (лежницька група), а також знайдено кілька розрізнених людських кісток (Онищук, Білас, Сидорович, Гринчишин 2020, с. 156-157). Крім того встановлено, що більшість площі «кургану» рівномірно перекривав прошарок привізного ґрунту чорного кольору торф'яно-болотистого походження, який міг походити із заплави ріки Солокії. Саме завдяки даній підсипці піщане підвищення набуло куполоподібної форми.

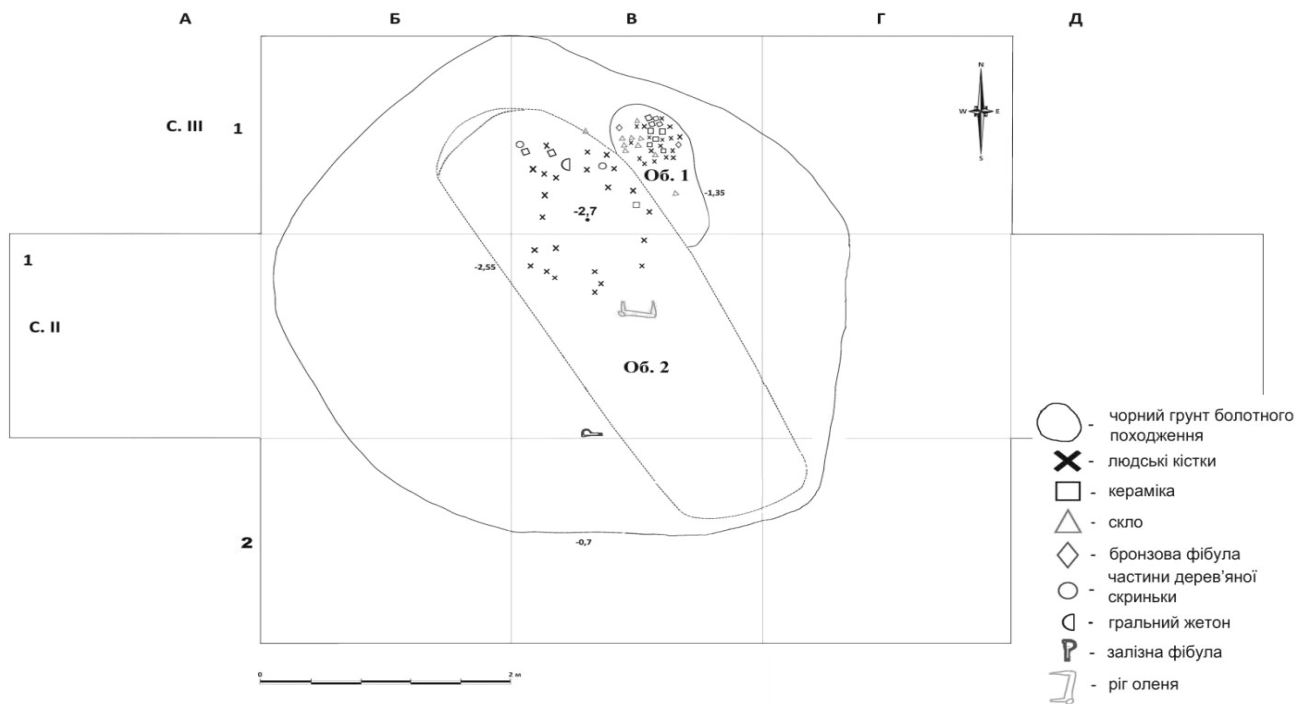
Рис. 2. Орографічний план «кургану» з позначенням розкопів 2019 і 2021 рр. (виконав Т. Токарчик, Інститут археології Жешовського університету)

Fig. 2. The orographic plan of the "mound" with the designation of excavation in 2019 and 2021 (made by T. Tokarczyk, Institute of Archeology of the University of Rzeszów)

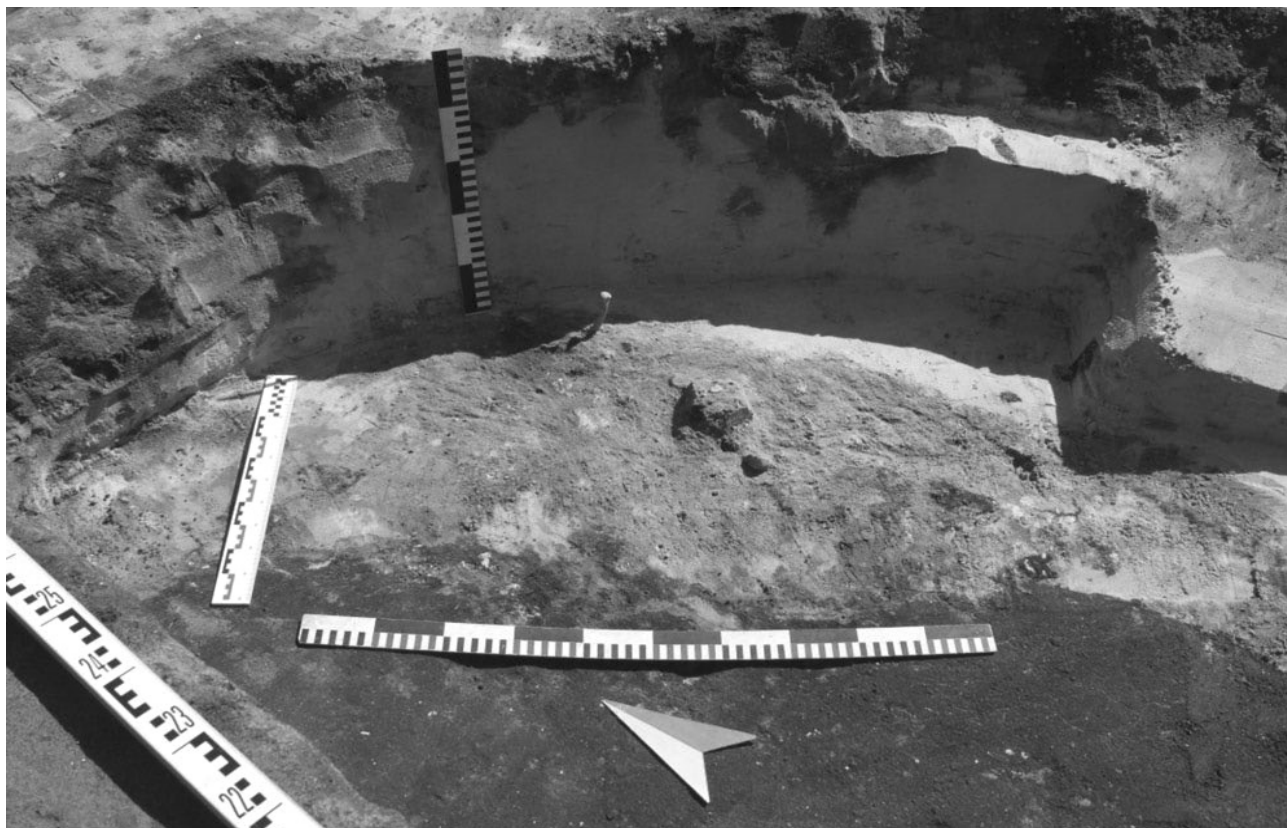
Завдання досліджень 2021 р. полягало у вивченні центральної частини пам'ятки Карів-ХІІІ. З цією метою було закладено розвіdkову траншею розмірами 2x10 м, орієнтовану довгими сторонами за лінією схід-захід. На глибині 0,8 м від вершини пагорба простежено велику чорну пляму, заповнену вищезгаданим болотним ґрунтом, яка добре контрастувала на фоні світло-жовтого супіску. Оскільки вона виходила за межі траншеї, останню було розширено до площі розкопу величиною 44 кв. м. Пляма мала округлу форму розмірами 5x4 м (**фото 1**) і перекривала два заглиблені об'єкти: інгумаційне поховання вельбарської культури (об'єкт 1) та велику прямокутну яму (об'єкт 2) (**рис. 3**).

Фото 1. Загальний вигляд розкопу на початковому етапі досліджень
Photo 1. General view of the excavations at the initial stage of research

Рис. 3. Загальний план розкопу з об'єктами 1 і 2 (рис. В. Сидоровича)
Fig. 3. General excavations plan with objects 1 and 2 (draw. by V. Sydorovych)

Фото 2. Сліди об'єкта 1

Photo 2. Traces of object 1

Фото 3. Залишки поруйнованого інгумаційного поховання

Photo 3. Remains of a destroyed inhumation burial

Фото 4. Процес дослідження об'єкта 2

Photo 4. The process of the object 2 research

Об'єкт № 1 зафіксовано на глибині 1,4 м (на рівні материка) у північно-східній частині чорного заповнення. Могильна яма збереглась в розмірах 1,6x0,6 м, оскільки була перерізана об'єктом № 2, який майже повністю знищив її південну частину (**фото 4-5**). Орієнтація за сторонами світу – північ-південь. На дні виявлено поруйнований людський скелет: кістки перемішані, поховальний інвентар розбитий і розкиданий (**фото 2-3**). Деякі з остеологічних залишків (кістки лівої дистальної кінцівки, частина хребців і ребер), а також фрагменти речового матеріалу, упали на дно об'єкта № 2 і лежали біля його східної та північної стінок. Стан збереження останків добрий. Цьому сприяло перекриття поховання чорним водонепроникним болотним ґрунтом.

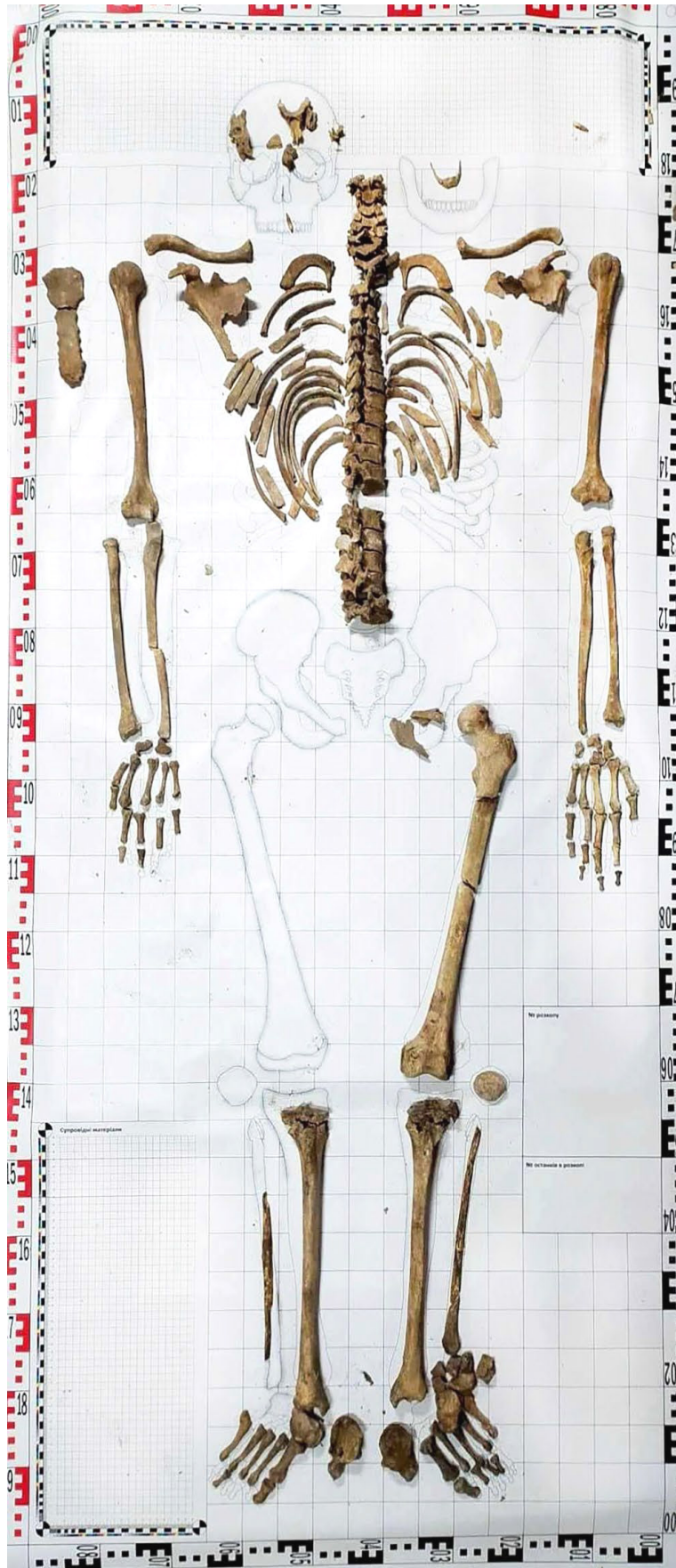
Антропологічний аналіз дозволив встановити, що скелет належав чоловіку віком близько 30-35 років, грацильної будови (**фото 6**). М'язовий рельєф виражений помірно, стан суглобових поверхонь відповідає віковим нормам. Незважаючи на неповну представленість скелета, вдалося реконструювати певні особливості життя цієї людини.

Зріст особи визначено на основі метричних даних кожної збереженої довгої кістки, за чотирма методиками: 172,9 см – за Троттер-Глезер (Trotter, Gleser 1958, р. 79-123), 171 см – за Дьюпертьюї-Хедденом (Dupertius, Hadden 1951, р. 15-54), 170,9 см – за Брайтінгер-Бахом (Breitinger 1938, р. 249-274) та 165,6 см за Пірсоном-Лі (Pearson, Lee 1899, р. 169-243). Отримані результати показують, що індивід мав зріст вище середнього (за рубрикацією Р. Мартіна), що характерно для тогочасного чоловічого населення вельбарської культури (Dabrowski, Krzyzanowska, Kwiatkowska, Szczurowski 2005, р. 96). Оскільки показники росту залежать від розкриття генетичного потенціалу і серед чоловічих груп зазвичай фіксуються у представників вищих соціальних прошарків (Козак 2010, с. 43), можна припустити приналежність померлого до привілейованих верств тогочасного суспільства.

Фото 5. Загальний вигляд об'єкта 2

Photo 5. General view of the object 2

Фото 6. Кістки людського скелету з об'єкта 1

Photo 6. Bones of the human skeleton from object 1

Сліди лінійної гіпоплазії емалі сформувались на поверхні різців у 1,5-2 роки і могли виникнути внаслідок раннього відлучення від грудного вигодовування та проблем адаптації до дорослого харчування, чи перенесення дитячих інфекційних захворювань (Pitsios, Zafiri 2012, p. 181). Варто зазначити, що дані маркери епізодичного стресу частіше фіксують у міського населення, еліти і представників вищих суспільних прошарків (Palubeckaite 2001, p. 77). Крім того, у померлого простежено ваду опорно-рухового апарату у вигляді вальгусної деформації шийки стегна, що виникла ще у ранньому дитячому віці (або була закладена генетично). Правостороння асиметрія грудини свідчить, що його постава була порушена в результаті нахилу тіла у ліву сторону. Очевидно, ця деформація виникла ще у дитячому віці й пізніше розвинулася у сколіоз грудного відділу хребта.

За життя чоловіку довелося пережити кілька травматичних епізодів. Відтак, у юнацькому віці він отримав пряму травму плеча, на що вказує слід загоєного неповного перелому правої ключиці типу «зеленої гілки». Із падіннями з висоти можна пов'язувати загоєний перелом 12 лівого ребра та компресійну травму 2-5 поперекових хребців.

Аналіз розподілу маркерів окупаційного стресу показав, що зміни у фізичному розвитку скелета виникли під час певних професійних навантажень, а саме частого піднімання і транспортування важких предметів. З перенесенням вантажів за спиною із значною гіперфлексією у ліктях найчастіше пов'язують травми реберно-ключичної зв'язки і виникнення радіальних імпринтів у дистальних метафізах плечових кісток (Козак 2016, с. 273). Посилені навантаження на дистальну частину грудного відділу хребта (осифікація жовтої зв'язки) призвели також до формування в індивіда міжхребцевої грижі 12 грудного хребця та прогресування сколіозу.

Симетричні навантаження на групи грудних м'язів, плечових ротаторів, згиначів і розгиначів передпліч (а саме: під- і надостьових, дельтоподібного, великого грудного, великого та малого круглих, двоголового і триголового м'язів) найчастіше розвиваються при виконанні обертальних рухів у плечових суглобах і, зокрема, характерні для веслярів, які багато веслували у сидячому положенні (Козак 2016, с. 273). У результаті цього, на плечовій кістці правої руки залишилися сліди травми із зміщенням ентезису підлопаткового м'яза, яка спричинила запалення суглобової сумки плеча. На лівоплечовій кістці помітні ознаки сильного пошкодження підлопаткового та триголового м'язів, супінатора й ліктьового суглобу, а також ентезиси, що розгинають пальці. За розподілом артропатій, найбільше навантаження припадало на правий колінний, обидва гомілкоstopні суглоби, а менше – проксимальні суглоби кистей.

На кістках дистальних кінцівок відзначено розвиток груп м'язів, які формуються при звичній ходьбі по пересічній місцевості та зв'язок, що стабілізують колінні й гомілкоstopні суглоби при балансуванні, зокрема, хрестоподібні, міжмембранні та ахілові. Гомілка правої ноги має сліди травмування чотириголового м'язу стегна. На шийці лівого стегна розташована фасетка Пур'є, а фасетка Чарльза – в дистальному метафізі. Виникнення цих та «східних фасеток» в дистальних метафізах обох гомілкових кісток чоловіка можна пояснити гіперфлексією у тазо-стегновому, колінному і найбільше у гомілко-stopних суглобах при тривалому сидінні навпочіпки (Capasso, Kenedy, Wilczak 1999, p. 112).

Крім цього, простежено професійну стертість та мікротравми емалі, зафіксовані на букальній поверхні двох верхніх різців, які збереглися від черепної коробки. Ці пошкодження виникли в результаті утримування зубами ниток або інших подібних матеріалів і характерні для людей, які займаються ткацтвом, а також шевців і рибалок (Capasso, Kenedy, Wilczak 1999, p. 136).

Причину руйнування скелета пояснити складно. Очевидно, що права сторона могили була порушена об'єктом 2. Однак, хаотичне розташування кісток у її вцілілій частині засвідчує проведення цих дій ще до його спорудження. Хоча речі супровідного інвентарю, у

тому числі дорогі скляні кубки, залишилися у похованні, не можемо виключити факт його пограбування, через що в комплексі немає виробів з дорогоцінних металів. З іншого боку, відсутність серед остеологічних залишків черепної коробки і кісток тазу також може свідчити про їхнє спеціальне вилучення, а отже дозволяє обережно припустити руйнування кістяка в ритуальних цілях. З періоду пізньоримського часу відомі численні аналогії до таких обрядів як у вельбарській, так і в черняхівській культурах (Симонович 1963, с. 49-60; Мончинская 1997, с. 207-213; Войнаровський В. 1998, с. 318-342; Тиліщак 2018, с. 71-79; Kokowski 1992, S. 115-132; 1993, s. 118-124 та ін.).

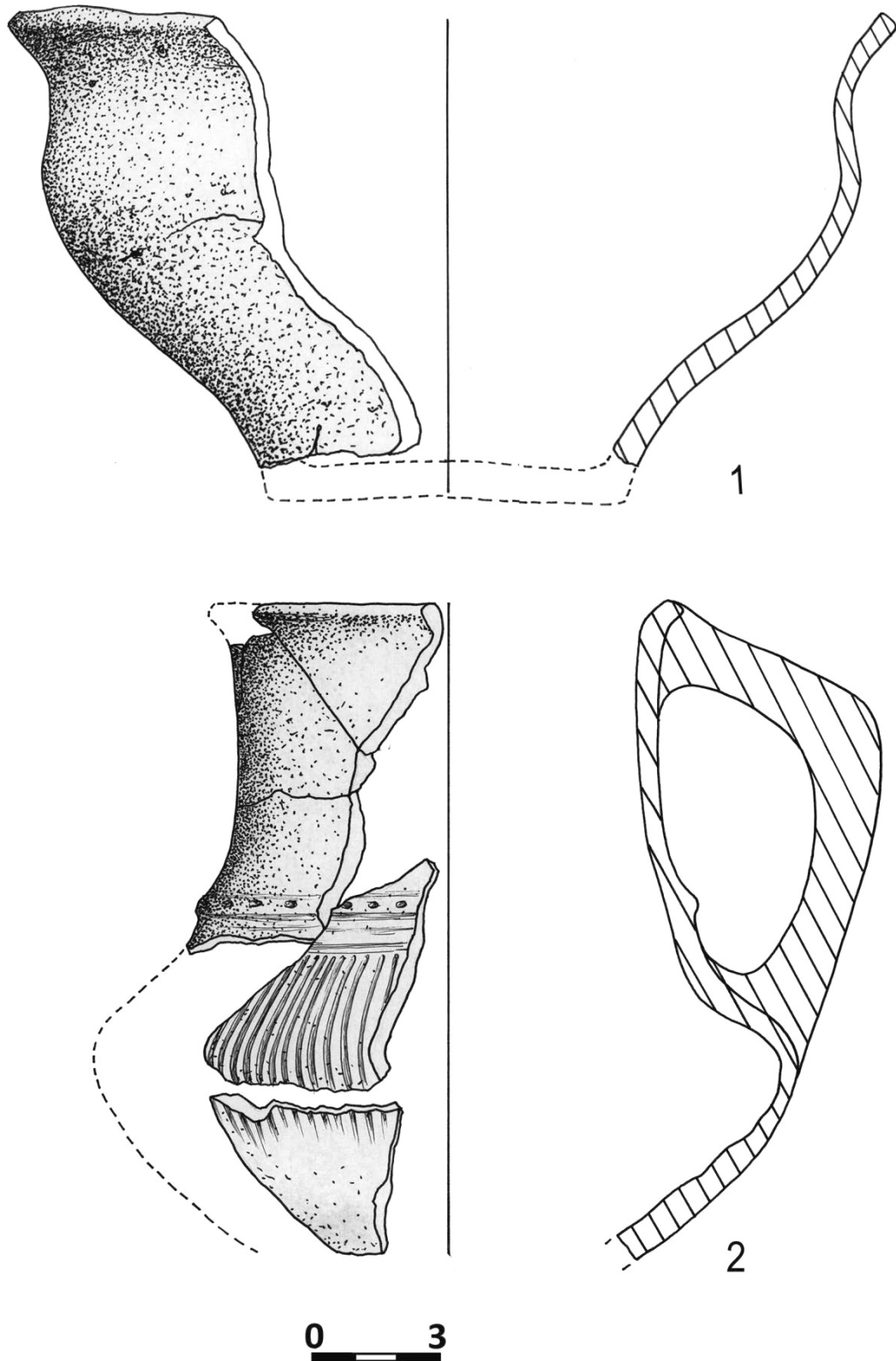
Інвентар поховання складався з двох глиняних посудин, бронзової застібки типу Almgren 170, трьох частин тришарового гребеня, фрагментів дерев'яної скриньки, половинки скляного жетона від римських настільних ігор типу «Ludus calculorum», «Ludus latrunculorum» та ін., а також двох скляних кубків типу Eggerts 189.

Об'єкт № 2 являє собою яму, яка на рівні материка набула прямокутної форми із заокругленими кутами (**рис. 3, фото 5**). Її розміри становили: довжина – 4,5 м, ширина 1,3 м, глибина – 2,7 м від вершини пагорба. Орієнтація довгих сторін – північ-південь. Стінки вертикальні, рівні, старанно видовбані у твердому глинисто-мергелевому матеріку, дно плоске. На перших помітні сліди у вигляді вертикальних круглих пазів діаметром близько 5 см. Їхнє походження можемо пояснити специфічною технікою викопування ями. Для полегшення цього процесу в твердий мергелево-глинистий материк вбивали дерев'яні кілки, відламуючи ґрунт брїлами. Після цього їх викидали руками або лопатами.

Яма, як і поверхня «кургану», була заповнена привезеним із заплави ріки Солокії чорним болотистим ґрунтом. У ньому на різних глибинах виявлено кілька тваринних кісток (в тому числі лопатку свині та рїг оленя (**рис. 8**), а також залїзну фібулу (**рис. 7:4**). Остання збереглася в поганому стані у зв'язку з сильною кородованістю металу. Інших предметів, як і слідів проведення яких-небудь обрядових дій, в об'єкті не виявлено. З огляду на це, не маємо підстав вважати його кенотафом. Не зафіксовано також ознак повторного розкопування чи пограбування споруди.

Культурну приналежність об'єкта 2 важко визначити через відсутність речового матеріалу. Факт перерізання ним інгумаційного поховання засвідчує його спорудження у дещо пізніший час, коли зовнішні ознаки першого вже не спостерїгалися. Однак, наявність у заповненні залїзної фібули, яка могла потрапити туди під час засипання ями, засвідчує його хронологію в межах пізньоримського періоду. Орієнтація за сторонами світу (північ-південь), форма і розміри ями мають аналогії у вельбарській культурі. Наприклад, поховання 474 у Масломенчі було подібної величини (довжина 4,46 м, ширина бл. 1,7 м і глибина трохи більше 2 м) (Niezabitowska 2000, s. 15; Kokowski 2008, s. 139). Проте відсутність людських останків і речового матеріалу наразі залишає питання характеру і культурної приналежності споруди відкритим.

Значний інтерес становить виявлений в інгумаційній могилі поховальний інвентар. Керамічний посуд представлений частинами горщика та кухля. Від першого збереглася боковина з вінцем і фрагмент дна. Він виготовлений ліпним способом із глиняної маси, у якій присутні домішки піску і, можливо, органіки. Поверхня сіро-коричневого кольору, стінки дбайливо заглажені, частково підлощені. Вінця розхилені назовні (**рис. 4:1**). Їхній приблизний діаметр становить 22 см. Висота посудини – у межах 13 см. Денце плоске, діаметром близько 8 см.

Рис. 4. Керамічний матеріал з інгумаційного поховання (рис. Г. Башти)

Fig. 4. Ceramic material from an inhumation burial (draw. by H. Bashta)

Кухоль зберігся частково. Він виготовлений ліпним способом з глини, у якій присутні домішки піску та незначної кількості жорстви. Поверхня чорного кольору, гладка, добре залощена. Високі лійкоподібні вінця легко відігнуті назовні, мають валикоподібний край і діаметр близько 10 см. Вони поєднані з найбільшою опуклістю бочка масивною ручкою (вухом) конічної форми. Боковина орнаментована горизонтальним валиком з рядом крапкоподібних втиснень, від якого відходять вертикальні канелюри. Трохи вище розміщений валикоподібний виступ з овальними вдавленнями. Денце не збереглося (рис. 4:2). Висота кухля складає близько 20 см.

Аналогії до описаної кераміки широко відомі в комплексах вельбарської культури на території Польщі. Зокрема, горщики такої форми належать до групи IC, а кухлі (дзбани) – до групи IX за типологією Р. Волонгевича (Wołągiewicz 1993, tabl. 3:2, 25: 4).

У комплексі супровідного інвентарю на особливу увагу заслуговують два скляні кубки, а також половинка грального жетону. Численні уламки перших лежали серед кісток людського скелета, а також частково на дні об'єкта 2. Посудини належать до типу Eggers 189. Вони виготовлені з прозорого тонкого скла (товщина стінок у межах 1 мм) з дрібними бульбашками повітря в середині, мають циліндричний корпус, який плавно розширюється догори. Поверхня покрита накладними орнаментами у вигляді почергово розміщених вертикальних змієвидних поліхромних стрічок із пастового скла: у більшого – синього, жовтого і білого кольорів, у меншого – лише синього та білого. Привінцева частина обох відділена горизонтальними стрічками жовтого кольору (рис. 5-6, фото 7).

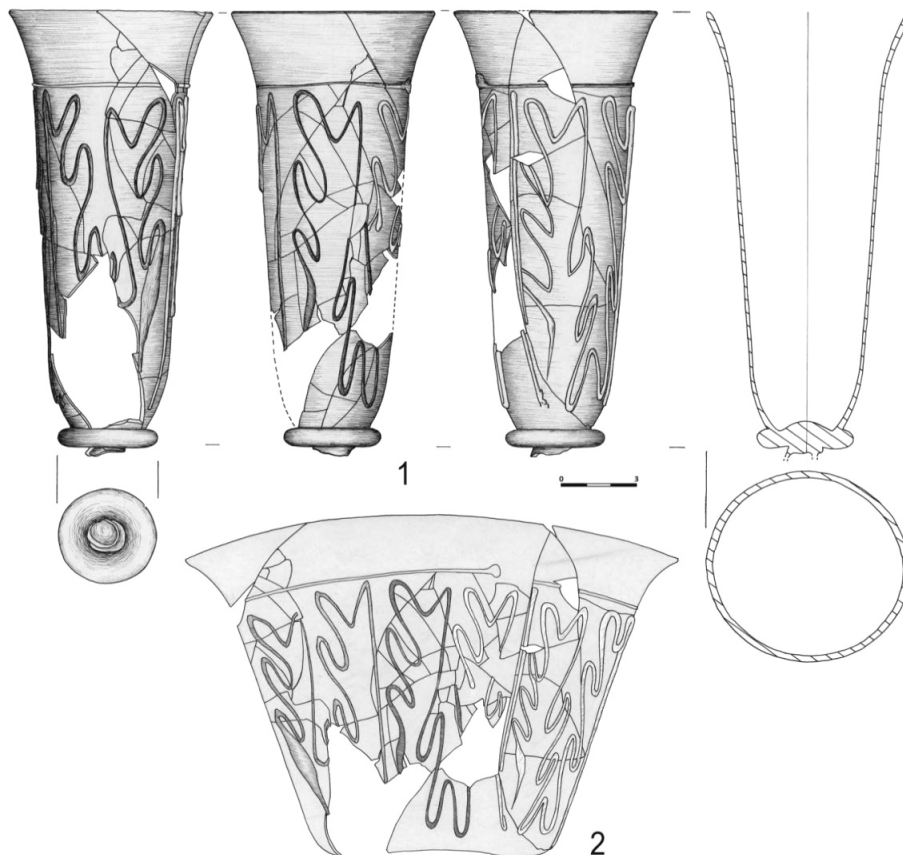

Рис. 5. Скляний кубок № 1 (рис. Г. Башти)

Fig. 5. Glas cup No 1 (draw. by H. Bashta)

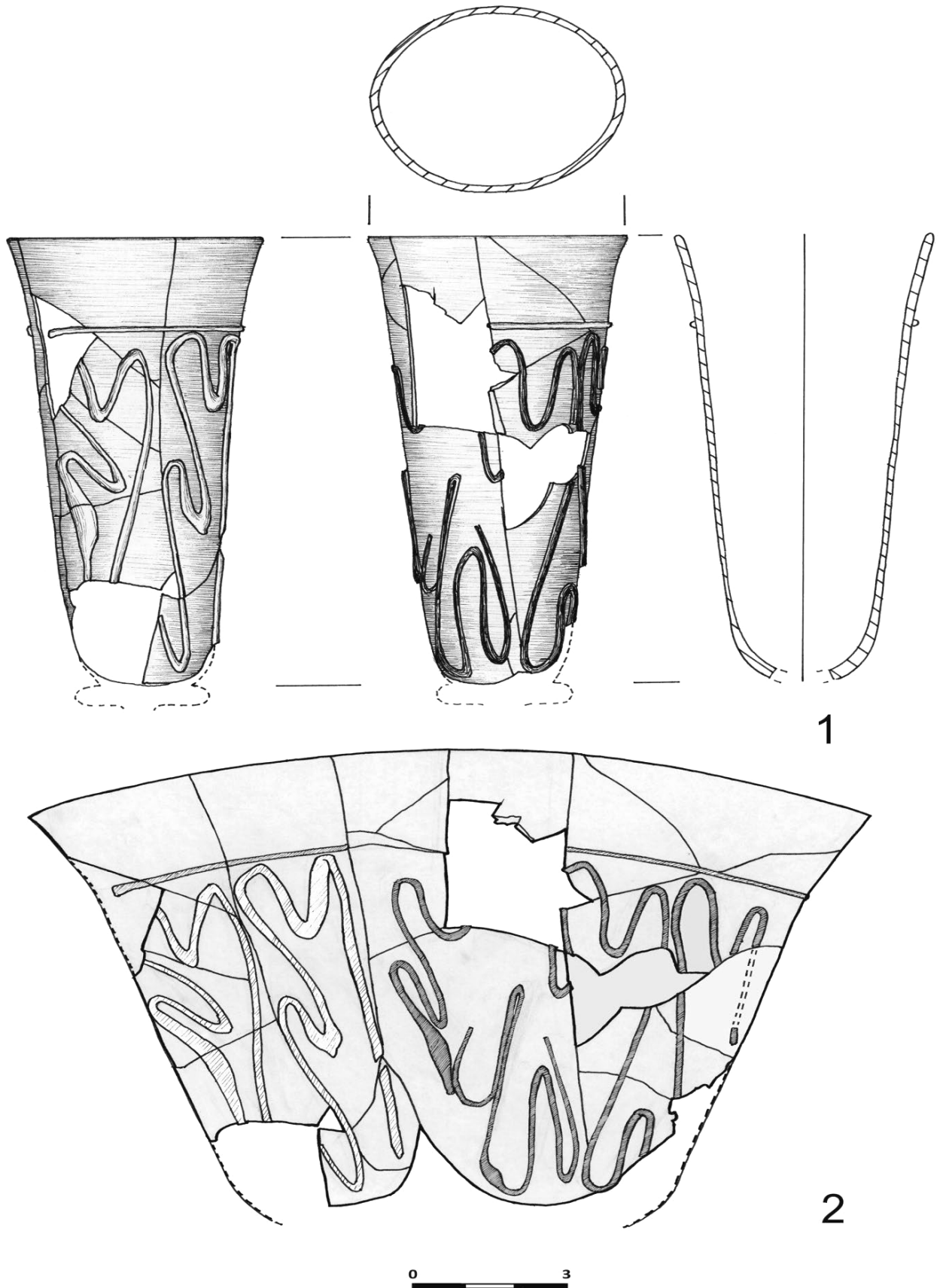

Рис. 6. Скляний кубок № 2 (рис. Г. Башти)

Fig. 6. Glas cup No 2 (draw. by H. Bashta)

*Фото 7. Скляні кубки з інгумаційного поховання (фото В. Сидоровича)
Photo 7. Glass cups from an inhumation burial (photo by V. Sydorovych)*

Кубки відрізняються величиною. Висота більшого екземпляру становить 19 см. Вінця відігнуті назовні. Їхній діаметр становить 8,3 см, край потовщений (товщ. 0,3 см). Денце у вигляді дискovidної підставки має величину 4,1 см і товщину 0,7 см. Його центральна частина легко вгнута до середини. Краї виступають за межі тулуба посудини (**рис. 5**). На зовнішній стороні денця зберігся виступ заввишки 0,5 см (**рис. 5:1**). Припускаємо, що це може бути технологічний залишок, пов'язаний із процесом виготовлення. Незрозуміло, чому майстер не усунув його після завершення виробництва, однак дана деталь не дозволяла поставити посудину на рівну поверхню. Це свідчить, що власник кубка використовував його лише у виняткових випадках і постійно зберігав у горизонтальному положенні, наприклад, у дерев'яній скриньці.

Друга посудина збереглася не повністю, оскільки має втрачене денце. Її висота становить 11,8 см. Вінця діаметром 4,8 см і товщиною 0,2 см невиражені і фактично продовжують корпус конічної форми (**рис. 6**). Хоча денце не збереглося, присукаємо, що воно було таким самим, як у першого кубка.

З території України наближені за формою екземпляри походять з інгумаційного поховання римського часу з с. Городниця Івано-Франківської області на Середньому Дністрі (Kopernicki 1878, s. 57, tabl. 3:4) та могильника Фронтове-3 у Криму (Голофаст, Свиридов 2022, с. 107-126, рис. 3:1). Фрагмент стінки кубка з подібним зміювим орнаментом було знайдено у 2015 р. експедицією Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» ІА НАН України у споруді 16 на багат шаровому поселенні Старий Яричів-3 (Осаулчук, Сілаєв, Сало, Ковальський-Білокрилий 2016, с. 52, рис. 61:5).

Із сусідніх територій Польщі близькі за формою посудини походять з поховання 453 могильника вельбарської культури у Масломенчі на Люблінщині (Kokowski 2008, s. 125, fig. 55). З більш віддалених районів аналогії до кубків з Карова відомі з готських курганних могильників Половіте (Połowite) Вармінсько-Мазурського і Розтолти (Rostołty) Підляського воєводства (Stawiarska 1999, s. 258-253; tabl. VIII-IX). Правда, вони відрізняються як монохромним виконанням орнаментів з безбарвного або тільки білого скла, так і деякими деталями малюнка.

До скляних виробів також належить половина грального жетона. Його було знайдено на долівці об'єкта 2 серед матеріалів (людських кісток та предметів інвентарю), що випали з інгумаційного поховання. Являє собою фрагмент диска діаметром 2,2 см і товщиною 0,6 см із заокругленими гранями, плоскою нижньою і легко опуклою верхньою площинами (**рис. 7:2**). Він виготовлений з білого пастового скла. Скляна маса дещо пориста, пасмоподібної структури, з дрібними крапельками повітря. Злам ідеально гладкий. Це дозволяє стверджувати, що предмет не розбили, а навмисне розділили (розрізали?) рівно посередині за допомогою інструмента. Такі жетони використовували у римських настільних іграх «Ludus Calculorum», «Ludus Latronculorum» або «Ludus duodeci mscriptorum». На території Польщі їх найчастіше знаходять у могильних об'єктах, які датуються фазами C1b-C2 римського періоду (Krzyżanowska 2020, s. 254-255).

Від дерев'яної скриньки збереглося чотири фрагменти, які уцілили завдяки консерваційним властивостям щільного болотистого ґрунту. Їхня поверхня оздоблена вузькими бронзовими стрічками, прикрашеними поздовжнім рядом дрібних круглих «перлин». Вони кріпилися за допомогою маленьких цвяшків з декоративними голівками, виготовлених з цього ж металу (**рис. 7:5-6**). Дослідження деревини, проведені провідним науковим співробітником Інституту археології НАН України М. С. Сергєєвою¹¹, засвідчили її приналежність до листяних порід типу осики або тополі. Правдоподібно, що скринька була призначена для зберігання і транспортування вищеописаних скляних кубків

¹¹ Автори дякують доктору історичних наук Марині Сергіївні Сергєєвій за проведені дослідження.

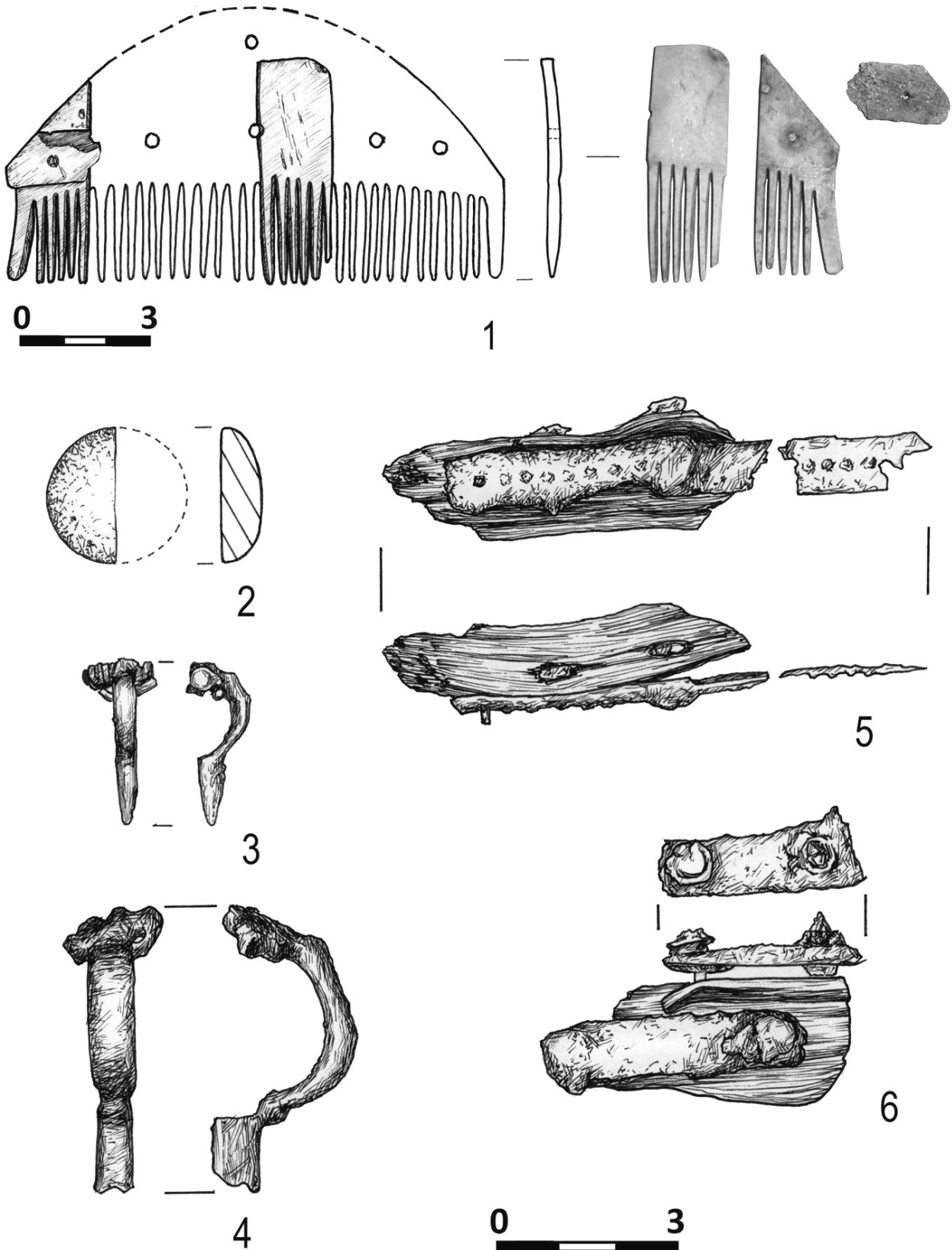

Рис. 7. Матеріали з об'єктів 1 (1-3, 5-6) і 2 (4)

Fig. 7. Materials from the objects 1 (1-3, 5-6) and 2 (4) (draw. by H. Bashta)

Під час дослідження об'єкта 1 серед кісток людського скелета виявлено три добре збережені частинки рогового гребеня. На їхній поверхні присутні невеликі отвори діаметром близько 2 мм зі слідами зеленого від бронзових цвяхків. Гребінь мав тришарову конструкцію, скошені краї та невисоку спинку трикутної або овальної форми. Його середня частина складалася з 4-х частин і могла мати 24 зубці (**рис. 7:1**). Приблизні розміри виробу становили 7x5 см. Згідно типології А Хмельовської, такі екземпляри наближені до третього типу групи Ib і були поширені у пізньоримський час (Chmielowska, 1971, s. 97, рис. 27).

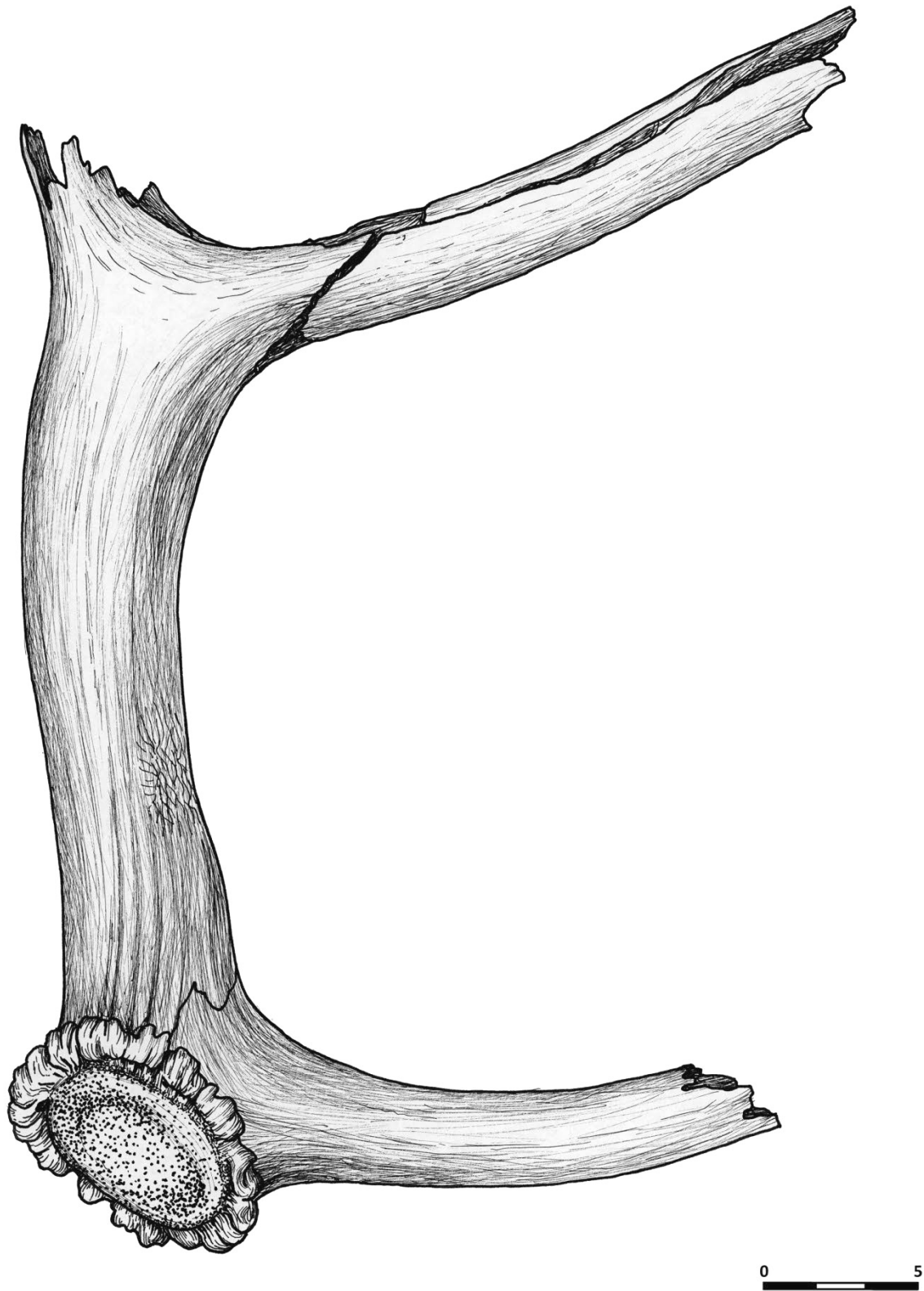
Під час досліджень пам'ятки Карів-XIII знайдено дві фібули – бронзову і залізну. Перша походить з інгумаційного поховання і належить до типу Almgren 170. Вона має двочленну конструкцію, 10-витковий пружинний апарат, нижню тятиву, дуговидну спинку і гостру ніжку з суцільним приймачем. Штифт пружини – бронзовий. Його краї закінчувалися невеликими декоративними кульками, з яких збереглася лише одна. Голка відсутня (**рис. 7:3**). Загальна величина знахідки становить 2,7 см. Ширина спинки – 0,4 см, ніжки – 0,3 см. Ширина частково збереженого пружинного механізму – 1,1 см. Такі фібули були поширені на польському Помор'ї у фазах C1b-C2 (у групі Масломенській – C3) і відомі на багатьох пам'ятках вельбарської культури (Jakubczyk, Strobin 2016, s. 160-161).

Друга застібка знайдена в чорному болотному ґрунті поруч з об'єктом 2. Вона виготовлена із заліза, а тому сильно кородована. Має двочленну конструкцію, 4-витковий пружинний апарат з нижньою тятивою, сильно вигнуту (каблукоподібну) масивну спинку і коротку ніжку з маленьким прямокутним суцільним приймачем. Трохи вище останнього розташоване валикоподібне потовщення, утворене з двох (?) витків дроту, яке могло відігравати декоративну функцію. Голка відсутня (**рис. 7:4**). Розміри знахідки становлять: загальна величина – 5,1 см, ширина спинки – 0,9 см, ніжки – 0,6 см, висота приймача – 0,9 см. Ширина пружинного механізму складає 1,8 см. За типологією А. К. Амроза фібула належить до т. зв. «воїнського» типу і датується III-IV ст. н. е. (Амброз 1966, с. 73)

Антропологічні дослідження, а також наявність дорогих римських імпортованих свідчить, що в об'єкті 1 було поховано заможну особу. Відсутність серед інвентарю кружальної кераміки дає підстави вважати, що захоронення могло виникнути у фазі C1 і датується першою половиною-серединою III ст. н. е. Натомість об'єкт № 2 хронологічно пізніший, проте час його спорудження також не виходить за межі пізньоримського періоду.

Морфологічно (топографія, планіграфія) пам'ятка Карів-XIII нагадує вельбарські поховання з території польського Помор'я, де відомі інгумаційні захоронення в курганах з покриттям його верхівки кам'яним «щитом» (тип «Odry-Grzybica-Węsiory») (Jaskanis 1996, s. 227-244; Cieśliński 2014, s. 65-80). Зазвичай, камінням також заповнювали й могильну яму. У Карові, через відсутність покладів каменю, було використано болотний ґрунт, який після висихання утворив твердий «панцир» і надійно забезпечив об'єкт від пограбування. Слід зазначити, що на території України це перший випадок використання цього виду поховальних споруд на могильниках вельбарської культури.

Отже, в результаті дослідження пам'ятки Карів-XIII були отримані нові матеріали до вивчення поховальної обрядовості населення вельбарської культури, яке проживало в межах сучасного українсько-польського пограниччя у другій чверті I тис. н.е.

Рис. 8. Ріг оленя з об'єкту 2 (рис. Г. Башти)

Fig. 8. Deer horn from object 2(draw. by H. Bashta)

Відомості про автора:

Онищук Ярослав Іванович. вул. Пасічна 62а, кв. 46, м. Львів, 79038, тел. 380975007104. Львівський національний університет імені Івана Франка. Доктор історичних наук. Доцент. Завідувач кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки.

Джерела та література

Амброз А. К. 1966. *Фибулы юга Европейской части СССР II в. до н. э. – IV в. н. э.* Археология СССР. Свод археологических источников Д1-30. Москва: Наука.

Войнаровський В. 1998. Про час і мотиви руйнації інгумаційних поховань черняхівської культури. *Записки наукового товариства імені Шевченка, ССХХV*, с. 318–342.

Глофаст Л. А., Свиридов А. Н. 2022. Стекланний кубок с орнаментом накладними «змеевидными» нитями из могильника Фронтное 3. *Краткие сообщения Института археологии, 266*, с. 107–126.

Козак О.Д. 2010. *Кияни княжої доби. Біоархеологічні студії*. Київ: Видавничий дім «Академперіодика».

Козак О.Д. 2016. Маркери окупаційного стресу серед носіїв культури Бабино. Освоєння водного простору. *Емінак: науковий щоквартальник, 4 (16)*, с. 270-278.

Мончинская М. 1997. Страх перед умершими и культ мертвых у германцев в IV–VII вв. н. э. (на основании так называемых погребений специфического обряда). *Stratumplus* (Стратум + Петербургский археологический вестник), с. 207-213.

Онищук Я. І. 2020. Деякі підсумки досліджень могильника римського часу Карів-І у Західному Побужжі. В: Любичев М., Мизгин К. (ред.). *Між Сходом та Заходом (Inter Orientem et Occidentem)*. Ювілейна збірка до 65-річчя з дня народження доктора Ердуште Шульце та 20-річчя Германно-Слов'янської археологічної експедиції (Ostrogothica-Serie, 3). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, с. 158-178.

Онищук Я. І. 2022. Дослідження могильника римського часу Карів І у Західному Побужжі в 2019–2020 роках. *Археологія і давня історія України, 1 (42)*, с. 141-154.

Онищук Я., Білас Н., Сидорович В., Гринчишин Б. 2020. Розкопки Карівської експедиції у Західному Побужжі. *Археологічні дослідження в Україні 2019 р.*, с. 155-157.

Осаульчук О., Сілаєв О., Сало Б., Ковальський-Білокрилий Я. 2016. *Звіт про пам'яткоохоронні роботи (археологічні розкопки) на поселенні Старий Яричів-3 у 2015 р.* Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64.

Симонович Э. А. 1963. Магия и обряд погребения в черняховскую эпоху. *Советская археология, 1*, с. 49-60.

Тилищак В. 2018. *Готи над Гнізною. Таємниці давнього некрополя*. Київ: Смолоским.

Breitinger E. 1938. Zur Berechnung der Körperhöhe aus den langen Gliedmaßenknochen, *Anthropologischer Anzeiger, 14*, S.249-274.

Capasso L., Kenedy K.A.R., Wilczak C.A. 1999. *Atlas of Occupational Markers on Human Remains*. Teramo.

Cieśliński A. 2014. Kopce kultury wielbarskiej z Mazowsza i Podlasiaa tzw. typ rostołcki – próba nowego spojrzenia na związki cmentarzysk kurhanowych z północnej i wschodniej Polski. *Wiadomości Archeologiczne*. Warszawa, LXV, s. 65-80.

Chmielowska A. 1971. Grzebieńie starożytne i średniowieczne z ziem polskich. *Acta Archaeologica Lodziensia, 20*, s. 7-160.

Dabrowski P., Krzyzanowska M., Kwiatkowska B., Szczurowski J. 2005. Analiza antropologiczna szczątków kostnych wydobytych w sezonach 1993-2001 r. z cmentarzyska w Masłomęczu (II-IV w.). *Europa Barbarica. Czwierć wieku archeologii w Masłomęczu*. Lublin, s. 91-100.

Dupertius C.W.J., Hadden A. 1951. On the reconstruction of stature from long bones. *American Journal of Physical Anthropology, 9(1)*, p. 15-54.

Jaskanis J. 1996. Kurhany typu rostołckiego. Z badań nad kulturą wschodniopomorsko-mazowiecką z późnego podokresu rzymskiego we wschodniej Polsce. *Kultury archeologiczne i strefy kulturowe w Europie Środkowej w okresie wpływów rzymskich*. Kraków, s. 227-244.

Jakubczyk I., Strobin A. 2016. Zapinki VI grupy Oscara Almgrena z osady kultury wielbarskiej w Lipiankach, pow. Kwidziński, stan. 3. *Pomorania Antiqua, XXV*, s. 151-188.

Kokowski A. 1992. Das Problem der Wiederöffnung der Gräber in den Friedhöfen der Masłomęcz-Gruppe (aus den Studien über die Kulturveränderungen bei den Goten während ihrer Wanderung). In: Straume E., Skar E. (eds.). *Peregrinatio Gothica III*. (Universitetets Oldsaksamlings Skrifter. Ny rekke, 14). Oslo, P. 115-132.

- Kokowski A. 1993. Zagadnienie pochówków cząstkowych w grupie masłomeckiej. In: Kwapinski M., Paner H. (eds.). *Wierzenia przedchrześcijańskie na ziemiach polskich*. Gdańsk, s. 118-124.
- Kokowski A. 2008. Goci. Od Skandzy do Campi Gothorum (od Skandynawii do Półwyspu Iberyjskiego). Warszawa.
- Krzyżanowska M. 2020. Drobne przedmioty szklane – analiza archeologiczna żetonów do gry z okresu wpływów rzymskich z terenu Polski. *Wiadomości Archeologiczne*, LXXI, s. 251–268.
- Kopernicki J. 1878. Poszukiwania archeologiczne w Horodnicy nad Dniestrem, dokonane w roku 1877. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*, II, s. 19-72, tabl. I-III.
- Niezabitowska B. 2000. Szklane pucharki i... mamut. *Archeologia Żywa*, 3-4 (15), s. 15-17.
- Onyshchuk J. 2019. Kariv I — nowo odkryte cmentarzysko z okresu wczesnorzymskiego na Zachodnim Pobżu. Wstępna analiza kulturowo-historyczna. In: Kot-Legieć K., Michałowski A., Olędzki M., Piotrowska M. (eds.). *Kultura przeworska. Procesy przemian i kontakty zewnętrzne*. Łódź: Wydawnictwo uniwersytetu Łódzkiego, s. 359-375.
- Onyshchuk J., Schuster J. 2020. Die nächsten drei Sueben! Ein kaiserzeitliches „Fürstengrab“ mit römischem Import und weitere Grabfunde von Kariv-I in der Westukraine. *Acta Archaeologica Carpathica*, LV, P. 91-110.
- Onyščuk J., Schuster J. 2021. Hic Suebiae finis? Ein mittelkaiserzeitliches Gräberfeld mit „Fürstengrab“ von Kariv-1 aus der Westukraine. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*, 98 (2017), P. 11-77.
- Palubeckaitė Z. 2001. Patterns of linear enamel hypoplasia in Lithuanian Iron age population. *Variability and Evolution*, 9, p. 75-87.
- Pearson K., Lee A. 1899. On the reconstruction of the stature of prehistoric races. *Philosophical Transaction of the Royal Society of London*, 192, p. 169-243.
- Pitsios T., Zafiri V. 2012. Frequency and Distribution of Enamel Hypoplasia in Ancient Skulls from Different Eras and Areas in Greece. *International Journal of Caring Sciences*, 5 (2), p. 179-190.
- Stawiarska T. 1999. *Naczynia szklane okresu rzymskiego z terenu Polski. Studium archeologiczno-technologiczne*. Warszawa.
- Trotter M., Gleser G.C. 1958. A Re-Evaluation of Estimation of Stature Based on Measurements of Stature Taken During Life and of Long Bones after Death. *American Journal of Physical Anthropology*, 16 (1), p. 79-123.
- Wołagiewicz R. 1993. *Ceramika kultury wielbarskiej między Bałtykiem a Morzem Czarnym*. Szczecin.

УДК 902.01: 903.23 (477.82)

Ольга Яшна, Максим Левада

ДЕКІЛЬКА РЕМАРОК СТОСОВНО TERRA SIGILLATA НА ВОЛИНІ

Поширення римських імпорту в Східній Європі є надзвичайно важливим критерієм для розуміння процесів, що відбувалися в той час на варварських територіях. Саме поява та шляхи надходження товарів з території Римської імперії є основним підґрунтям виділення певних хронологічних фаз і визначення дат для інших, суто місцевих, категорій знахідок.

Перманентне накопичення нових даних, їхня інтерпретація, введення в науковий обіг з часом дає можливість суттєво уточнювати наші знання та робити нові висновки. Ось чому правильна первинна атрибуція знахідок відіграє ключову роль у подальшому розумінні процесів, які відбуваються паралельно та одночасно на значних просторах. Неточність, зроблена на початку аналізу, може з часом привести до невірних висновків, яких бажано уникати.

У 2012 р. було опубліковано п'ять керамічних посудин, які за рік до того місцевий краєзнавець передав до фондів Володимирського історичного музею (Панишко, Стемпковський 2012). Йдеться про чотири гончарні керамічні посудини та одну ліпну миску. Гончарні вироби автори публікації визначили як червонолакові (один – помилково, бо це червоноглиняний глек-ойнохоя без лаку) та віднесли їх до категорії terra sigillata, ймовірно, маючи на увазі римський посуд, вкритий червоним лаком. Зі слів людини, яка передала посудини музею, вони дійшли висновку, що знахідки складають єдиний комплекс, який був піднятий з річки Луги біля села Зимне. На їхню думку загальне датування цього комплексу вкладається в період II – першої половини III ст., а сама знахідка може вважатися жертвним приношенням древніх германців (Панишко, Стемпковський 2012, с. 147–148).

На наш погляд така інтерпретація є трохи передчасною та занадто сміливою. По-перше, жертвні приношення германців у воді для римського часу добре відомі по розкопках на півночі Європи, але вони ніколи не містять керамічного посуду. До того ж, ліпна миска взагалі не витримала би тривалого зберігання під водою і попросту розвалилася на шматки. По-друге, вапняний наліт на поверхні посуду абсолютно не характерний для підводних знахідок, проте дуже нагадує поверхню чисельних знахідок з поховань римського та ранньосередньовічного часу могильників Криму. І, нарешті, ми категорично не можемо погодитися з датуванням цього «комплексу», запропонованим авторами: «у період II – першої половини III ст. н.е.». Розглянемо кожну з посудин окремо:

1. Блюдо з горизонтально відхиленим краєм, ребром при переході до усічено-конічного тулуба, на кільцевому піддоні з виїмкою знизу (**рис. 1:1**). Черепок – червоного кольору, щільної структури, без видимих домішок. Лак матовий, червоного насиченого кольору вкриває всю поверхню виробу, окрім денця. Виріб має потовщення всередині денця.

¹ Тут і далі «понтійське виробництво» взято у лапки, адже в Причорномор'ї поки не знайдено гончарних центрів, які випускали цю червонолакову кераміку. Однак, аналіз технологічних і морфологічних характеристик посудин дозволив виділити їх в окрему групу, яка скоріше за все має понтійське походження.

² Червонолакова кераміка групи PonticSigillata вперше була виділена Дж. Хейсом, однак його праця не охоплює усі форми виробів (Hayes 1985, р. 92–96, tav. XXIII). Надалі деякі дослідники доповнювали групу новими морфологічними категоріями червонолакових посудин, спираючись на схожість технологічних характеристик (Журавлев 2010).

³ Червонолакова кераміка групи PonticRedSlipWare була виділена на матеріалах Танаїсу й Ольвії польським дослідником К. Домжальським, як окрема група червонолакової кераміки (середини IV – середини VI ст.) (Domzalski 1996, р. 106–107; Domzalski 2000, р. 161–168; Arsen'eva, Domzalski, р. 415–491; Крапивина, Домжальський 2008, с. 73–81).

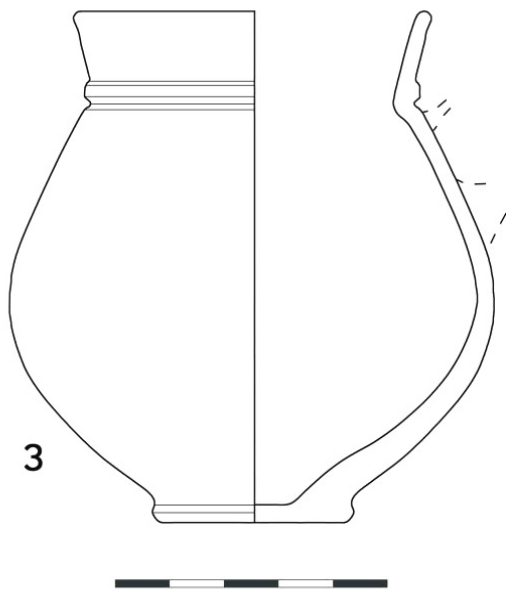
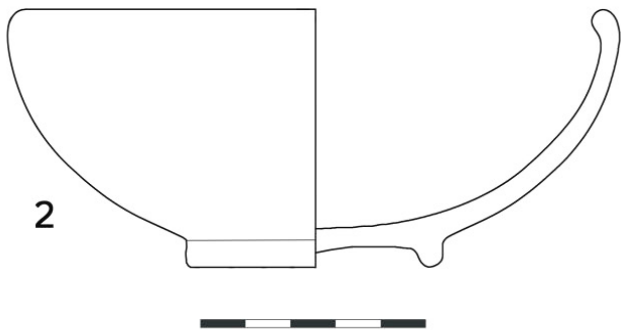
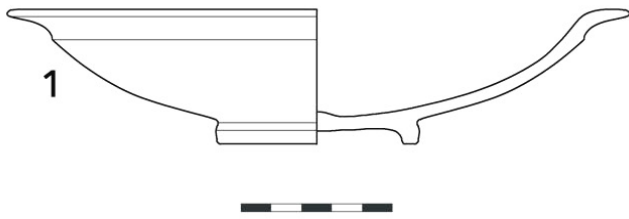
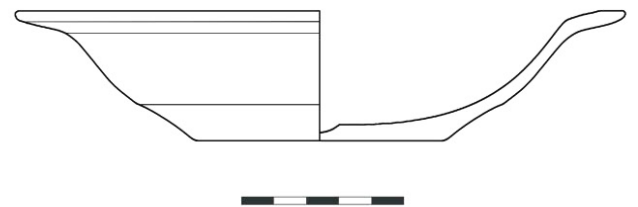
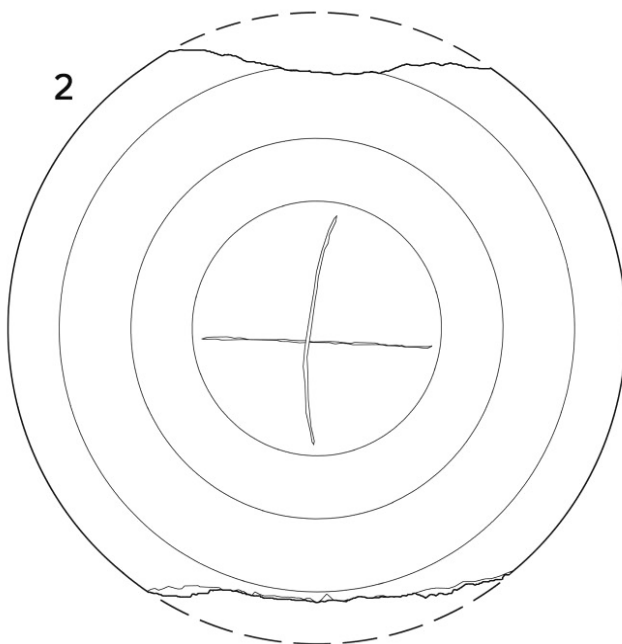
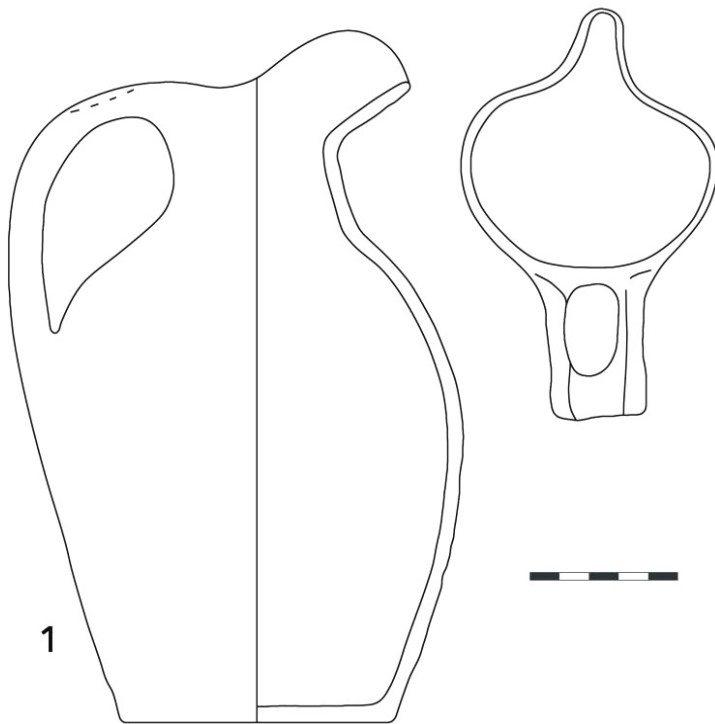

Рис. 1. 1 – блюдо, 2 – миска, 3 – кубок (за: Панишко, Стемковський 2012)

Fig. 1. 1. – dish, 2. bowl, 3. cup (after: Panyshko, Stemkovskyi 2012)

Рис. 2. 1 – ойнохоя, 2 – ліпна миска (за: Панишко, Стемковський 2012; 2 – з нашими виправленнями)

Fig. 2. 1 – oinochoe, 2 – handmade bowl (after: Panyshko, Stemkovskiy 2012, 2 – with our corrections)

Блюдо має наступні параметри: діаметр по краю вінців – 21 см, піддону – 6,5 см, висота блюда – 4,3 см. (Панишко, Стемковський 2012, с. 147, рис. 3).

Подібні блюда/миски, що мають плаский або із плавним жолобком зверху край, усічено-конічний або округлий тулуб та низький кільцевий піддон зустрічаються серед кераміки «понтійського виробництва». Ще однією ознакою того є потьки лаку на зовнішній частині посудин і не вкрите лаком денце. Існує версія, що це кераміка херсонеського походження (Ушаков 2005, с. 65, рис. 2:1), але стверджувати напевно неможна, адже жодного центра виробництва червонолакової кераміки у понтійському регіоні не знайдено.

Аналогії цьому предмету виявлено в Херсонеському некрополі – у склепі з матеріалами II–V ст. (Зубарь, Ивлев, Чепак 1990, с. 9, рис. 6, 5), на некрополях Дружне (могили 3, 66, 76, 84, 85) (Храпунов 2002, с. 59, тип IX/5, рис. 69:12, 158:5, 175:1,2, 194:5, 195:4) і Нейзац (склеп № 4, IV ст.) (Храпунов 2008, с. 379, рис. 11:4), в Ольвії II–IV ст. (Крапивина 1993, с. 47, рис. 50:4 – тарілки типу 5А). Описувані миски знаходилися в могилі № 82 першої половини V ст. могильника Лучисте (Айбабин, Хайрединова 2008, с. 45, рис. 24:7). На території черняхівської культури представлені в пам'ятках другої половини IV ст. (Магомедов, Диденко 2009, с. 327, рис. 2:5).

Подібні блюда виготовляли в межах IV ст., можливо їх продовжували використовувати на початку/першій половині V ст. Ці блюда/миски належать до виробів, що є перехідними від групи Pontic Sigillata до групи Pontic Red Slip Ware (далі – PRS).

2. Миска (у публікації її названо «чашкою») з майже вертикальним, трохи загнутим краєм, округлим тулубом, і денцем на невисокому кільцевому піддоні з виїмкою (рис. 1:2). Черепок червоного кольору, щільної структури з пустотами, що свідчить про домішки органіки в формувальній масі. Виріб вкритий червоним лаком з потьокками із зовнішнього боку, денце лаком не вкрите (Панишко, Стемковський, 2012, с. 147, рис. 4), що притаманно кераміці «понтійського виробництва». Миска має наступні параметри: діаметр по краю вінців – 13,5 см, піддона – 5,8 см, висота чашки – 5,5 см.

Хронологічні межі цих мисок досить широкі. Необхідно зазначити, що подібні вироби поширені в перші століття нашої ери й у нас немає певних критеріїв для відділення пізньоримських мисок від більш ранніх. Імовірно, відмінності є в структурі черепка та якості лаку, проте з наявних публікацій украй складно судити про це. Тому при систематизації, пошуках аналогій та датуванні подібних форм треба керуватися їхнім археологічним контекстом. Ця миска була віднесена авторами оригінальної статті до групи Pontic Sigillata (Панишко, Стемковський 2012, с. 147, рис. 4), але подібна форма виробів є і в хронологічно більш пізній групі PRS. Тому в даному випадку, датувати її раннім часом не є коректним. Крім того, для мисок схожої морфології раннього періоду, які можна віднести саме до групи Pontic Sigillata, характерний більш високий витягнутий вбік та підрізаний зсередини кільцевий піддон. Проаналізувавши форму кільцевого піддону даної миски та порівнявши її з опублікованими червонолаковими виробами схожої форми, припустимо, що її прями аналогії зустрічалися в комплексах IV – першої чверті VII ст., але активніше використовувалися в середині IV – середині V ст., що є, вірогідно, часом їхнього виробництва.

У Херсонесі подібні миски відомі в комплексах останньої чверті V ст. (заповнення «цистерни у вітварі»), V–VI ст. (засипка цистерни в кварталі ХCVII), другої – третьої чверті VI ст. (портовий квартал 1, приміщення 30, шар 6 та нівелювальна засипка в районі південно-східної ділянки оборонних стін (розкопки К. Е. Гриневича 1927 р.), другої половини VI ст. (портовий квартал 1, приміщення 48, шар 4, розкопки А. І. Романчук 1971 р.), першої чверті VII ст. (шар руйнування садиби з піфосами в Портовому кварталі 2, розкопки А. І. Романчук) (Рыжов 1986, с. 134, рис. 4:8; Романчук, Сазанов 1991, с. 11–12, рис. 1:1–3, 5; Сазанов 1994а, с. 426, рис. 4:2,3; Сазанов 1999, с. 244–249, 290, рис. 13, 2, 5–9, 11, 12, 14:11,12,14–16, 15:4; Ушаков и др. 2006, с. 195, рис. 8, 7, 12, 14; Голофаст 2001, с. 107–109, 116–117, рис. 19:9,10,

26:1, 60:9). За формою і структурою черепка в якості аналогії підходять червонолакові миски типу 1 і 3 з кам'яного завалу у вежі I садиби «Близнюки» (Кленина 2004, с. 42, рис. 9,97). О. Ю. Кльоніна запропонувала датувати їх I ст., пославшись на посудини з Ольвії (Крапивина 1993, с. 108, тип 1 і 3). Однак вони більше відповідають мискам типів 2 і 3 за В. В. Крапівіною, які авторка в спільній статі з К. Домжальським віднесла до IV – рубежу IV/V ст. (Крапивина, Домжальський 2008, с. 79, рис. 1, 6). Таким чином, дата I ст. сумнівна. Близькі за формою миски виявлені також на некрополі Херсонеса, який в цілому датований I–IV ст. (Зубарь 1982, с. 66–67, рис. 40:3).

У Криму такі посудини відомі в могильниках: Озерне III – склепи другої чверті III–IV ст. № 1 та 3, Інкерман – могили № 5(31), 7(13), 9(32), 14(38), 18(41), 2(10), 3(25), Дружне – могили IV ст. № 27, 58, 64, 66, 69, 76, 78, Чорна Річка – могила другої половини IV ст. № 86 та склеп з фібулами IV – першої половини V ст. № 7, «Радгосп № 10» – могили IV – першої половини V ст. № 55, 228, 284, Скалисте – склеп кінця IV – першої половини V ст. № 457 та склеп зі склянкою і пряжками першої половини V ст. № 434, Лучисте – склеп першої половини V ст. № 88, Алмалик-Дере – другої половини IV–V ст. (Лобода 1977, с. 238–245, 247–251, рис. 5:1,11,17, 6:9,7,8; Айбабин 1984, с. 114–115 (ознака 15, ознака 22), рис. 3:6,8,16,20, 5:8,18; Веймарн, Айбабин 1993, с. 107, 190, рис. 59:17, 76:29,31; Храпунов 2002, с. 58, 68–72 (тип VI/1), рис. 112:9, 140:13,15, 154:2,3, 158:6, 169:1,2, 175:4, 179:4; Веймарн 1963, с. 19, 21, 26, 34, 36–37, рис. 7:5,7; Айбабин 1990, с. 15–16, рис. 5:9,10; Айбабин 1999, с. 296, 301, 306, 308, 311–312, табл. XII:2, XVII:4, XXII:2, XXIV:7, XXVII:47,69,127,128; Айбабин, Хайрединова 1997, с. 287–293, рис. 18:7–10; Иванова 2009, с. 43–44, рис. 10:47–50, 11:51–69).

На Боспорі такі миски виявлені в Зеноновому Херсонесі другої чверті VI ст.; некрополях в урочищі Сюрташ (склеп №10/1) і Бузкова бухта (склеп №20/8) – в цілому могильники датовані серединою/третьою чвертю III ст. – третьою чвертю VI ст. (Сазанов 1994а, с. 426, рис. 4:4,5; Масленников 1997, с. 11, рис. 19:7).

Такі посудини також зустрічалися в комплексах Танаїсу кінця IV – середини V ст. (Arsen'eva, Domzalski 2002, р. 427).

3. Горнятка (кубок) з відігнутим краєм, округлим кулеподібним корпусом, на якому простежуються місця кріплення невеликої петлеподібної ручки, що не зберіглася, а також із денцем на кільцевому пласкому піддоні (**рис. 1:3**). На шийці є поздовжній пасок. Черепок світло-коричневого кольору, щільної структури без видимих домішок. Лак блискучий, червоного насиченого кольору, вкриває поверхню кубка зі всіх сторін. Горнятка має наступні параметри: діаметр по краю вінчика – 6,5 см, піддону – 3,5 см, максимальний діаметр тулуба – 9 см, висота – 10 см. (Панишко, Стемковський, 2012, с. 146, рис. 2).

Подібні горнятка добре описані в монографії Д. В. Журавльова, присвяченій червонолаковій кераміці некрополів Бельбекської долини (Журавлєв 2010, с. 91–92, табл. 60–64, 65, 548–557). Аналогії знайдені в комплексах некрополів «Радгосп 10» (Стржелецкий и др. 2005, табл. XIX), Усть-Альма (Высотская 1994, табл. 4:26), Неаполя скіфського (Зайцев 2003, рис. 129:2), Херсонесу (Зубарь, Сорочан 1986, рис. 3:1,2), Пантікапею (Журавлєв, Ломтадзе 1999, рис. 5:44). Егейський варіант подібних кубків поширений в Середземномор'ї (Журавлєв 2010, с. 91).

Деякі дослідники вважали такі горнятка «кубками херсонеського виробництва» (Богданова 1989, с. 30; Кадеєв 1970, с. 96), Дж. Гейс припускав їхнє фракійське походження (Hayes 1997, р. 71, рл. 25). Це питання сьогодні залишається відкритим. Схожість форм горняток, при різноманітності характеристик черепка і якості червоного лаку, дає змогу не виключати обидві версії. На думку Д. В. Журавльова горнятка могли вироблятися в понтійському регіоні (в тому числі Херсонесі), у Фракії, і на узбережжі Егейського моря, зокрема у Фокеї (Журавлєв 2010, с. 92).

Щодо датування горнятка, то у всіх регіонах вони знайдені в комплексах, які дозволяють відносити їх до останньої чверті I–III ст. (Журавлев 2010, с. 92).

4. Глек-ойнохоя з вінцями оформленими у вигляді трилисника з одним зливом, коротким трапецеподібним горлом, яйцеподібним тулубом та плоским денцем зі слідами зрізання ниткою з поверхні гончарного круга (**рис. 2:1**). Ручка глечика приєднана до вінців та верхньої частини тулуба. У місті верхнього кріплення ручки є пальцеве вдавлення. Всередині глека-ойнохой, на денці, знаходиться шматок запеченої формувальної маси, що потрапив туди до випалювання виробу. Черепок глека світло-коричневого кольору, пористої структури з включеннями вапняку та слюди. Поверхню ззовні покрито світлим ангобом. Місцями на виробі прослідковуються сліди червоної фарби. Ойнохоя має наступні параметри: висота – 23,0 см, діаметр корпусу – 14,0 см, денця – 9,5 см. (Панишко, Стемковський, 2012, с. 146, рис. 2).

У публікації С. Панишка та В. Стемковського не згадано про пальцеве вдавлення на ручці та покриття зовнішньої поверхні глека білим ангобом. Ці дві технологічні характеристики є одними з основних критеріїв для визначення типу цього виробу. Те, що автори прийняли за сліди червоного лаку, є залишками червоної фарби, яка іноді присутня на посудинах кримського походження ранньовізантійського періоду.

Даний керамічний виріб за морфологічними та технологічними ознаками є глеком-ойнохоєю «скалистського типу», і є типовим для ранньосередньовічних шарів пам'яток Кримського півострова. Загальна хронологія даної категорії кераміки визначається періодом VI–X ст., а найчастіше вона зустрічається в культурних шарах VIII–X ст. (Науменко 2009, с. 63). Цей тип глеків-ойнохой був названий за знахідкою колекції ойнохой (296 екземплярів) в комплексах могильника с. Скалисте (Веймарн, Айбабин 1993, с. 191). Досі ведуться дискусії про розташування центрів виробництва ойнохой «скалистинського типу». Ряд дослідників висловлював припущення, що їх виробляли в декількох центрах Південного узбережжя Криму, але це не підтверджується археологічним матеріалом (Науменко 2009, с. 63). Єдиним надійним джерелом є знахідки великої кількості виробничого браку ойнохой в окрузі Бакли (Романчук, Рудаков 1975, с. 221, рис. 4), яка розташована неподалік від згаданого Скалистинського могильника.

5. Миска ліпна темно-сірого, майже чорного, кольору, підлощена (**рис. 2:2**). Діаметр по вінцям – 14 см, висота – 4 см. На дні графіто у вигляді хреста. На фотографії добре видно характерній вапняний наліт. У публікації вона описана як «оригінальна», себто незвична для авторів. Вони зізнаються, що: «цій мисці непросто знайти аналогії у місцевій кераміці». (Панишко, Стемковський 2012, с. 148). Проте такі миски відомі з поховань могильнику Дружне у Передгірному Криму, що належить до нейзацької археологічної культури середини III – кінця IV або початку V ст., яку ототожнюють з кримськими аланами (Храпунов 2019).

За типологією В. П. Власова це миска 4-го типу («з горизонтально відігнутими краями»), а саме цей екземпляр належить до варіанту «В» («з усічене-конічним тулубом»). Думка С. Д. Панишка та В. В. Стемковського, що вона «могла бути виготовлена як наслідування престижного імпортного червонолакового блюда», має сенс, оскільки і сам В. П. Власов також вважає, що цей тип у Криму саме імітує синхронний червонолаковий посуд. Назагал весь четвертий тип ліпних мисок нейзацької культури датується серединою – другою половиною III ст., і для мисок цього типу також характерна «різноманітна врізана орнаментация» (Власов 1999, с. 326, рис. 1:15).

Знахідки, характерні для пізньоримської культури алан, відомі лише в передгір'ях Криму та Передкавказзі. А нейзацька культура з характерним ліпним посудом – суто кримське явище. На межі IV–V ст. в нейзацька культура зникає, ймовірно це було пов'язане з появою в Криму гунів. Напочатку V ст. окремі знахідки (характерні клинки та серезки) фіксуються за межами Криму, зокрема в лісостеповій смузі Північного Причорномор'я

(Левада 2006). Але основний рух прослідковується вздовж Дунаю, і окремі знахідки – у Франції (Левада 2013, рис. 2). Це добре відповідає даним історичних джерел про рух аланів разом з вандалами вздовж Дунаю до Галлії, Іспанії, та згодом – до Африки. Певна концентрація аланських клинків на теренах Угорщини, скоріш за все, і маркує перший контакт кримських аланів з дунайським королівством вандалів та може вважатися відправною точкою подальших спільних міграцій.

Варто підкреслити – аланські знахідки за межами Криму ніколи не біли знайдені в комплексах, і ніколи не представлені ліпною керамікою нейзацької культури. Винятком може бути випадкова знахідка біля с. Омельник на Полтавщині ліпного глека с характерною Х-подібною ручкою (Луговий, Ткаченко 2003, рис. 1:8), але нам вона відома лише по публікації, тому ми згадуємо про неї з певною засторогою.

Таким чином, датування цих керамічних виробів, запропоноване авторами першої публікації (II – перша половина III ст.), не підтверджується. В порядку, якому ми розглянули цей посуд, визначаються наступні дати: 1) II–V ст., 2) IV–V ст., 3) I–III ст., 4) VI–X, а скоріше VIII–X ст., 5) друга половина III ст. Зрозуміло, що звужувати ці дати в межах єдиного «комплексу» підстав немає, так само, як власне немає підстав стверджувати, що це один комплекс. Не варто також і пов'язувати ці предмети з рухом якихось германських народів через Волинь – маркери германських міграції зовсім інші. Єдине, що об'єднує всі ці посудини – вони мають аналогії в кримських могильниках, але наголошуємо – могильниках різних археологічних культур та періодів.

Поява цих предметів на Волині, на нашу думку, пояснюється зовсім іншими процесами, які відбуваються в наш час. Останні три десятиліття ми з сумом спостерігаємо масове захоплення колекціонуванням археологічних знахідок, здобутих під час незаконних археологічних розкопок. Пік знищення кримських пам'яток припадає на початок цього тисячоліття, коли масовий грабунок призвів до появи на нелегальному ринку сотень знахідок, найбільш масовими з яких були керамічні вироби. З часом цей ажіотаж схлинув і багато хто з власників почали позбуватися предметів, що стали їм малоцікаві. Легенда про знахідку цього «комплексу» в річці на Волині була, як нам вдається, вигадана власником для більшої привабливості та з метою пояснення того як все це опинилося в його руках.

Тим не менш, цей посуд цікавий і має неабияке музейне значення, навіть в контексті історії його появи у музеї. У музейних зібраннях Волині бракує античних керамічних виробів, особливо цілих форм, а кераміка нейзацької культури поза межами Криму, за нашою інформацією, є лише в музеях Києва та Львова.

АВТОРИ:

Яшна Ольга Сергіївна, к.і.н, старший науковий співробітник національного заповідника «Києво-Печерська лавра»; викладач кафедри історії та археології Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Orcid: <https://orcid.org/0000-0002-6431-7539>

Левада Максим Євгенович, завідувач сектору Національного музею історії України, провідний науковий співробітник Українського державного інституту культурної спадщини. Orcid: <https://orcid.org/0000-0002-8254-4049>

Література

- Айбабин, А. И. 1984. Проблемы хронологии могильников Крыма позднеархаического периода. Советская археология, 1. М.: Наука, с. 104–122.
- Айбабин, А. И. 1990. Хронология могильников Крыма позднеархаического и раннесредневекового времени. Материалы по археологии, истории, этнографии Таврии, I. Симферополь: Таврия, с. 4–241.
- Айбабин, А. И. 1999. Этническая история ранневизантийского Крыма. Симферополь: Дар.
- Айбабин, А. И., Хайрединова, Э. А. 1997. Ранние комплексы могильника у села Лучистое в Крыму. Материалы по археологии, истории, этнографии Таврии, VI. Симферополь, с. 274–311.
- Айбабин, А. И., Хайрединова, Э. А. 2008. Могильник у села Лучистое. Т. I.: Раскопки 1977, 1982–1984 гг. (Боспорские исследования, 4). Симферополь–Керчь: Адеф-Україна.
- Богданова, Н. А. 1989. Могильник первых веков нашей эры у с. Заветное. Археологические исследования на юго-восточной Европе. Труды ГИМ, 70. М. с. 17–70.
- Веймарн, Е. В. 1963. Археологічні роботи в районі Інкерману. Археологічні пам'ятки УРСР, XIII. Київ, с. 15–89.
- Веймарн, Е. В., Айбабин, А. И. 1993. Скалистинский могильник. Киев: Наукова думка.
- Власов, В. П. 1999. Лепная керамика из некрополя III–IV вв. н.э. Дружное в Крыму. В: Левада М.Е.(ред.). Сто лет черняховской культуре. Киев: VITA ANTIQUA, с.322–371.
- Высотская, Т. Н. Усть-Альминское городище и некрополь. Киев: Киевская академия евробизнеса.
- Голофаст, Л. А. 2001. Стекло ранневизантийского Херсонеса. Материалы по истории, археологии, этнографии Таврии, VIII Симферополь: Таврия, с. 97–260.
- Журавлёв, Д. В. 2010. Краснолаковая керамика Юго-Западного Крыма I–III вв. н.э. (по материалам некрополей Бельбекской долины). Материалы по археологии, истории, этнографии Таврии, 9. Симферополь.
- Журавлёв, Д. В., Ломтадзе, Г. А. 2005. Новые комплексы римского времени из Пантикапея. Боспорские исследования, VIII. Симферополь–Керчь: Центр археологических исследований БД «Деметра», с. 284–307.
- Зайцев, Ю. П. 2003. Неаполь Скифский (II в. до н.э. – III в. н.э.). Симферополь: Универсум.
- Зубарь, В. М. 1982. Некрополь Херсонеса Таврического I–IV вв. н. э. Київ: Наукова думка.
- Зубарь, В. М., Ивлев, С. М., Чепак В. Н. 1990. Западный некрополь Херсонеса Таврического (раскопки 1982 г.). Київ: Ин-т археологии АН УССР.
- Зубарь, В. М., Сорочан, С. Б. 1986. Новый погребальный комплекс II–IV вв. н.э. и экономическое развитие Херсона. Античная культура Северного Причерноморья в первые века нашей эры: сб. науч. трудов. Київ: Наукова думка, с. 101–129.
- Иванова, О.С. 2009. Краснолаковая керамика из раскопок могильника в балке Алмалык-дере (Мангуп). Материалы по истории, археологии, этнографии Таврии, XV. Симферополь: БФ Деметра, с. 26–88.
- Кадеев, В. И. 1970. Очерки истории экономики Херсонеса Таврического в I–IV вв. н. э. Харьков: Изд-во Харьковского ун-та.
- Кленина, Е. Ю. 2004. Керамические сосуды II–III вв. н. э. из усадьбы «Близнецы» (хора Херсонеса Таврического). Poznań: INSTYTUT HISTORII UNIWERSYTETU IM. A. MIKIEWICZA.
- Крапивина, В. В. 1993. Ольвия. Материальная культура I–IV вв. н.э. Київ: Наукова думка.
- Крапивина, В. В., Домжальский, К. 2008. Позднеантичная Ольвия в свете находок краснолаковой керамики. Боспор и Северное Причерноморье в античную эпоху: материалы юбилейного международного круглого стола, посвященного 10-летию конференции «Боспорский феномен». СПб.: Нестор–История, с. 73–81.
- Левада, М. Е. 2006. Кинжалы типа Хазанов-V в Среднем Поднепровье. VII Боспорские чтения: Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Оікоз. Керчь: Керченская городская типография, с. 192–199.
- Левада, М. Е. 2013. О влиянии аланских военных традиций на германские народы. В: Храпунов, И. Н. (ред.). Крым в сарматскую эпоху (II в. до н.э. – IV в. н.э.). Симферополь–Бахчисарай: Доля, с. 171–187.
- Лобода, И. И. 1977. Раскопки могильника Озерное III 1963–1965 гг. Советская археология, 4, с. 236–252.
- Луговой, Р. С., Ткаченко, О. М. 2003. Археологічні знахідки з Кременчуччини у збірці Полтавського краєзнавчого музею. Археологічний літопис Лівобережної України, 2 (14). Полтава: Археологія, с. 72–80.
- Магомедов, Б. В., Диденко, С. В. 2009. Краснолаковая керамика в черняховской культуре. Боспорские исследования, XXI. Симферополь–Керчь: Центр археологических исследований БФ «Деметра», с. 320–349.
- Масленников, А. А. 1997. Семейные склепы сельского населения позднеантичного Боспора. Москва: Ин-т археологии Российской АН.

- ПАНИШКО, С., СТЕМКОВСЬКИЙ, В. 2012. КЕРАМІКА «TERRASIGILLATA» З С. ЗИМНЕ НА ВОЛИНІ. ВОЛИНО-ПОДІЛЬСЬКІ АРХЕОЛОГІЧНІ СТУДІЇ: ПАМ'ЯТІ Ю. М. МАЛЕЄВА, III. ЛУЦЬК: ВОЛИНСЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ, С. 146–152.
- РОМАНЧУК, А. І., САЗАНОВ, А. В. 1991. КРАСНОЛАКОВАЯ КЕРАМІКА РАННЕВИЗАНТИЙСЬКОГО ХЕРСОНА. СРЕДНЕВЕКОВИЙ ХЕРСОН. ІСТОРІЯ, СТРАТИГРАФІЯ, НАХОДКИ: В 2 Ч., Ч. 1 СВЕРДЛОВСК.
- РЫЖОВ, С. Г. 1986. КЕРАМИЧЕСКИЙ КОМПЛЕКС III–IV ВВ. Н.Э. ИЗ СЕВЕРО-ВОСТОЧНОГО РАЙОНА ХЕРСОНЕСА. АНТИЧНАЯ КУЛЬТУРА СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ В ПЕРВЫЕ ВЕКА НАШЕ ЙЭРЫ: СБ. НАУЧ. ТРУДОВ. КИЇВ: НАУКОВА ДУМКА, С. 130–139.
- САЗАНОВ, А. В. 1994: КРАСНОЛАКОВАЯ КЕРАМІКА СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ РАННЕВИЗАНТИЙСЬКОГО ВРЕМЕНИ. МАТЕРІАЛИ ПО ІСТОРІЇ, АРХЕОЛОГІЇ, ЕТНОГРАФІЇ ТАВРІЇ, IV, СИМФЕРОПОЛЬ: ТАВРІЯ, С. 406–433.
- САЗАНОВ, А. В. 1999. КЕРАМИЧЕСКИЕ КОМПЛЕКСЫ СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ IV–V ВВ. ПРОБЛЕМЫ ІСТОРІЇ, ФІЛОЛОГІЇ, КУЛЬТУРИ, VII. М.–МАГНИТОГОРСК: ІЗД-ВО МАГНИТОГОРСЬКОГО ПЕД. ІН-ТА, С. 224–293.
- СТРЖЕЛЕЦКИЙ, С. Ф., ВЫСОТСКАЯ, Т. Н., РЫЖОВА, Л. А., ЖЕСТКОВА, Г. И. 2005. НАСЕЛЕНИЕ ОКРУГИ ХЕРСОНЕСА В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ I ТЫСЯЧЕЛЕТІЯ НОВОЙ ЭРЫ (ПО МАТЕРІАЛАМ НЕКРОПОЛЯ «СОВХОЗ №10»). СТРАТУМ PLUS 2003–2004, 4. МЕЖДУ ПЕВКИНАМИ И ФЕНАМИ. САНКТ-ПЕТЕРБУРГ–КИШИНЕВ–ОДЕССА–БУХАРЕСТ, С. 27–277.
- УШАКОВ, С. В. 2005. ХЕРСОНЕССКАЯ КРАСНОЛАКОВАЯ КЕРАМІКА. БОСПОРСКИЕ ІССЛЕДОВАНИЯ, VIII. СИМФЕРОПОЛЬ–КЕРЧЬ: БФ ДЕМЕТРА, С. 61–74.
- УШАКОВ, С. В., ДОРОШКО, В. В., КРОПОТОВ, С. И., МАКАЕВ, И. И., СТРУКОВА, Е. В. 2006. КЕРАМИЧЕСКИЙ КОМПЛЕКС ЗАСЫПИ ЦИСТЕРНЫ V–VI ВВ. В ХСVII КВАРТАЛЕ ХЕРСОНЕСА (ПРЕДВАРИТЕЛЬНАЯ ІНФОРМАЦИЯ). ХЕРСОНЕССКИЙ СБОРНИК, XV. СЕВАСТОПОЛЬ, С. 191–216.
- ХРАПУНОВ, И. Н. 2002. МОГИЛЬНИК ДРУЖНОЕ (III–IV ВВ. Н.Э.). MONUMENTA STUDIA GOTNICA, II. LUBLIN: WYDAWNICTWO UNIWERSYTETU MARIИ CURIE-SKLODOWSKIEJ.
- ХРАПУНОВ, И. Н. 2008. СКЛЕП IV В. ИЗ МОГИЛЬНИКА НЕЙЗАЦ. ПРОБЛЕМЫ ІСТОРІЇ, ФІЛОЛОГІЇ, КУЛЬТУРИ, XXI. МОСКВА–МАГНИТОГОРСК–НОВОСІБІРСК: ІЗД-ВО МАГНИТОГОРСЬКОГО ПЕД. ІН-ТА, С. 356–392.
- ХРАПУНОВ, И. Н. 2019. АРХЕОЛОГИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА ПОЗДНЕРИМСЬКОГО ВРЕМЕНИ В ПРЕДГОРНОМ КРЫМУ. РОССИЙСКАЯ АРХЕОЛОГИЯ, 1, С. 32–49.
- ARSEN'EVA, T. M., DOMZALSKI K. 2002. LATE ROMAN RED SLIP POTTERY FROM TANAIIS. EURASIAAN TIQUE. ZEITSCHRIFT FÜR ARCHÄOLOGIE EURASIENS, 8. BERLIN, MAINZ-AMRHEIN: DEUTSCHES ARCHÄOLOGISCHES INSTITUT EURASIEN ABTEILUNG, P. 415–491.
- DOMZALSKI, K. 1996. TERRA SIGILLATA FROM NYMPHAION. SURVEY 1994. ARCHEOLOGIA, XLVII. WARSZAWA: WYDAWNICTWO IAE PAN, S. 95–112.
- DOMZALSKI, K. 2000. NOTES ON LATE ROMAN RED SLIP WARES IN THE BOSPORAN KINGDOM. REI CRETARIAE ROMANAE FAUTORUM. ACTA, 36, P. 161–168.
- HAYES J. W. 1985. SIGILLATE ORIENTALI. B: ENCICLOPEDIA DELL'ARTE ANTICA CLASSICA E ORIENTALE. ROMA: ISTITUTO POLIGRAFICO E ZECCA DELLO STATO.
- HAYES, J. W. 1997. HANDBOOK OF MEDITERANEAN ROMAN POTTERY. LONDON: BRITISH MUSEUM PRESS.

Bartłomiej Bartecki, Tomasz Zając

POWRÓT GOTÓW DO KOTLINY HRUBIESZOWSKIEJ.

Od wykopalisk do Centrum Dziedzictwa Archeologicznego i Kulturowego Laboratorium Historiae Gothorum w Wiosce Gotów w Masłomęczu

Rola archeologii

Archeologia dla regionu hrubieszowskiego ma znaczenie szczególne. Archeologiczne bogactwo międzyrzecza Huczwy i Bugu, terenu uważanego za niezwykle perspektywiczny z punktu widzenia nowych sensacyjnych odkryć, od dziesięcioleci przyciągało badaczy starożytności. Bez względu na to, czy w centrum kręgu ich zainteresowań była epoka kamienia, brązu czy żelaza, zawsze liczyć oni mogli na interesujące, ale i znaczące dla rozwoju tej dziedziny wyniki badań. Nie powinien zatem dziwić fakt, że także w ponad 50 letniej działalności Muzeum im. ks. Stanisława Staszica, archeologia nieomal od samego początku zajmowała jedno z najważniejszych miejsc (por. Bartecki and Hyrczała 2015, s. 50–72; Kokowski 2015, s. 8–19).

Popularyzacja archeologicznego dziedzictwa regionu będąca coraz częściej tematem oddzielnych opracowań (np. Chowaniec 2010), w przypadku hrubieszowskiego muzeum, również zyskała formę szczególną. Stało się tak za sprawą wyjątkowych odkryć dokonanych w miejscowościach takich jak Masłomęcz, Gródek, Moroczyn, Strzyżów, Rogalin czy w samym Hrubieszowie. Jednak nie same wyniki wykopalisk są w tym przypadku najważniejsze, lecz społeczny odbiór tych wyników i życzliwa atmosfera, która niemal od początku funkcjonowania muzeum, sprzyjała pracy archeologów. Swoiste apogeum działań popularyzatorskich przypadło na ostatnich kilkanaście lat, kiedy to upowszechnione w świecie naukowym wyniki zakończonych badań na cmentarzysku w Masłomęczu, postanowiono wykorzystać dla budowania tożsamości lokalnej.

Wyzwania

Popularyzacja dziedzictwa archeologicznego przybrała tu wyjątkową w skali naszego kraju formę i w wielu aspektach może być wskazówką dla innych regionów. Dziedzina ta stała się tutaj szansą na aktywizację osób starszych, bezrobotnych. Stała się alternatywnym sposobem spędzania wolnego czasu przez dzieci, młodzież i dorosłych. Co najważniejsze została także dostrzeżona przez lokalne samorządy, jako realna szansa na rozwój turystyki tematycznej, czy jako punkt wyjścia dla poprawy sytuacji ekonomicznej całego regionu. Realizacja projektów hasłowo odwołujących się do dawnego okresu prosperity z II-IV wieku n.e. pozwoliła nie tylko na budowę ponadlokalnej marki, ale także na stworzenie nowych miejsc pracy, organizację wydarzeń plenerowych o popularno-naukowym charakterze, czy budowę infrastruktury około turystycznej. Miejszem, w którym w 1977 roku rozpoczął się proces budowania lokalnej tożsamości w oparciu o archeologię jest Masłomęcz - niewielka wieś pod Hrubieszowem. Kluczową rolę w tym procesie w pierwszym etapie odegrali sami archeolodzy, natomiast bezpośrednio po opuszczeniu terenu pracy, popularyzacją dziedzictwa archeologicznego zajęli się mieszkańcy i pracownicy hrubieszowskiego muzeum.

Ryc. 1. Archeologiczna kariera Masłomęcza rozpoczęła się na polu Mazurów (fot. B. Bartecki).

Fig. 1. Masłomęcz's archaeological career started in the field of the Mazur family (Photo by B. Bartecki).

Masłomęcz – początki

Jesienią 1977 roku grupa studentów archeologii ówczesnego Zakładu Archeologii UMCS w Lublinie prowadzona przez mgra Andrzeja Kokowskiego (dziś prof. dr hab.) w trakcie archeologicznych badań powierzchniowych w regionie hrubieszowskim w okolicach wsi Czerniczyn i Masłomęcz natrafiła na zabytki z okresu rzymskiego. Wśród pozyskanych z powierzchni świeżo zaoranych pól eksponatów, były fragmenty glinianych naczyń, kościany grzebień datowany na III wiek n.e. i inne niepozorne przedmioty. W tym samym czasie podjęta została współpraca z mieszkańcami tej wioski, od których uzyskano m.in. cenne informacje o wcześniejszych przypadkowych odkryciach. Już w kolejnym roku rozpoczęły się badania wykopaliskowe, które jak się później okazało, trwać miały przez ćwierć wieku, stając się najważniejszym rozdziałem w nowożytnej historii Masłomęcza (Kokowski 2004, s.13). Równie ważne, co pozyskiwanie wyjątkowych zabytków, dla pracujących w Masłomęczu archeologów, było budowanie więzi z mieszkańcami wsi. Sceptycznie nastawiona społeczność, traktująca początkowo „obcą” grupę naukowców z przymrużeniem oka, w każdym kolejnym sezonie coraz śmieiej okazywała swoje zainteresowanie. W trakcie 25 lat badań na cmentarzysku gockim z II-IV/V wieku n.e. odkryto 536 grobów (Kokowski 2007, s. 14). Cechą charakterystyczną, która w decydującym stopniu przyczyniła się do międzynarodowej medialnej i naukowej kariery tych badań, były wyjątkowe zwyczaje pogrzebowe germańskiego ludu Gotów, wywodzącego się ze swej skandynawskiej kolebki. Zwyczaj kawałkowania ciał zmarłych, równoczesnego stosowania pochówków tradycyjnych (inhumowanych) i ciałopalnych, rytualnego otwierania grobów, stały się podstawą dla wyróżnienia w archeologii „grupy masłomęckiej” (Kokowski 2008, s. 99). Natomiast atrakcyjne wizualnie zabytki pochodzące z tych wykopalisk stały się ważnym elementem wielu polskich i europejskich wystaw muzealnych. W gockich grobach standardowo znajdowały się naczynia, ozdoby i części stroju ze złota, srebra i brązu oraz grzebień, a także niezwykle cenne w starożytności wyroby szklane.

Ryc. 2. Badania wykopaliskowe w regionie dostarczyły wielu interesujących informacji oraz cennych dla muzeum zabytków (fot. A. Kokowski).

Fig. 2. The excavations in the region provided a lot of interesting information and valuable exhibits for the Museum (Photo by A. Kokowski).

Pierwsze działania popularyzacyjne.

Wyjątkowość odkryć na cmentarzysku gockim w Masłomęczu, bardzo szybko została zauważona i wykorzystana przez media. Archeologiczne doniesienia prasowe, radiowe czy telewizyjne zawsze są pozytywnie odbierane, gdyż pozwalają na chwilę oderwać się od teraźniejszości. Tajemnicze, makabryczne zabiegi i rytuały odprawiane przez Gotów, szybko trafiły na pierwsze strony gazet. Były szeroko komentowane, a teren prac na jednym z wiejskich gospodarstw coraz częściej gościł przedstawicieli radia i telewizji. Jednak gdyby nie stałe podtrzymywanie zainteresowania, przystępny, a wręcz atrakcyjny dla laika sposób prezentowania wyników badań, wykopaliska w Masłomęczu szybko zostałyby zapomniane. Niezwykle ważna wobec tego okazała się stała współpraca przede wszystkim z lokalnymi mediami, tak jak miało to miejsce w regionie hrubieszowskim. Na łamach ukazującego się lokalnie, jednego z czołowych tytułów - Tygodnika Zamojskiego, znajdowała się stała rubryka, w której w trakcie sezonu badawczego zamieszczane były informacje o najnowszych odkryciach, wywiady z badaczami. (Kokowski 2004, s. 119). W ten sposób budowana była świadomość rangi odkryć i duma z możliwości partycypowania w tych wydarzeniach. Niemniej ważne były ogólnopolskie akcje organizowane przez Program 3 Polskiego Radia (Kokowski 2014, s. 123–124). W ramach audycji „Lato z archeologią” doniesienia o fenomenie masłomęckich Gotów docierały do słuchaczy w całym kraju, a wieś Masłomęcz dla wielu stała się nawet punktem odniesienia dla lokalizowania na mapie bezcennego renesansowego Zamościa. Stała obecność w mediach, udział w programach telewizyjnych stały się dla mieszkańców Masłomęcza czymś zupełnie naturalnym, wręcz oczekiwanym. Dystans i początkowy sceptycyzm względem działalności lubelskich archeologów, zastąpione zostały przez wspólną misję informowania o wyjątkowości miejsca, z którego się

wywodzą. Nieocenioną, prestiżową rolę dla promowania masłomęckiej archeologii miały wystawy archeologiczne we Włoszech i Niemczech, na których czołowe miejsce zajmowały gockie starożytności spod Hrubieszowa. Natomiast imponujących rozmiarów, bogato ilustrowane katalogi tych wystaw stały się same w sobie wyznacznikiem atrakcyjnego graficznie i przystępnego merytorycznie opowiadania o przeszłości (Kokowski 2014, s. 26–29). Wspomnieć należy o jeszcze dwóch kwestiach dotyczących popularyzacji badań archeologicznych w regionie hrubieszowskim. To właśnie w niewielkich gminnych i wiejskich szkołach dostrzeżono elementarną wręcz potrzebę obowiązkowego wprowadzenia do programu nauczania lekcji na temat archeologii Kotliny Hrubieszowskiej. Najzdolniejsi uczniowie szkół podstawowych i gimnazjów od lat rywalizują ze sobą w konkursach o tematyce archeologicznej, cyklicznie organizowanych wspólnie przez hrubieszowskie muzeum i Gminny Ośrodek Kultury w Hrubieszowie (Kokowski 2014, s. 130–133). Natomiast młodzież z hrubieszowskich liceów regularnie uczestniczy w lekcjach muzealnych o tematyce gockiej. Druga kwestia ma wymiar prestiżowy. W roku 2002 ustanowiono decyzją wójta Gminy Hrubieszów Jana Mołodeckiego i dyrektora Instytutu Archeologii Uniwersytetu Marii Curie Skłodowskiej w Lublinie, prof. dr hab. Andrzeja Kokowskiego, honorową nagrodę „Laur masłomęcki”. Uczyniono to z myślą o ludziach, którzy w szczególny i trwały sposób zasłużyli się dla budowania wizerunku kulturowego i ekonomicznego Ziemi Hrubieszowskiej. „Laur Masłomęcki” ma postać statuetki wyobrażającej fibulę z kabłąkiem w kształcie ptaka, uważaną za symbol hrubieszowskiej archeologii oraz gockiej „grupy masłomęckiej” (Kokowski 2014, s. 32–35). Wśród wyróżnionych są m.in. archeolodzy i muzealnicy, politycy.

Ryc. 3. Kształcenie najmłodszego pokolenia stało się jednym z działań Muzeum w Hrubieszowie (fot. J. Fuchs).

Fig. 3. The education of the youngest generation became one of the Hrubieszów Museum's projects (Photo by J. Fuchs).

Zakończenie badań

W 2002 roku po 25 latach nieprzerwanych badań oficjalnie zakończono wykopaliska na gockim cmentarzysku w Masłomęczu. Międzynarodowa kariera tego miejsca odcisnęła swoje piętno w publikacjach naukowych i popularno-naukowych, setkach doniesień prasowych, audycji radiowych i co najmniej kilkudziesięciu programach telewizyjnych (Kokowski 2004, s. 122–123). Zabytki masłomęckie oglądane były przez tysiące zwiedzających w wielu muzeach, a katalogi wystaw do dziś stanowią nieocenione źródło wiedzy na temat Gotów, nie tylko z Kotliny Hrubieszowskiej. Ćwierć wieku, to rozdział, który miał się zakończyć właśnie w 2002 roku wraz z huczną uroczystością w gronie bliskich i dalekich przyjaciół hrubieszowskiej archeologii. Jak się jednak okazało, owocem wielu lat budowania archeologicznej świadomości wśród mieszkańców regionu, miał być zupełnie nowy rozdział w dziejach Masłomęczu. Pomimo, że archeolodzy, zasypując ostatnie wykopy, opuścili Masłomęcz, to wioska ta w ciągu najbliższych lat miała stać się centrum kolejnych działań popularyzatorskich, których inicjatorami byli sami mieszkańcy wspierani przez sektor pozarządowy i lokalne samorządy.

Inicjatywy oddolne.

Już w 2003 roku zasygnalizowano potrzebę zorganizowania spotkania mieszkańców Masłomęczu z archeologami, z którymi przez tak wiele lat doskonale układała się współpraca. Choć kampania wykopaliskowa została już zakończona, to niejako na pamiątkę, latem 2003 roku odbyła się kameralna Biesiada archeologiczna, na której wspomniano ostatnie ćwierćwiecze w dziejach podhrubieszowskiej wioski. Podobne spotkania, w trakcie których obok akcentów archeologicznych, ważnym punktem programu były zawsze występy lokalnych zespołów śpiewaczych, prezentacje twórców ludowych, stały się cykliczne. Przez kilka kolejnych lat, w czasie wakacji Masłomęcz

*Ryc. 4. Pierwsze kroki prowadzące do stworzenia gockiej grupy (fot. A. Hyrchala).
Fig. 4. First steps towards creating a Gothic group (Photo by A. Hyrchala).*

wracał pamięcią do wykopalisk archeologicznych na gockim cmentarzysku, pielęgnując tym samym pamięć o najdawniejszej przeszłości regionu. Każde spotkanie przez 4 kolejne lata utwierdzało mieszkańców, archeologów i przedstawicieli lokalnych samorządów, że należy podjąć działania, które pozwolą na wykorzystanie archeologicznego potencjału regionu hrubieszowskiego. Decydującą rolę w procesie formowania się idei stworzenia nowej wizytówki Masłomęcza, odegrała lokalna społeczność. Cykliczne letnie spotkania o tematyce około-archeologicznej okazały się niewystarczające. Jedno popołudnie w roku, kiedy to na nowo ożywała masłomęccka archeologia, pozostawiało niedosyt przez pozostałą część roku, kiedy rozpoznawalność Masłomęcza odnotowywana była jedynie w publikacjach naukowych lub archiwalnych wydaniach gazet (Gurba 2003). Zdaniem społeczności lokalnej zaistniała potrzeba zbudowania namacalnej, materialnej pamiętki po gockiej przeszłości, która przez cały rok przypominać będzie zarówno mieszkańcom, jak i osobom zupełnie przypadkowym o archeologicznym dziedzictwie tego regionu.

Projekty

Pierwszy, najważniejszy innowacyjny projekt mający na celu promowanie masłomęckiej archeologii i popularyzację dziedzictwa archeologicznego regionu nosił tytuł „Śladami Gotów” – Pradzieje Ziemi Hrubieszowskiej Elementem Europejskiego Dziedzictwa Kulturowego. Realizowany był od marca do września 2007 roku przez Stowarzyszenie Hrubieszowsko – Mireckie „Lepsze Jutro” Lokalna Grupa Działania w ramach Pilotażowego Programu Leader + schemat II na terenie gm. Hrubieszów i gm. Mircze. Głównymi celami projektu była szeroko pojęta promocja dziedzictwa kulturowego i wzrost atrakcyjności turystycznej gmin Hrubieszów i Mircze. Czerpiąc bezpośrednio z dorobku naukowego lubelskich badaczy, opracowano szereg działań pod wspólnym archeologicznym mianownikiem.

Projekt w swych założeniach obejmował m.in. budowę ekspozycji muzealnego „Gockiej Chaty” w Masłomęczu, będącej symboliczną rekonstrukcją obiektu mieszkalnego odkrytego w Hrubieszowie-Podgórzu; wytyczenie trasy turystycznej „Szlaku Gockiego”, prowadzącego przez miejsca związane z najważniejszymi odkryciami archeologicznymi, jak również przez ciekawe punkty krajobrazowe, przyrodnicze, czy kulturowo-historyczne; publikację książki „30 powodów do dumy z mieszkania w krainie Gotów” autorstwa prof. Andrzeja Kokowskiego o najciekawszych wydarzeniach, odkryciach i zagadnieniach związanych z badaniami w regionie hrubieszowskim. Promocja miała miejsce w trakcie Biesiady archeologicznej podsumowującej realizację postawionych zamierzeń.

W ciągu kilku miesięcy realizacji projektu, spełnione zostały oczekiwania lokalnej społeczności dotyczące promocji dziedzictwa archeologicznego ich miejscowości i regionu. Gocka chata, dodatkowo wyposażona w tablice informacyjne, i figury przedstawiające dawnych mieszkańców Masłomęcza, stała się widocznym i rozpoznawalnym elementem przestrzeni publicznej. Stała się jednocześnie zapleczem do dalszych działań promocyjnych, jednoznacznie kojarzonym z archeologicznym epizodem w najnowszych dziejach miejscowości. Długa lista bibliograficzna wyliczająca naukowe publikacje na temat masłomęcckich Gotów, została wzbogacona o najważniejszą dla mieszkańców popularno-naukową pozycję (Kokowski 2007). Po 30 latach od rozpoczęcia badań w Masłomęczu powstała książka dedykowana właśnie mieszkańcom Masłomęcza, napisana dla nich i o nich. Natomiast jej tytuł - „30 powodów do dumy...” jest celowym zabiegiem mającym na celu zwrócenie uwagi na wyjątkowość miejsca, z którego się wywodzą. Książka ta stała się nieocenionym materiałem promującym region hrubieszowski, wymienia bowiem zarówno miejsca atrakcyjne turystycznie i ważne z punktu widzenia archeologii. Projekt z 2007 roku w rzeczywistości zapoczątkował szereg dalszych działań na szeroką skalę, w których hrubieszowskie muzeum odegrało znaczącą rolę.

W 2008 roku, przy współpracy z hrubieszowskim muzeum, zrealizowano kolejne przedsięwzięcie mające na celu promowanie i odtwarzanie dziedzictwa kulturowego gminy Hrubieszów ze wskazaniem na dorobek archeologiczny związany z badaniami nad cywilizacją Gotów w Masłomęczu. Projekt „Życie w krainie Gotów – promocja i odtwarzanie dziedzictwa

kulturowego wsi Masłomęcz” finansowany był z Funduszu Inicjatyw Obywatelskich FIO 2008. Działania zrealizowane w jego ramach miały jednak zupełnie inny charakter niż te zapoczątkowane w 2007 roku. Tym razem bezpośrednimi beneficjentami byli mieszkańcy Masłomęcza i okolic, dla których zorganizowano cykl szkoleń, ukazujących dawne rzemiosła oraz obrzędy Gotów z Kotliny Hrubieszowskiej.

Ryc. 5a. Archeologia eksperymentalna na przykładzie wypału ceramiki (fot. A. Hyrchala).
Fig. 5a. Experimental archaeology illustrated by firing ceramics (Photo by A. Hyrchala).

Ryc. 5b. Archeologia eksperymentalna na przykładzie wypału ceramiki (fot. A. Hyrchala).
Fig. 5b. Experimental archaeology illustrated by firing ceramics (Photo by A. Hyrchala).

Pierwszy etap szkoleń dla mieszkańców Masłomęcza polegał na przeprowadzeniu warsztatów garncarskich, pozwalających następnie na samodzielne wykonywanie naczyń glinianych. W trakcie dwóch tygodni regularnych zajęć teoretycznych i praktycznych, wzorując się na autentycznych znaleziskach pochodzących z wykopalisk w Masłomęczu i Gródku, wykonano kilkadziesiąt naczyń glinianych pod okiem wyspecjalizowanego ceramika. Uczestnicy szkoleń zapoznali się uprzednio z pełną bazą źródłową w postaci tablic, ilustracji, fotografii. Dla poszerzenia wiedzy przed rozpoczęciem rekonstrukcji procesu wyrobu „gockich” naczyń uczestnicy zapoznali się również bezpośrednio z zabytkami znajdującymi się w zbiorach Muzeum w Hrubieszowie.

Ryc. 6a. i Ryc. 6b. Działalność popularyzatorska poprzez odtwarzanie dawnych technik farbowania wełny (fot. B. Bartecki).

Fig. 6a and Fig. 6b. Popularisation through the recreation of old wool dyeing techniques (Photo by B. Bartecki).

W ramach realizacji projektu przeprowadzono również warsztaty z wykonywania ozdób, używanych przez Gotów w starożytności, a także cykl szkoleń z dawnego tkactwa. Trójpokoleniowa grupa w samodzielnie wykonanych gockich strojach stała się rozpoznawalną wizytówką regionu hrubieszowskiego. Największym sukcesem było przekonanie mieszkańców, na co dzień zupełnie niezwiązanych z grupami rekonstrukcyjnymi, by wystąpili bezpośrednio przez swoimi sąsiadami i członkami rodzin, w stroju dawnych germańskich obywateli Kotliny Hrubieszowskiej. Oficjalna prezentacja liczącej ponad 20 osób grupy miała miejsce na tle Gockiej Chaty w sierpniu 2008 roku. Natomiast wydarzenie to zyskało rozgłos medialny porównywalny z tym, który towarzyszył najważniejszym odkryciom w Masłomęczu, w czasie gdy prowadzone były tam badania. Po kilku latach nieobecności w mediach – Masłomęcz dzięki oddolnym inicjatywom społecznym sam zatroszczył się o popularyzację własnego dziedzictwa archeologicznego. Wszystkie te działania prowadzone przez doświadczonych w dziedzinie rekonstrukcji historycznych instruktorów, pozwoliły

na integrację społeczności wiejskiej, aktywizację kilku pokoleń oraz na ukazanie pomysłu na alternatywne spędzanie wolnego czasu. Oddolna inicjatywa stworzenia pamiętki po badaniach archeologicznych, przerodziła się w przedsięwzięcie o charakterze społecznym i edukacyjnym. Szybko bowiem okazało się, że umiejętności zdobyte przez „nową” gocką społeczność, pożądane są przez uczniów i nauczycieli z miejscowych szkół. Żywe lekcje historii stały się ważnym, dającym początkowo jedynie satysfakcję, a później także dochód, elementem życia codziennego w wiosce.

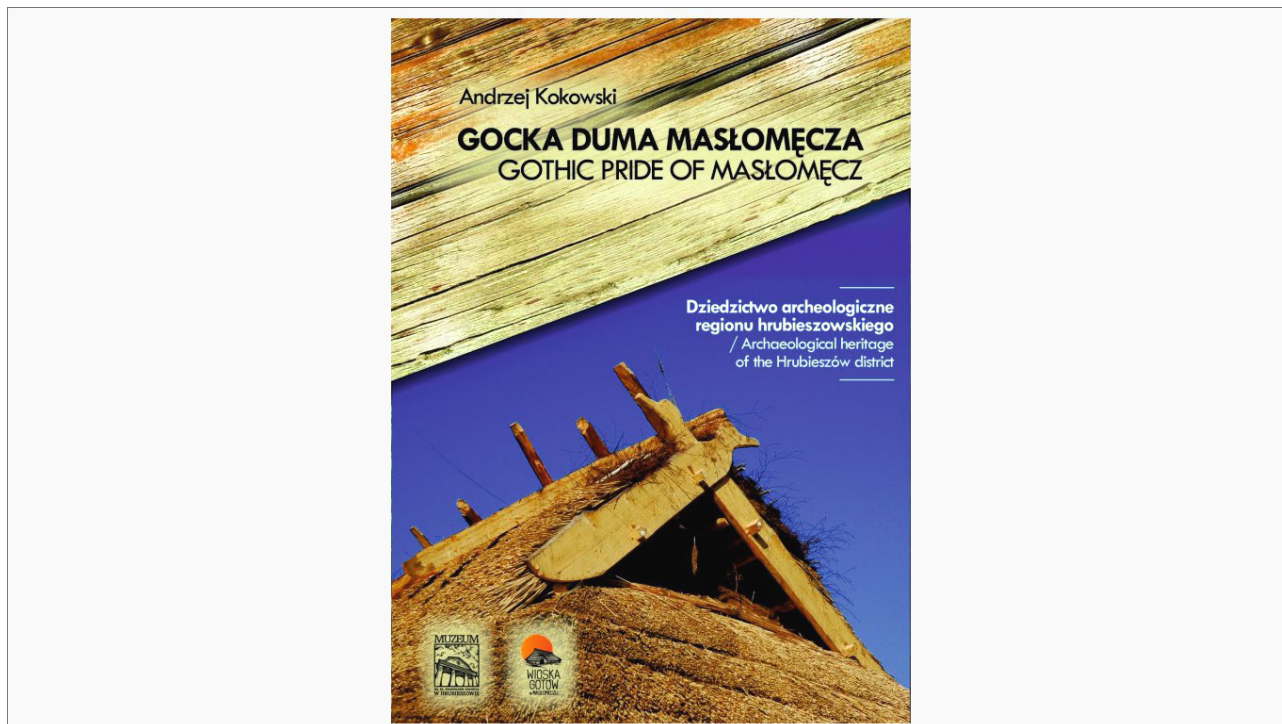
W okresie od stycznia do lipca 2009, pod merytorycznym patronatem działu archeologii hrubieszowskiego muzeum, zrealizowany został projekt, którego podstawowym celem było stworzenie międzypokoleniowego zespołu obrzędowego kultywującego dziedzictwo kulturowo – historyczne Gminy Hrubieszów. W swojej formule był bardzo zbliżony do przedsięwzięcia z 2008 roku. Po raz kolejny mieszkańcy Masłomęcza, pod okiem doświadczonych instruktorów – rzemieślników, historyków, archeologów zdobywali umiejętności z zakresu dawnych rzemiosł. W ciągu kilku miesięcy w Masłomęczu zorganizowano warsztaty z zakresu obróbki skór, kości i drewna, tkactwa na pionowych warsztatach oraz szkolenia prezentujące antyczną kuchnię. W ramach tych działań przeprowadzono również warsztaty archeologii doświadczalnej. Szkolenie to polegało na przygotowaniu dużej partii naczyń ceramicznych na wzór znalezisk archeologicznych oraz następnie ich wypale w palenisku otwartym metodą historyczną. Ostatnim, a równocześnie najbardziej oczekiwanym działaniem było stworzenie, wyszkolenie i wyposażenie drużyny gockich wojowników. Już w trakcie realizacji działań projektowych w małym środowisku masłomęckim w latach 2008-2009, oddolna inicjatywa społeczności lokalnej została zauważona i doceniona w skali ponadlokalnej, a nawet ogólnopolskiej. Nowopowstała gocka społeczność zaproszona została do udziału w wielu akcjach promujących demokrację lokalną oraz wszelkiego rodzaju imprezach plenerowych, w trakcie których prezentowała swoje umiejętności, stroje i wiedzę na temat starożytnego Masłomęcza. Zasięg oddziaływania hrubieszowskiej archeologii po raz kolejny wykroczył daleko poza region lubelski. Oddolna inicjatywa upamiętnienia wykopalisk w rodzinnej miejscowości stała się szansą na poszerzenie horyzontów, zdobycie nowych doświadczeń oraz znajomości w środowiskach realizujących podobne działania. Działania podejmowane we współpracy trzech sektorów – prywatnego, pozarządowego i samorządowego były tematem wielu wystąpień na konferencjach i publikacji prezentujących sposoby wykorzystania środków unijnych oraz tzw. dobre praktyki (np. Bartecki 2010; 2012; Kokowski 2011).

Publikacje

Wraz z powołaniem z inicjatywy mieszkańców Masłomęcza, Stowarzyszenia „Wioska Gotów”, pojawiła się szansa na samodzielne zdobycie środków finansowych na statutową działalność. Wcześniejsze projekty, realizowane były dzięki pomocy Gminy Hrubieszów i Lokalnej Grupy Działania „Lepsze Jutro”. Od momentu rejestracji Masłomęckie Stowarzyszenie mogło niezależnie występować o środki unijne na zaproponowane przez członków działania. Nowe oddolne inicjatywy nawiązywały już ściśle do zapisów statutowych. Natomiast pierwszy z samodzielnie przygotowanych, zrealizowanych i rozliczonych projektów polegał na wydaniu popularno-naukowej dwujęzycznej publikacji pt. Gocka дума Masłomęcza/Gothic pride of Masłomęcz. Książka w swoim założeniu miała być zaktualizowaną, uzupełnioną i przetłumaczoną na język angielski wersją pierwszego wydawnictwa – „30 powodów do dumy z mieszkania w krainie Gotów”. Od chwili jej wydania tak wiele zmieniło się w Masłomęczu, że wspólnie postanowiono, że istnieje konieczność i zapotrzebowanie na taką pozycję. Rosnące zainteresowanie fenomenem współczesnych Gotów masłomęckich, także wśród środowisk zagranicznych, sprawiło że koniecznym okazało się przygotowanie tego wydawnictwa w wersji dwujęzycznej. W 2012 roku zrealizowany został projekt, sfinansowany ze środków Unii Europejskiej w ramach Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007-2013, którego efektem była atrakcyjna graficznie, łatwa w odbiorze popularno-naukowa publikacja wydana w nakładzie 2000 sztuk (Kokowski (ed.) 2012). Egzemplarze książek przesłane zostały do kilkudziesięciu ośrodków naukowych w kraju i za granicą, ale przede wszystkim trafiły do tych

mieszkańców regionu hrubieszowskiego, dla których archeologiczne zagadnienie Gotów było niemal zupełnie obce. Dzięki przekazaniu książek do wszystkich bibliotek w powiecie hrubieszowskim, punktów informacji turystycznej i osób zawodowo zajmujących się obsługą ruchu turystycznego, wyraźnie wzrosła świadomość dziedzictwa archeologicznego, a miejsce jakim jest Masłomęcz, stało się jednym z często odwiedzanych punktów na turystycznej mapie województwa lubelskiego.

Ryc. 7. Publikacje oraz wystawy - Wspólnie działania Masłomęckiego Stowarzyszenia „Wioska Gotów” i hrubieszowskiego muzeum.

Fig. 7. Publications and exhibitions – joint initiatives of the "Goths' Village" Society in Masłomęcz and the Hrubieszów Museum.

Dodatkowo postanowiono, również w gronie składającym się z członków lokalnej społeczności, przygotować równie atrakcyjną graficznie, co wydana uprzednio książka, mobilną wystawę składającą się z kilkunastu plansz tematycznych. W tym przypadku, w trzech równoległych kolumnach polskiej, angielskiej i niemieckiej wraz z ilustracjami i zdjęciami oryginalnych zabytków, prezentowane były najważniejsze i najciekawsze zagadnienia z zakresu historii wędrówki Gotów przez Europie, dawnego rzemiosła, obrzędów pogrzebowych. Łatwa w transporcie ekspozycja przeznaczona była do nieodpłatnego wypożyczenia przez szkoły, biblioteki, ośrodki kultury lub muzea. Była również elementem wystawowym na konferencjach lub targach turystycznych. Wystawa ta jednak, poza dominującym zagadnieniem okresu rzymskiego zawiera również plansze poświęcone innym okresom w pradziejach, począwszy od epoki kamienia, na wczesnym średniowieczu związanym z okresem funkcjonowania tzw. Grodów Czerwieńskich skończywszy. Zabieg ten ma na celu zaprezentowanie innych równie bogatych i interesujących odkryć archeologicznych w regionie hrubieszowskim.

Skansen Wioska Gotów

Zbudowana w 2007 roku gocka chata, w pierwotnym zamyśle, miała nawiązywać do odkryć archeologicznych w Hrubieszowie. Postawiony w skali 1:2 obiekt w rzeczywistości był jedynie symboliczną pamiątką po wykopaliskach, nie mogącą pretendować do miana rekonstrukcji archeologicznej. Nikt bowiem, decydując się na jej budowę nie mógł przewidywać w jakim

kierunku podąży ta inicjatywa. Wraz ze stworzeniem kilkupokoleniowej gockiej społeczności i dążeniami do merytorycznej poprawności prezentowanych aspektów życia codziennego sprzed 1700 lat, zaistniała konieczność budowy infrastruktury dla dalszych działań popularyzatorskich, edukacyjnych, a także turystycznych. Okazało się bowiem, że w ubogim gospodarczo regionie, istnieje szansa na budowę atrakcyjnego turystycznego punktu dla określonego typu odbiorcy. Rozgłos, jaki zyskały działania gminy Hrubieszów, Muzeum oraz Stowarzyszenia wraz z ideą budowy lokalnej marki Gotania sprawiły, że także na szczeblu wojewódzkim zauważono szansę na wzrost zainteresowania regionem lubelskim przez odwiedzających z całego kraju. Przy współpracy ze Stowarzyszeniem, pod patronatem w Hrubieszowie przygotowano projekt pt. Wioska Gotów w Masłomęczu, realizowany jest przez Gminę Hrubieszów. Zakłada on budowę dużego skansenu archeologicznego, w skład którego docelowo wejdzie kilkanaście obiektów rekonstrukcyjnych. Do chwili obecnej powstało już 8 obiektów. Najważniejszym jest tzw. długi dom, czyli próba odtworzenia liczącego 11x21 m obiektu mieszkalnego odkrytego w Hrubieszowie-Podgórzu. Kompleks ten składa się obecnie z kilku chat tematycznych poświęconych zagadnieniom takim jak garncarstwo, tkactwo, farbiarstwo, kowalstwo czy starożytny handel. Całość skomunikowana jest drewnianym traktem i otoczona plecionkowym ogrodzeniem. Podstawowym założeniem przyświecającym tej inicjatywie jest zachowanie, na miarę obecnych możliwości, merytorycznej poprawności technik i materiałów wykorzystanych przy budowie. W ciągu kolejnych lat planowana jest budowa dalszych obiektów.

Wioska Gotów w Masłomęczu pełni funkcję miejsca wartościowego pod względem edukacji oraz rozrywki. Jest zapleczem dla żywych lekcji historii, warsztatów dawnych rzemiosł czy imprez plenerowych o archeologicznym charakterze. Przestrzeń wykorzystana jest również jako miejsce przeprowadzenia eksperymentów archeologicznych, takich jak wypał naczyń, przygotowywanie pożywienia, wytwarzanie i naturalne farbowanie tkanin, przy wykorzystaniu rosnącego w obrębie wioski lnu, czy wełny z owiec, stanowiących obok kóz i gęsi, żywy inwentarz.

Ryc. 8. Biesiady archeologiczne w Masłomęczu przyciągają do Wioski Gotów tysiące turystów (fot. Ł. Mazurek).

Fig. 8. Archaeological fêtes in Masłomęcz attract thousands of tourists to the Goths' Village (Photo by Ł. Mazurek).

*Ryc. 9. Rekonstrukcje chat w Wiosce Gotów (fot. B. Bartecki).
Fig. 9. Reconstructed cabins in the Goths' Village (Photo by B. Bartecki).*

*Ryc. 10. Rekonstrukcje chat w Wiosce Gotów (fot. B. Bartecki)
Fig. 10. Reconstructed cabins in the Goths' Village (Photo by B. Bartecki).*

Ryc. 11. Żywe lekcje historii w Wiosce Gotów stały się atrakcją turystyczną dla każdej grupy wiekowej (fot. B. Bartecki).

Fig. 11. Living history lessons in the Goths' Village have become a tourist attraction for all age groups (Photo by B. Bartecki).

Skansen otwarty został w maju 2014 roku. W tym samym roku wydano poszerzoną wersję publikacji o gockiej duma Masłomęcza (Kokowski (ed.) 2014). Od samego początku nad jego funkcjonowaniem czuwa Muzeum im. ks. Stanisława Staszica w Hrubieszowie. Wioskę Gotów odwiedziły tysiące turystów z całej Polski i zagranicy.

LABORATORIUM HISTORIAE GOTHORUM w Wiosce Gotów w Masłomęczu – nowy rozdział w dziejach popularyzacji dziedzictwa archeologicznego i kulturowego

Miejsce realizacji inwestycji znajduje się w obrębie skansenu archeologicznego – Wioski Gotów w Masłomęczu, istniejącego kompleksu budynków będącymi rekonstrukcjami obiektów mieszkalnych i gospodarczych, nawiązującymi do znalezisk archeologicznych. Miejsce planowanego obiektu znajduje się kilkaset metrów od przebadanej częściowo osady gockiej oraz około kilometra od przebadanego niemal w całości cmentarzyska gockiego z II-IV/V wieku po Chr. Rozbudowa istniejącej infrastruktury, poszerzenie dotychczasowej oferty kulturalnej o innowacyjne rozwiązania to naturalna kontynuacja zaawansowanego procesu budowania lokalnej tożsamości oraz produktu turystycznego, rozpoznawalnego w skali województwa lubelskiego oraz całego kraju, bazującego na nowatorskim podejściu do promocji dziedzictwa kulturowego ze szczególnym wskazaniem na archeologię. Rozpoczęcie inwestycji przez Gminę Hrubieszów w listopadzie 2022 roku możliwe było dzięki dofinansowaniu z Rządowego Funduszu „Polski Ład” z Programu Inwestycji Strategicznych. Otrzymana kwota ponad 13,5 mln złotych stanowi ponad 60% całkowitej wartości projektu.

*Ryc. 12. Wizualizacja budynku Laboratorium Historiae Gothorum w Wiosce Gotów w Masłomęczu.
Fig. 12. Graphic visualization of Laboratorium Historiae Gothorum building.*

W archeologii bardzo duże znaczenie dla zrozumienia przeszłości ma umiejętność czytania warstw Zasada stratygraficzna, według której, w przeważającej ilości przypadków, to co znajduje się głębiej, jest starsze od płycej położonych nawarstwień kulturowych, przyświecała także projektantom i architektom. Dwa poziomy - dwie warstwy, to układ w którym współczesność łączy się z głęboką przeszłością, to co nowoczesne na powierzchni częściowo przysłania, to co skrywa ziemia.

Poziom 0 (naziemny) o powierzchni 476 m² – warstwa współczesna, teraźniejszość, w której znajdzie się przestrzeń organizacyjna, restauracyjna oraz niewielka wystawa w holu, prezentująca w atrakcyjny i nowoczesny sposób archiwalne zdjęcia z początków badań archeologicznych w Masłomęczu, najstarsze materiały prasowe, plakaty polskich i zagranicznych wystaw i egzemplarze publikacji dotyczące Gotów, materiały dotyczące współpracy archeologów ze społeczeństwem, a także krótki opis historii Wioski Gotów, czyli tego jak sukces naukowy przekształcono w projekty aktywizujące mieszkańców, a docelowo jak powstał obiekt o charakterze edukacyjnym, naukowym i turystycznym.

Poziom naziemny to także strefa przejściowa od współczesności do starożytności. To przestrzeń, w której łączą się doświadczenia z przeszłości ze współczesnym zapotrzebowaniem na wiedzę i rozrywkę a także integrację społeczną oraz przedsiębiorczość. Zaprojektowana na tej kondygnacji sala edukacyjno-warsztatowa na 40-50 osób to strefa, w której organizowane będą lekcje muzealne, zajęcia dla dzieci i młodzieży, łączące wiedzę czerpaną z odkryć archeologicznych ze współczesnymi eksperymentami archeologicznymi - miejsce, w którym odbywać się będą warsztaty m.in. z garncarstwa, tkactwa, wikliniarstwa, produkcji gockiej biżuterii. To sala, w której o przeszłości opowiadać będzie można współczesnym językiem przy wykorzystaniu technik multimedialnych. To także sala to zabawy wiedzą, w której najmłodszy będą mogli skorzystać z

różnych form rozrywki, jak tematyczne gry o zabawy, puzzle, kolorowanki, klocki, z których budować będzie można gocką wioskę, lub antyczne miasto. Przestrzeń relaksu dla całej rodziny.

Poziom -1 (podziemna) o powierzchni 858 m² – warstwa najgłębsza i najstarsza, w której zlokalizowana będzie stała wystawa archeologiczna, gdzie zabytki prezentowane są na takiej głębokości, na jakiej zostały odkryte; oraz sala konferencyjna z zapleczem cateringowym dla 100 osób, gdzie odbywać się będą spotkania naukowe, seminaria, projekcje filmów czy koncerty.

Głównym celem ekspozycji stałej jest zaprezentowanie zabytków oraz zagadnień związanych z obecnością Gotów w Kotlinie Hrubieszowskiej, jak również innych zabytków archeologicznych dokumentujących funkcjonowanie gockich społeczności na terenie obecnej Polski w okresie od I – IV/V wieku po Chr. W scenariuszu wystawy uwzględniono zabytki z wielu placówek muzealnych w Polsce, jak również duży nacisk położono na multimedialne formy przekazu. Panele dotykowe, animacje i filmy popularnonaukowe, czy rekonstrukcje pochówków i pełno postaciowe manekiny wykonane na podstawie zachowanego szkieletu – to tylko wybrane rozwiązania zastosowane na wystawie. Dodatkowo w obrębie części wystawowej zaprojektowano niewielką salę kinową, w której wyświetlany będzie specjalnie zrealizowany film dotyczący badań archeologicznych. Tłem narracji będzie ogólne zaprezentowanie wędrówki Gotów z Skandynawii nad Morze Czarne z uwzględnieniem wydarzeń takich jak starcia Gotów z Imperium Rzymskim, kontakty z innymi plemionami barbarzyńskimi, zdobycie Rzymu w 410 roku, założenie państw gockich na Krymie i Płw. Iberyjskim.

Dzięki zaangażowaniu wielu osób: pasjonatów, naukowców i samorządowców możliwe było zainteresowanie społeczeństwa lokalnym dziedzictwem archeologicznym bez potrzeby odnoszenia się do obcych wzorców. O średniowiecznych Grodach Czerwieńskich i wyprawie Bolesława Chrobrego z 1018 roku opowiada się tutaj z jednakowym zaangażowaniem jak o gockich zwyczajach pogrzebowych, czy osadnictwie z epoki kamienia. Właściwa współpraca, a tak naprawdę postawa nauczycieli odgrywa tutaj czołową rolę. Dzięki inicjatywie kilku pedagogów okolicznych, gminnych szkół udało się przeprowadzić lekcje o Gotach i przygotować uczniów do sprawdzenia swojej wiedzy w konkursach archeologicznych. Umiejętne i atrakcyjne przekazywanie informacji o odkryciach, partycypowanie w wydarzeniach organizowanych przez naukowców z całego świata pozwoliły pobudzić wyobraźnię także w odniesieniu do drobnych zabytków ruchomych znalezionych na regularnie wykorzystywanym polu ornym. Wyobraźnia ta kształtowana, częściowo chyba nawet nieświadomie, przez lubelskich archeologów, zaowocowała bezpośrednio po zakończeniu wykopalisk. Oddolna inicjatywa miejscowej ludności, motywacja do działania w lokalnym środowisku i otwartość na innowacyjne pomysły, zapoczątkowały zupełnie nowy rozdział w dziejach Masłomęcza, w którym Goci powrócili do Kotliny Hrubieszowskiej i postanowili wybudować nowoczesny wielofunkcyjny obiekt, by móc opowiadać o swojej przeszłości.

Abstract

Archaeological investigations of the Gothic culture in the Hrubieszów Basin started in 1977. From the very beginning, they attracted great interest of the local community. In 2002, after the excavations were declared officially over, the residents of Masłomęcz, together with the archaeologists, local self-authorities, NGOs and the Hrubieszów Museum, decided to take advantage of the archaeological heritage to build a local identity. As a result of many activities and bottom-up initiatives of the residents of Masłomęcz, a historical reconstruction group was established, followed by the Goths' Village open-air museum, which combines educational, tourism, and scientific functions.

In 2022, construction of the Archaeological and Cultural Heritage Center – Laboratorium Historiae Gothorum began – joint venture of Hrubieszów Commune and Goths' Village Association - compilation of museum, conference center and cultural center for all types of visitors.

*Ryc. 13a. Wizualizacje wystawy stałej dotyczącej Gotów.
Fig. 13a. Graphic visualization of exhibition about the Goths.*

PL-BY-UA
2014-2020

ЗБІРНИК НАУКОВИХ СТАТЕЙ «ГОТСЬКИЙ ШЛЯХ:
СПІЛЬНА ІСТОРИЧНА РЕКОНСТРУКЦІЯ ТА ВІРТУАЛЬНА ПОДОРОЖ В МИНУЛЕ»

*Ryc. 13b. Wizualizacje wystawy stałej dotyczącej Gotów.
Fig. 13b. Graphic visualization of exhibition about the Goths.*

Badania archeologiczne kultury Gotów w Kotlinie Hrubieszowskiej rozpoczęto w 1977 roku. Od samego początku cieszyły się one dużym zainteresowaniem lokalnej społeczności. W 2002 roku po oficjalnym zakończeniu wykopaliisk, mieszkańcy Masłomęcza wraz z archeologami, lokalnymi samorządami, organizacjami pozarządowymi i hrubieszowskim muzeum zdecydowały się podjąć wykorzystania dziedzictwa archeologicznego do budowania tożsamości lokalnej. W wyniku wielu działań i oddolnych inicjatyw mieszkańców Masłomęcza powstała grupa rekonstrukcji historycznej, a następnie Skansen Wioska Gotów, który łączy funkcje edukacyjne, turystyczne i naukowe.

W 2022 r. rozpoczęto budowę Centrum Dziedzictwa Archeologicznego i Kulturowego – Laboratorium Historiae Gothorum w Wiosce Gotów w Masłomęczu - wspólne przedsięwzięcie Gminy Hrubieszów, Stowarzyszenia Wioska Gotów będącego połączeniem funkcji muzealnych z centrum konferencyjnym i centrum kultury dla wszystkich typów odbiorców i zwiedzających.

References

- Bartecki B. 2010. Powrót Gotów do Kotliny Hrubieszowskiej, *Zamojski Kwartalnik Kulturalny* 3 (104), 94–96.
- Bartecki B. 2012. Wioska Gotów w Masłomęczu / The Goths' Village in Masłomęcz. In: A. Kokowski (ed.), *Gocka дума Masłomęcza*. Masłomęcz-Hrubieszów-Lublin: Muzeum im. ks. Stanisława Staszica w Hrubieszowie.
- Bartecki B. and Hyrczała A. 2015, Popularyzacja archeologicznego dziedzictwa regionu w działalności Muzeum im. ks. St. Staszica w Hrubieszowie. In B. Bartecki (ed.), *Biuletyn Towarzystwa Regionalnego Hrubieszowskiego* 51. Hrubieszów: Muzeum im. ks. Stanisława Staszica w Hrubieszowie, 57–72.
- Chowaniec R. 2010. *Dziedzictwo archeologiczne w Polsce. Formy edukacji i popularyzacji*. Warszawa: Instytut Archeologii, Uniwersytet Warszawski.
- Gurba J. (ed.) 2003. *Dwadzieścia pięć lat archeologii w Masłomęczu 1977-2002. Materiały do bibliografii prasowej archeologii w Masłomęczu*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Hyrczała A. and Bartecki B. (eds.) 2015. *Wojownik i księżniczka. Archeologia - medycyna sądowa – sztuka*. Hrubieszów: Muzeum im. ks. Stanisława Staszica w Hrubieszowie
- Kokowski A. 2004. *Rzecz o przyjaźni czyli ćwierć wieku z archeologią w Masłomęczu (tylko dla dorosłych)*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Kokowski A. 2007. *Trzydzieści powodów do dumy z mieszkania w krainie Gotów*. Hrubieszów-Lublin: Stowarzyszenie Hrubieszowsko-Mireckie „Lepsze Jutro”, Lokalna Grupa Działania. Instytut Archeologii, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.
- Kokowski A. 2008. *Goci. Od Skandzy do Campi Gothorum (Od Skandynawii do Półwyspu Iberyjskiego)*. Warszawa: Wydawnictwo TRIO.
- Kokowski A. 2011. *Archeologia naprawdę żywa*. In: M. Ausz, G. Miliszkiwicz, H. Stachyra, D. Szewczuk (eds.), *Muzea skansenowskie we współczesnej edukacji historycznej*. Lublin: Polskie Towarzystwo Historyczne. Oddział, 13–24.
- Kokowski A. (ed.) 2012. *Gocka дума Masłomęcza/Gothic pride of Masłomęcz*. Masłomęcz-Hrubieszów-Lublin: Masłomęckie Stowarzyszenie „Wioska Gotów”. Muzeum im. ks. Stanisława Staszica w Hrubieszowie. Instytut Archeologii, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.
- Kokowski A. (ed.) 2014. *Gocka дума Masłomęcza. Archeologiczne dziedzictwo regionu hrubieszowskiego / Gothic pride of Masłomęcz. Archaeological heritage of Hrubieszów district*. Masłomęcz-Hrubieszów-Lublin: Muzeum im. ks. Stanisława Staszica w Hrubieszowie.
- Kokowski A. 2015. Pół wieku muzealnictwa w Hrubieszowie w świetle badań archeologicznych na Ziemi Hrubieszowskiej, z kulturą strzyżowską w tle. In A. Hyrczała and B. Bartecki (eds.), *Wojownik i księżniczka. Archeologia - medycyna sądowa – sztuka*. Hrubieszów: Muzeum im. ks. Stanisława Staszica w Hrubieszowie, 8–19.

Marta Stasiak-Cyran

NOWY PROJEKT DLA ARCHEOLOGII PT. DZIEDZICTWO DOSTĘPNE. PROFESJONALIZACJA KADR KULTURY I UPOWSZECHNIENIE DZIEDZICTWA KULTUROWEGO – INTERDYSCYPLINARNE PARTNERSTWO MUZEUM NARODOWEGO W LUBLINIE I MUZEUM HISTORII KULTURY W OSLO.

Słowa kluczowe: fundusze norweskie, dziedzictwo archeologiczne, digitalizacja trójwymiarowa, dostępność

W lipcu 2022 roku Muzeum Narodowe w Lublinie otrzymało decyzję o dofinansowaniu projektu: Dziedzictwo dostępne. Profesjonalizacja kadr kultury i upowszechnienie dziedzictwa kulturowego – interdyscyplinarne partnerstwo Muzeum Narodowego w Lublinie i Muzeum Historii Kultury w Oslo, złożonego w ramach działania: Poprawa dostępu do kultury i sztuki. Programu Kultura w ramach Mechanizmu Finansowego Europejskiego Obszaru Gospodarczego. Okres realizacji: od 1 stycznia 2023 r. do 30 kwietnia 2024 r.

Celem przedsięwzięcia jest współpraca na płaszczyźnie interdyscyplinarnego zarządzania dziedzictwem kulturowym, zwłaszcza wykonanie dokumentacji trójwymiarowej wybranych zabytków archeologicznych i wykorzystania tej dokumentacji dla ochrony, konserwacji i promocji dziedzictwa kulturowego w celu jego publicznego udostępniania. Do projektu zaproszono wszystkie muzea z regionu lubelskiego posiadające w swoich zbiorach artefakty archeologiczne.

Wymiana doświadczeń i współpraca pozwala na innowacyjne wykorzystanie modeli 3D dla celów zwiększenia kompetencji kulturalnej publiczności oraz rozwoju współpracy sektora kultury z branżami kreatywnymi. Wspólny projekt polsko-norweski przekształci istniejącą współpracę w stałe partnerstwo i otworzy nowe perspektywy dla roli muzeów we współczesnym wielokulturowym społeczeństwie.

Rezultatami policzalnymi są zdigitalizowane zabytki, specjaliści o podniesionych kompetencjach, warsztaty, debaty, wydarzenia edukacyjno-kulturalne, konferencja i wystawy.

Cele projektu

Celem projektu jest wypracowanie nowoczesnych standardów badania, konserwacji, udostępniania i popularyzacji kultury, a także zbudowanie trwałego międzynarodowego partnerstwa.

Partnerem w projekcie jest Muzeum Historii Kultury w Oslo, jedna z najbardziej znaczących instytucji kulturalnych w Norwegii. Jest to muzeum uniwersyteckie, które posiada w swoich zbiorach ponad trzy miliony obiektów, z dziedzin takich jak archeologia nordycka i śródziemnomorska / orientalna, konserwacja, etnografia, antropologia i historia. Muzeum Historii Kultury prowadzi badania naukowe. Interdyscyplinarne międzynarodowe grupy badawcze pracują nad projektami w ramach obszarów tematycznych, w których specjalizuje się muzeum. Muzeum jest również wiodącą instytucją prowadzącą wykopaliska archeologiczne w południowej i

wschodniej Norwegii. Ma ogromne doświadczenie w ochronie dziedzictwa kulturowego. Jednym z najważniejszych narzędzi ochrony jest digitalizacja dziedzictwa archeologicznego. Jest ona w dzisiejszym świecie elementem kształtującym oblicze współczesnej archeologii, a tym samym nauk o przeszłości (Zapłata 2011, s. 9).

We współpracy polsko-norweskiej możemy wymieniać doświadczenia dotyczące dziedzictwa archeologicznego w kontekście nowych technologii, włączając w to: nowoczesne sposoby dokumentacji, nieinwazyjne metody prospekcji, tworzenie modeli 3D artefaktów i obiektów archeologicznych. Doprowadzi to do innowacyjnego wykorzystania modeli 3D dla celów zwiększenia kompetencji kulturalnej publiczności oraz rozwoju współpracy sektora kultury z branżami kreatywnymi. Wspólny projekt Lublina i Oslo przekształci istniejącą współpracę w stałe partnerstwo i otworzy nowe perspektywy dla roli muzeów we współczesnym wielokulturowym społeczeństwie (**Foto 1**).

Istotną częścią projektu jest wyrównywanie szans w dostępie do dziedzictwa kulturowego. Wymiana doświadczeń i współpraca między muzeami doprowadzi do zwiększenia kompetencji kulturalnych publiczności i rozwoju współpracy sektora kultury z branżą kreatywną. Działania prowadzone są na dwóch płaszczyznach: eksperckiej – skierowanej do specjalistów i popularnej skierowanej do szerokiej publiczności, w tym do mniejszości etnicznych i narodowych oraz odbiorców o ograniczonym dostępie do kultury ze względu na miejsce zamieszkania lub niepełnosprawność.

Fot. 1. Spotkanie zespołów projektowych Muzeum Narodowego w Lublinie i Muzeum Historii Kultury w Oslo, Zamek Lubelski luty 2023, fot. M. Stasiak-Cyran

Zadania projektowe

W ramach projektu realizowane są następujące zadania:

- wystawy: wirtualna oraz kopii zabytków zeskanowanych w 3D;
- wydarzenia plenerowe i festiwale: Bitwa nad Bugiem, Weekend z Archeologią, Festiwal Dziedzictwa Kresów;
- warsztaty dla sektora kreatywnego;
- digitalizacja trójwymiarowa wybranych, najciekawszych zabytków archeologicznych ze wschodniej Polski;
- debata ekspertów na temat ochrony zabytków i stanowisk archeologicznych w Polsce, Norwegii i krajach Europy Wschodniej;
- debata młodzieżowa na temat dziedzictwa kulturowego i tego jak o nim opowiadać;
- badania społeczne (m.in. dotyczące Muzeum Ziemi Wschodnich Dawnej Rzeczypospolitej);
- konferencja poświęcona technologiom cyfrowym: Dziedzictwo kulturowe wschodnich ziem dawnej Rzeczypospolitej;
- a także wymiana wiedzy, szkolenia i wizyty studyjne: specjaliści technologii cyfrowych, konserwatorów zabytków i edukatorów muzealnych.

Do najważniejszych działań realizowanych w ramach projektu należą plenerowe imprezy o tematyce archeologiczno-historycznej. Wykorzystywane są tam osiągnięcia archeologii doświadczalnej. Są one doskonałą metodą przekazywania wiedzy szerokiej publiczności (por. Bartecki 2012, p.23–24; Chowaniec 2010, s. 208–217).

Festiwal archeologiczny: Weekend z archeologią

„Weekend z archeologią” to w założeniu cykliczne (organizowane od 2021 r.), edukacyjne wydarzenie rekonstrukcyjno-historyczne zaplanowane w przestrzeni zabytkowej Lublina (w powiązaniu z główną siedzibą muzeum Zamkiem Lubelskim) mające za cel upowszechnianie archeologicznego dziedzictwa kulturowego, które jest immanentną częścią kultury. Sięgając do historii, przemawiającej w sposób niezwykle obrazowy poprzez kulturę materialną, pomagamy budować u odbiorców poczucie lokalnej tożsamości kulturowej, ale także przynależności do kultury światowej. Celem wydarzenia jest tworzenie powiązań między przeszłością, teraźniejszością i przyszłością co przyczyni się do podnoszenia świadomości kulturowej. „Weekend z archeologią” to w założeniu dwudniowe wydarzenie rekonstrukcyjne, którego różnorodność przy jednoczesnym skoncentrowaniu na tematyce dziedzictwa archeologicznego czyni go unikalnym, dotychczas nieobecnym w stałej ofercie kulturalnej Lublina. Rekonstruktorzy występując w średniowiecznych strojach realizują żywe lekcje historii. W otoczeniu samodzielnie wykonanych przedmiotów życia codziennego, opowiadają o bogatej przeszłości regionu, zwracając uwagę na dorobek archeologiczny. Wydarzenia wzbogacone pokazami walk i inscenizacjami przyciągają wielu turystów. Pokazy polegają także na przeprowadzeniu widowiskowych eksperymentów archeologicznych z zakresu rzemiosła. Mają charakter lekcji muzealnych i warsztatów interaktywnych.

„Weekend z archeologią” jest wydarzeniem, gdzie kontynuowana jest współpraca z ośrodkami naukowymi, co należy do priorytetów Muzeum Narodowego. Partnerami w tym przedsięwzięciu jest Instytut Archeologii Uniwersytetem Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie i Muzeum Historii Kultury w Oslo.

Fot. 2. Festiwal archeologiczny: Weekend z archeologią w 2021 roku, dziedziniec Zamku Lubelskiego, fot. M. Stasiak-Cyran

Rekonstrukcja historyczna: Bitwa nad Bugiem

Grodzisko w Gródku, w powiecie hrubieszowskim, województwie lubelskim, to pozostałość historycznego grodu Wołyń, jednego z tak zwanych Grodów Czerwieńskich. Według kronikarzy przez Bug obok grodziska miał się przeprować Bolesław Chrobry podczas wyprawy przeciwko księciu kijowskiemu Jarosławowi Mądrym w 1018 roku.

Dokładnie 1000 lat po tym wydarzeniu, w związku z przypadającą na 2018 rok rocznicą bitwy nad Bugiem, hrubieszowskie Muzeum im. ks. Stanisława Staszica przygotowało duże wydarzenie plenerowe przy udziale kilkuset rekonstruktorów z całej Europy. Widowiskowa inscenizacja słynnej średniowiecznej bitwy na polsko-ruskim pograniczu, przygotowana pod kierunkiem Drużyny Grodów Czerwieńskich, miała być przedsięwzięciem jednorazowym. W związku z dużym sukcesem bitwy postanowiono wpisać to wydarzenie na stałe w kalendarz imprez plenerowych, z zamiarem organizowania widowiska nie częściej niż co dwa lata. Następną edycję, z 2021 roku, rozgrywającą się bezpośrednio nad Bugiem, współorganizowało Muzeum Ziemi Wschodnich Dawnej Rzeczypospolitej – oddział Muzeum Narodowego w Lublinie.

Kolejna inscenizacja Bitwy nad Bugiem w 2023 roku realizowana w ramach projektu norweskiego została wzbogacona o takie wydarzenia jak: wykłady popularnonaukowe, koncerty muzyki dawnej, pokazy nowoczesnych technologii cyfrowych wykorzystywanych do popularyzacji dziedzictwa archeologicznego.

Fot. 3. Rekonstrukcja historyczna: Bitwa nad Bugiem 1018 r., Czumów w powiecie hrubieszowskim, 2021 r., fot., A. Szał

Festiwal Dziedzictwa Kresów w Lubaczowie

Jednym z głównych komponentów programu Festiwalu jest Ogólnopolskie Spotkanie Środowisk Kresowych, gdzie przedstawiciele różnego rodzaju organizacji i instytucji wymieniają się doświadczeniami z zakresu działalności w obszarze zachowania i popularyzacji materialnego i niematerialnego dziedzictwa ziem wschodnich. W ramach festiwalu Muzeum Ziemi Wschodniej Dawnej Rzeczypospolitej zainicjowało pierwsze Forum Edukacji o Dziedzictwie Kresów. To wystąpienia ekspertów na temat edukacji i turystyki kresowej w szkołach podstawowych i ponadpodstawowych, podsumowane dyskusją z przedstawicielami środowisk naukowych, pedagogicznych, muzealnych i kresowych. Wypracowane strategie edukacyjne przyczynią się do wzmocnienia kompetencji kadry nauczycielskiej. Niezwykle ważnym wątkiem poruszonym na Forum jest rola digitalizacji z wykorzystaniem efektów dokumentacji 3D w kontekście upowszechniania lokalnego dziedzictwa kulturowego, prezentującej uniwersalność i transgraniczność materialnych i niematerialnych dóbr kultury, nauki i sztuki oraz konieczność ich zachowania dla następnych pokoleń.

Konferencja naukowa

W ramach działań projektowych realizowana jest III edycja konferencji z cyklu Dziedzictwo kulturowe wschodnich ziem dawnej Rzeczypospolitej. Tematem przewodnim jest wykorzystanie technologii w dokumentacji, zachowaniu i prezentacji dziedzictwa kulturowego.

Ideą konferencji jest dyskusja na temat roli nowych zaawansowanych technologii cyfrowych zwłaszcza jako narzędzi/środowiska do zachowania wielopokoleniowego dziedzictwa wschodnich

ziem dawnej Rzeczypospolitej zagrożonego w wyniku działań wojennych prowadzonych przez Rosję w Ukrainie. Doniosłość tej funkcji wzrasta w obliczu fizycznego zagrożenia istnienia obiektów. W ramach konferencji odbędą się seminaria dedykowane zagadnieniom takim jak np.:

- technologie cyfrowe dla muzeów i instytucji kultury: ich rozwój i dostępność, przykłady zastosowania; cyfrowe bazy danych, mapowanie informacji i przetwarzanie na *story telling*;
- zdigitalizowane artefakty, rekonstrukcje i hybrydowe przestrzenie jako źródło poznania historycznego;
- popularyzacja dziedzictwa kulturowego w działaniach instytucjonalnych, sektorze kreatywnym jak i inicjatywach oddolnych (nowe społeczności) poprzez wykorzystanie nowych technologii.

Wystawy: wirtualna i mobilna

Technologie cyfrowe są ważnym elementem uzupełniającym wystawy muzealne. Ilustrują przeszłość przy pomocy obrazów, rekonstrukcji, filmów, czy też interaktywnych przewodników. Najnowszą formą prezentacji zabytków i reliktyw przeszłości są wirtualne wystawy muzealne (Pawleta, Zapłata 2011, s. 349). Są pomocne w kształtowaniu nowych sposobów prezentowania kolekcji zabytków. Dzięki multimediom można mówić o powszechnej dostępności dziedzictwa archeologicznego również dla osób o różnym stopniu niepełnosprawności (por. Chowaniec 2011, s. 79)

Bezpośrednim efektem polsko-norweskiego projektu jest digitalizacja 3D kolekcji zabytków reprezentujących najciekawsze przykłady archeologicznego dziedzictwa kulturowego Polski wschodniej, wśród których są zabytki pochodzenia skandynawskiego. Celem stworzenia takiej cyfrowej kolekcji zabytków jest tworzenie powiązań między przeszłością, teraźniejszością i przyszłością w oparciu o unikalne zbiory muzealiów oraz łączenie poruszanych na wystawach muzealnych tematów z rozwojem regionalnym i globalnym. W ten sposób obydwie instytucje przyczyniają się do podnoszenia świadomości kulturowej, kompetencji oraz budowania tożsamości i identyfikacji społecznej.

Wirtualna wystawa złożona ze zeskanowanych trójwymiarowo zabytków (Foto 4) ukaże ich niewidoczną na tradycyjnych ekspozycjach stronę, uwypukli detale ornamentyki, czy opowie o zaskakujących szczegółach pochodzenia prezentowanych artefaktów. Poza wirtualnym obrazem będziemy też prezentować kopie wydrukowane z dokumentacji 3D.

Zakończenie

Wykorzystanie nowych technologii w dokumentacji, ochronie i prezentacji dziedzictwa kulturowego ma szczególne znaczenie w obliczu zagrożenia zniszczeniem zabytków i stanowisk archeologicznych w wyniku barbarzyńskiej agresji Rosji na Ukrainę. Projekt „Dziedzictwo dostępne...” jest bardzo dobrą okazją do podzielenia się doświadczeniem w polityce zarządzania dziedzictwem. Wspólne przedsięwzięcie Lublina i Oslo przekształci istniejącą współpracę w stałe partnerstwo i otworzy nowe perspektywy dla roli muzeów we współczesnym wielokulturowym społeczeństwie.

Autor

Marta Stasiak-Cyran. Muzeum Narodowe w Lublinie, ul. Zamkowa 9, 20-117 Lublin/Szkoła Doktorska Nauk Humanistycznych UMCS, ul. Weteranów 18, 20-038 Lublin. ORCID: 0000-0002-4222-880X

Fot. 4. Lunula srebrna z X w., Muzeum Narodowe w Lublinie efekty skanowania 3D, fot. M. Osiadacz, M. Dębek

Bibliografia

Bartecki B. 2012, *Goths' Village in Masłomęcz*, In: R. Chowaniec, W. Więckowski (eds.), *Archaeological Heritage: Methods of Education and Popularization*, BAR International Series 2443, Oxford, p. 1724.

Chowaniec R. 2010, *Dziedzictwo Archeologiczne w Polsce. Formy edukacji i popularyzacji*, Warszawa.

Chowaniec R. 2011, *Biskupin bez tajemnic. Interaktywny przewodnik po starożytnym grodzie*, czyli o animacjach komputerowych w edukacji i popularyzacji archeologii, W: R. Zapłata (red.), *Digitalizacja dziedzictwa archeologicznego. Wybrane zagadnienia*, Lublin, s. 844.

Pawleta M., Zapłata R. 2011, *Obrazowanie przeszłości w świetle nowych mediów technologii cyfrowych*, W: R. Zapłata (red.), *Digitalizacja dziedzictwa archeologicznego. Wybrane zagadnienia*, Lublin, s. 335358.

Zapłata R. 2011, *Digitalizacja dziedzictwa archeologicznego wybrane zagadnienia. Wprowadzenie*, W: R. Zapłata (red.), *Digitalizacja dziedzictwa archeologicznego. Wybrane zagadnienia*, Lublin, s. 844.

УДК 904(477.82):94(363.6)

Сергій Панишко

ВОЛИНЬСЬКА ДІЛЯНКА БАЛТІЙСЬКО-ЧОРНОМОРСЬКОГО ШЛЯХУ: ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА ТА ГОТИ

Волинь розміщується на лінії найбільшого зближення Балтійського та Чорного морів. Це сприяло періодичному проходженню через неї значних комунікаційних систем, які на ранніх етапах історії базувались на річках: Західному Бугу з одного боку і Південному Бугу та Дністрі з іншого. На ділянці Західного Бугу цей шлях був обмежений своєрідними «воротами» - простором приблизно 250 км. між Карпатськими горами та Пінськими болотами. Для точнішого визначення північно-східного краю цього простору перспективним уявляється пояснення факту концентрації двох скарбів (Качинського та Сераховицького) та місця знахідки Сошичненсько наконечника списа на невеликій території.

Співзвучність давніх назв Буг (Західний Буг) та Бог (Південний Буг) може вказувати на поєднання цих річок на маршруті Балтійсько-Чорноморського шляху у давнину.

Ключові слова: шлях, готи, річка, комунікація, Буг.

VOLYN IN THE BALTIC-BLACK SEA ROUTE: A HISTORICAL RETROSPECTIVE AND THE GOTHS

Volyn is situated on the line of the greatest convergence of the Baltic and Black Seas. This contributed to the periodic passage of significant communication systems, which in the early stages of history have been based on the following rivers: the Western Bug on the one side and the Southern Bug and the Dniester on the other one. In the area of the Western Bug, the above-mentioned path has been limited by the so-called "gate" - a space of approximately 250 km between the Carpathian Mountains and the Pinsk Marshes. To get a more precise definition of the north-eastern edge of this space, the explanation of the fact of the two treasures concentration (Kaczynski and Serakhovytskyi) and the location of the discovery of the Soshychne spearhead in a small area seems to be promising. The consonance of the ancient names Bug (Western Bug) and Bog (Southern Bug) may indicate the connection of these rivers on the Baltic-Black Sea route in ancient times.

Key words: route, the Goths, river, communication, Bug.

Однією із європейських трансконтинентальних систем комунікацій є Балтійсько-Чорноморська, яка пов'язує басейни двох морів. У ранні періоди історії її формування визначалось кількома річковими системами. У даній роботі мова піде про річкові системи, які своїми верхів'ями сходяться на території Волині, або суміжних регіонів. З балтійського боку це басейн Вісли з виходом через Нарев на Західний Буг (у Польщі – Буг). З чорноморського – басейни трьох річок, верхів'я яких межують із верхів'ями Західного Бугу: Дністра, Південного Бугу та Дніпра з виходом на верхів'я Прип'яті.

Для зручності оперування термінологією шлях умовно можна поділити на дві ділянки, північну (басейн Західного Бугу), та південну (басейни Дніпра, Південного Бугу та Дністра).

З позиції даної роботи континентальне положення Волині визначалось її розміщенням у найвужчому (близько 1200 км.) між морями місці. Показово, що саме тут, у районі м. Дубна знаходиться просторова середина цього сухопутного перешийка.

При цьому, як було сказано вище, на волинській ділянці Головного Європейського вододілу сходились кілька річкових басейнів, головні річки яких впадали у Балтійське та Чорне моря. Тобто, суто географічні умови робили міжморський маршрут через Волинь найкоротшим, на відміну від шляху через Волхов, Західну Двіну чи Німан.

На ділянці між Карпатами та центральною малопрхідною частиною Полісся у районі Пінських боліт простір для проходження конкретних маршрутів цієї системи комунікацій звужується до близько 250 км. До широкого залізничного будівництва кінця XIX – початку XX ст. цей простір нагадував «ворота», через які і здійснювались контакти між балтійським та чорноморським світами.

При цьому, південно-західна межа цих «воріт» була відносно сталою, оскільки визначалась важкопрохідними та малоосвоєними гірськими районами Карпат, а північно-східна межа могла зміщуватись, оскільки у більшій мірі залежала від ступеня заболоченості Полісся, яка у свою чергу визначалась кліматичними коливаннями. Посушення клімату робило можливим потенційне розширення проходу до району Пінських боліт які були важкопрохідними впродовж всіх останніх тисячоліть, практично до початку XX ст.

Сучасна археологічна джерельна база дозволяє віднести початок формування цього шляху із становленням одного із маршрутів «бурштинового шляху». Найдавніші сліди обміну між балтійським та чорноморським світами, який проходив по території Волині, фіксується по знахідкам бурштину, зокрема на унікальному Гордіївському могильнику (Клочко 2011). Іншими об'єктами обміну могли виступати якісний волинський кремій та рідкісна волинська мідь. Гордіївський могильник вказує на провідну роль Південного Бугу як основної артерії південної ділянки шляху.

Очевидними є потужні культурні контакти у епоху Великого переселення народів, тим більше, що вони засвідчені писемними джерелами. Власне вивченню самого поняття «Готський шлях» присвячена фундаментальна робота М.Б. Щукіна (2005), де глибоко проаналізовані археологічні пам'ятки Волині того часу. Комунікативних можливостей шляху між морями, який проходив через Волинь, торкались і інші дослідники пам'яток римського періоду. У цьому відношенні варто згадати чи не найбільш атрактивне свідчення балто-чорноморських контактів того часу – поширення предметів типу «Sosdala», які, можливо, позначають шлях германців через Крим у Європу (Levada 2011). І знову ж дослідники реконструюють маршрут цього шляху по Південному Бузі і далі через охарактеризовані вище «ворота».

Розглядаючи поширення скандинавської хутряної торгівлі у Східній Європі у першій половині V ст. М. Казанський встановив її східний маршрут, провівши його по Німану та Березині у обхід центральнодунайського регіону, де після смерті Атілли точилися безперервні війни дрібних варварських королівств (Казанський 2010, с. 106–107). Зважаючи на близькість цього регіону до торгового маршруту по Західному Бузі та Південному Бузі, останній у цей час також активно не використовувався.

Наступним періодом балто-чорноморських контактів, засвідчених знахідками дирхемів, стала епоха вікінгів. Нажаль, більшість знахідок з території Волині депаспортизована. На прикладі понад четвертої частини скарбу (377 монет), нещодавно виявленого у «околицях Любомля» і уведеної до наукового обігу (Malarczyk, Ostapiuk 2017) можна говорити про великі об'єми торгівлі у цьому регіоні у першій половині X ст. Зважаючи на проблеми точнішої локалізації цього скарбу поки що можна його пов'язати із шляхом по Західному Бузі, залишивши відкритим питання про переміщення монет з басейну Прип'яті.

Перспективним уявляється також встановлення ролі Балтійсько-Чорноморського шляху у формуванні серцевинних ареалів Волинської та Галицької земель саме у означених «воротах», у районах Червена та Перемишля.

Добре забезпечений джерелами період II тис. дає багато прикладів використання означеного шляху та «воріт» на ньому при континентальних контактах як меридіонального так і широтного характеру. При цьому важливими залишались суто економічні комунікативні чинники, зокрема, забезпечення експорту ряду товарів з внутрішніх регіонів Речі Посполитої до Гданська по Західному Бузі і далі по Віслі у пізньосередньовічний період (Сидоренко 1991). З іншого боку поступово зростає торгівля з Кримом. Прикметне, що два з трьох українських міст, які першими отримали складське право, а саме Володимир та Львів знаходились на досліджуваному шляху.

На думку автора, починаючи з литовського періоду можна вести мову і про суспільно-політичний чинник у функціонуванні південної ділянки цього шляху, а саме про його роль у колонізації південноукраїнських степів та становленні козацтва. Паралельно цим процесам навколо Південного Бугу та Дністра відбувалось формування нового історико-географічного регіону України – Поділля.

По мірі наростання масштабів військових дій у процесі функціонування окремих ділянок шляху на передній план виходять мілітарні чинники. Для переміщення великих військових контингентів та їх логістичного забезпечення були потрібні виключно сприятливі комунікаційні можливості місцевості. Такі можливості для певних територій були відомі здавна і вони продовжували використовуватись.

Саме через виділені автором «ворота» пролягали маршрути татарських вторгнень до Польщі (Liwoch 2020). Через них же, тільки у зворотному напрямку проходило вторгнення частини армії Наполеона на Волинь у обхід Прип'ятського Полісся (Хоміч 2013).

У новітній період, не просто на кордоні окремих держав, а на цій стратегічно важливій ділянці були споруджені великі прикордонні фортеці спочатку у Замості, а згодом у Перемишлі та Бресті. Тут же відбулись основні події Луцького (Брусилівського) наступу 1916 року. Саме природно-географічні умови у великій мірі визначили напрямок наступу групи армій Вермахту «Південь» на Київ і далі на Умань у 1941 році.

Всі ці масштабні рухи пролягали через означені «ворота». І тільки з кінця XIX – початку XX ст., завдяки широкому залізничному будівництву, комунікаційні можливості районів Карпат та Пінських боліт покращились. Їх транспортне освоєння продовжується і в наш час, зокрема, через вдосконалення мережі автомобільних доріг, продовження широкої залізничної колії від Володимира до Славкова (Катовіце).

У новітній період історії розвивалась і система водних шляхів. У кінці XVIII ст. басейни Західного Бугу та Прип'яті були з'єднані судноплавним каналом, який згодом неодноразово модернізувався. Нині це Дніпровсько-Бузький канал. Про велику стратегічну роль цього каналу свідчить той факт, що у другій половині XIX ст. через нього з Балтійського моря на Чорне переміщувались міноносці.

Нині канал як транспортна артерія не діє, але у його відродженні сумніватись не доводиться. По ньому проляже запроектований міжнародний водний транспортний шлях E40, що з'єднає басейни Балтійського та Чорного морів. Російсько-українська війна, як сама по собі, так і спричинена нею фактична блокада українських чорноморських портів, підтвердили надзвичайну актуальність подальшого розвитку означеного шляху.

Виділення «воріт» на Балтійсько-Чорноморському шляху дозволяє по-новому поглянути на картографування пам'яток епохи Великого переселення на території Прип'ятського Полісся. Саме у їх північно-східній частині, на невеликій території площею менше 50 кв. км., практично у сучасних сусідніх селах, знайдено три репрезентативні пам'ятки: скарби у Качині (Петров, Каліщук 1964) та Сереховичах (Левада 2021) та наконечник у Сошичному. Така концентрація пам'яток навряд чи була випадковою і потребує спеціального дослідження. Тим

більше, що нещодавно відкрились абсолютно нові свідчення знахідки скарбу у Сереховичах (Левада 2021).

Не виключено, що співзвучність давніх назв Буг (Західний Буг) та Бог (Південний Буг) відображає їх давнє поєднання на маршруті Балтійсько-Чорноморського шляху.

Відомості про автора:

Панишко Сергій Дмитрович, Волинський національний університет імені Лесі Українки, телефони: 0674562364, 066-806-7014, e-mail: Panishko63@gmail.com. Доцент кафедри історії України та археології.

Джерела та література

Levada M. 2011. To Europe via the Crimea: on possible migration routes of the northern people in the Great Migration period. Inter Ambo Maria. Contacts between Scandinavia and the Crimea in the Roman Period. Kristiansand – Simferopol "Dolya" Publishing House.

Liwoch Radosław. 2020. The Mongols in Poland in the 13th century. Traces of the Invasions. P. Drnovský – P. Hejhal (eds.), Archaeology of Conflicts. Červený Kostelec: Pavel Mervart, Hradec Králové: Univerzita Hradec Králové.

Malarczyk D., Ostapiuk O. 2017. Wczesnosredniowieczny skarb srebrny z okolic Lubomla (Wołyn, Zach. Ukraina) – skład i chronologia rozpoznanej części depozytu. Минуле і сучасне Волині та Полісся, 63, с. 308–314.

Казанский М.М. 2010. Скандинавская меховая торговля и «Восточный путь» в эпоху переселения народов. Stratum Plus, 4. с. 17–30.

Клочко В.І. (ред.) 2011. Гордіївський могильник. Вінниця.

Левада М. 2021. Історія Сераховичівського скарбу. Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, 25, с. 318–333.

Петров В.П., Каліщук А.П. 1964. Скарб срібних речей з с. Качин Волинської області. Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, 5. с. 88–94.

Сидоренко О.Ф. 1991. До питання про участь України у європейській торгівлі Речі Посполитої. Україна і Польща в період феодалізму. К.: Наукова думка.

Хоміч. Д. В. 2013. «Мала війна» на Волині в 1812 році. Історичні студії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, 9–10. с. 35–40.

Щукин М.Б. 2005. Готский путь: готы, Рим и черняховская культура. СПб.: Филологический факультет СПб. ун-та.

GOZDÓW. NOWE STANOWISKO Z OKRESU WPŁYWÓW RZYMSKICH I WCZESNYCH FAZ OKRESU WĘDRÓWEK LUDÓW W KOTLINIE HRUBIESZOWSKIEJ

Słowa kluczowe: Kotlina Hrubieszowska, znaleziska luźne, grupa masłomęcka, późny okres rzymski, wczesna faza okresu wędrówek ludów

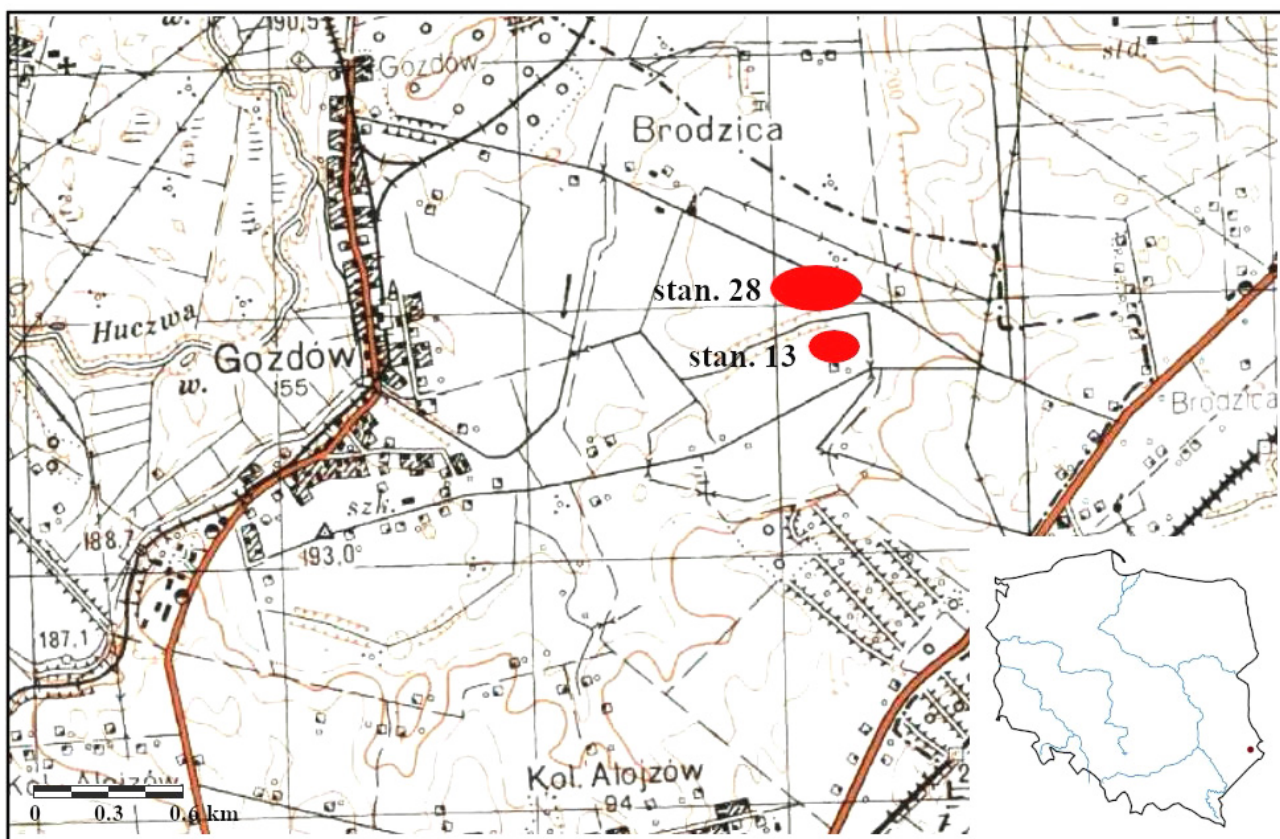
Key words: The Hrubieszów Basin, a stray finds, the Masomęcz group, the late Roman period, early Migration period

Abstrakt: W roku 2021 przekazano do zbiorów Działu Archeologicznego Muzeum im. ks. St. Staszica w Hrubieszowie zespół zabytków odkrytych w miejscowości Gozdów, pow. hrubieszowski. Wśród nich dominują ozdoby i części stroju, a zdecydowanie mniej licznie reprezentowane są przedmioty codziennego użytku i narzędzia. Wstępna analiza wykazała, iż chronologicznie należy łączyć je z okresem rzymskim oraz wczesnymi fazami okresu wędrówek ludów.

Abstract: In 2021, an assemblage of artifacts discovered in Gozdów (Hrubieszów district) was handed over to the Archaeological Department of the Rev. Stanisław Staszic Museum in Hrubieszów. Dominant among them are ornaments and elements of clothing, much less numerous are articles of everyday use and tools. Preliminary analysis revealed that they should be related to the Roman period and the early phases of the Migration period.

W roku 2020 grupa detektorystów działających na terenie Kotliny Hrubieszowskiej uzyskała pozwolenie Lubelskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków na przeprowadzenie badań powierzchniowych przy użyciu wykrywaczy metali w okolicach miejscowości Gozdów w gminie Werbkowice, oddalanej od Hrubieszowa o około 8 km na południowy zachód. Działki rolnicze uwzględnione w pozwoleniu znajdują się na obszarze AZP 87–93 i przed rozpoczęciem wspomnianych badań nie odnotowano na nich żadnych stanowisk archeologicznych. Zbiór zabytków odkrytych w trakcie tych poszukiwań w maju 2021 r. został przekazany do zbiorów Działu Archeologicznego Muzeum im. ks. St. Staszica w Hrubieszowie. Według relacji odkrywców miały one pochodzić z jednej działki. Wstępna analiza wykazała, iż chronologicznie należy łączyć je z okresem wpływów rzymskich oraz wczesnymi fazami okresu wędrówek ludów. Ze względu na rangę naukową zbioru zabytków oraz fakt odkrycia nieznanego wcześniej stanowiska archeologicznego, w listopadzie tego samego roku pracownicy Działu Archeologicznego Muzeum w Hrubieszowie, we współpracy z grupą poszukiwaczy, przeprowadzili ponowne badania powierzchniowe w Gozdowie. Wszystkie zabytki odkryte w ich trakcie namierzone były trójwymiarowo.

Dokładna lokalizacja zabytków pozwoliła na wydzielenie dwóch skupisk ich występowania. Większe z nich odnotowano w miejscu wcześniej nieznanym z odkryć archeologicznych i oznaczono jako Gozdów, stanowisko 28 (AZP 87–93/161). Miejsce znalezienia kilku innych zabytków metalowych włączono w obręb już znanego stanowiska numer 13 (AZP 87–93/56), rozszerzając jego dotychczasowy zasięg. Stanowisko to zarejestrowane zostało w trakcie badań powierzchniowych przeprowadzonych w 1991 roku w ramach programu Archeologiczne Zdjęcie Polski (AZP). Określono je wówczas jako wielokulturowe, ze śladami osadniczymi z epoki brązu, młodszego okresu przedrzymskiego, okresu rzymskiego i wczesnego średniowiecza (ryc.1).

Ryc. 1. Gozdów, pow. hrubieszowski. Lokalizacja stanowisk nr 13 i 28. Oprac. A. Mucha; źródło: www.geoportal.gov.pl.

Fig. 1. Gozdów, Hrubieszów County. Location of the site no. 13 and 28. Graphics: A. Mucha; source: www.geoportal.gov.pl.

Krótką charakterystyka kolekcji

Obecnie w zbiorach Muzeum im. ks. Stanisława Staszica w Hrubieszowie znajdują się 94 zabytki metalowe z Gozdowa, w tym 90 z nowo wyróżnionego stan. 28 i 4 włączone w obręb stan. 13. Wszystkie noszą mniej lub bardziej wyraźne ślady przepalenia.

Wśród zabytków dominują ozdoby i części stroju, w tym między innymi 29 zapinek, 12 sprzączek lub ich elementów, 6 okuć końca pasa, 5 zawieszek. Zdecydowanie mniej licznie reprezentowane są przedmioty codziennego użytku i narzędzia, wśród których wyróżnić można szczypcy i fragmenty miniatury nożyc. W zbiorze znajdują się także denary rzymskie (8 egzemplarzy), w tym 3 z wybitym otworem, najprawdopodobniej wykorzystywane jako zawieszki, 6 przedmiotów nie można dokładnie przyporządkować do konkretnej kategorii zabytków.

W chwili obecnej konserwacja zabytków z Gozdowa została zakończona i wkrótce zostaną one ostatecznie opisane oraz zadokumentowane fotograficznie i rysunkowo. Planowane są także w najbliższym czasie badania powierzchniowe. Stąd też skupię się w artykule na wstępnym omówieniu kolekcji zabytków (łącznie z obu stanowisk), w tym głównie na najbardziej reprezentatywnej grupie zapinek i elementów pasa oraz na próbie interpretacji funkcji stanowisk.

Zapinki reprezentowane są przez okazy IV, V, VI i VII grupy w klasyfikacji O. Almgrena (1923), przy czym dominują fibule VI grupy, należące tak do serii pierwszej, jak i drugiej. Do grupy IV przypisać należy jedną zapinkę, w podziale T. Dąbrowskiej odpowiadającą okazom typu 2 odmiany mazowieckiej i wariantowi *Topornica* wydzielonemu przez J. Andrzejewskiego (Dąbrowska

1994, s. 13–14; por. ostatnio Andrzejowski 2020, s. 21–22, ryc. 6, 11–13). Wśród okazów V grupy na szczególną uwagę zasługuje zapinka ósmej serii typu A.129, wykonana ze stopu miedzi ze śladami srebrnej folii na nóżce. Do grupy tej zaliczyć należy także zapinkę ze stopu miedzi typu A.132. Wśród zapinek VI grupy 15 reprezentuje serię pierwszą, 6 serię drugą. Większość okazów serii pierwszej zachowana jest fragmentarycznie lub jest silnie odkształcona, co utrudnia precyzyjne przyporządkowanie typologiczne. Na obecnym etapie jedynie ogólnie odnieść można je do typów A.161/162. Na szczególną uwagę zasługuje obecność w zbiorze aż sześciu zapinek A.172, w tym jednej z guzkiem na główce (por. Niezabitowska-Wiśniewska 2021, s. 266–270, 368–369, lista 7; 2 egz. Niepublikowane). Spośród zapinek drugiej serii VI grupy wymienić można przede wszystkim okaz reprezentujący typ A.171 (*Raupenfibeln*) i trzy masywne zapinki z tarczami na szczycie kabłąka (por. Niezabitowska-Wiśniewska 2021, s. 272, 276, 370–371, lista 9, 11; 1 egz. Niepublikowany). W generaliach zaliczyć można je do wzoru ZG-47 wg A. Kokowskiego (1995), przy czym jedna z nich odpowiada definicji wariantu I – *Skorbicze*, dwie prawdopodobnie definicji wariantu II – *Gródek* w podziale J. Andrzejowskiego, R. Prochowicza i T. Rakowskiego (2008). Do VII grupy zapinek zaliczyć można 5 okazów. Dwie z nich reprezentują serię pierwszą i zbliżone są do typu A.193. Aż trzy zapinki miały górną cięciwę, co pozwala zakwalifikować je do tzw. odmiany sarmackiej fibul z wysoką pochewką VII grupy (por. Mączyńska 2003).

W grupie elementów pasa znajduje się: 12 sprzączek lub ich elementów oraz sześć okuć końca pasa. Szczególną uwagę zwraca skuwka sprzączki ozdobiona ornamentem stempelkowym i wycinanym typu *Strzegocice-Tiszaladány-Kercz* (por. Madyda-Legutko 1978; 1986, s. 54). Wszystkie okucia końca pasa zaliczyć można do okuć jęczyczkowatych lub zbliżonych, w generaliach odpowiadających typowi 12 w klasyfikacji R. Madydy-Legutko (2011, s. 91–97; por. Niezabitowska-Wiśniewska 2021, s. 298–300, 372–373, lista 14).

Datowanie

Już z powyższej, skrótowej prezentacji najważniejszych zabytków z kolekcji z Gozdowa wynika, że jej ramy chronologiczne są bardzo szerokie i zawrzeć można je w przedziale od fazy B₂/C₁ po fazy D₁–D₂. Do najwcześniejszych w zbiorze zaliczyć należy zapinkę reprezentującą typ A.129, uznawany za formę przewodnią fazy B₂/C₁ w kulturze przeworskiej (Machajewski 1998, s. 192; Mączyńska 2009, s. 52, 58). Ze wschodniej części Lubelszczyzny, jak dotąd, znane są jedynie dwa okazy tego typu – z Kosmowa i właśnie z Gozdowa (por. Niezabitowska-Wiśniewska 2021, s. 242–244). Biorąc pod uwagę brak fibul typu A.129 w kulturze wielbarskiej – w okresie ich funkcjonowania zasiedlającej już tereny wschodniego Mazowsza, Podlasia i wschodniej Lubelszczyzny – zapinki te łączyć należałoby ze schyłkiem funkcjonowania kultury przeworskiej w tej części Lubelszczyzny (por. Kokowski 2019, s. 140–141, ryc. 5).

Żelazne zapinki kolankowate charakterystyczne są dla kultury przeworskiej, w której występują w młodszym stadium fazy B₂ (Liana 1970, s. 445–446; Mączyńska 2009, s. 51; Andrzejowski, Cieśliński 2007, s. 286–287, ryc. 7). Okazy wykonane ze stopu miedzi – tak jak fibula z Gozdowa – zdecydowanie częściej odnotowywane są jednak w zespołach wielbarskich i najczęściej datowane są na fazę B₂/C₁ (Andrzejowski, Maciałowicz 2017, s. 215–218; por. Niezabitowska-Wiśniewska 2021, s. 244–246, 368, lista 6).

Zapinki IV grupy odmiany mazowieckiej wg T. Dąbrowskiej, pojawiają się w stadium B_{2b}, ale zasadniczo występują w fazie B₂/C₁–C_{1a}. J. Andrzejowski, mieszczące się w definicji tej odmiany okazy o dwudzielnej konstrukcji wariantu *Topornica*, uważa za przypuszczalnie młodszy wariant zapinek odmiany mazowieckiej (Dąbrowska 1994, s. 20–22, 29–30; Andrzejowski 2020, s. 21–22). Na zbliżony przedział czasowy datować należy także zapinki VII grupy w klasyfikacji O. Almgrena. Okazy pierwszej serii w kulturze wielbarskiej datowane są na fazę B₂/C₁–C_{1a}, ale sporadycznie mogą występować jeszcze w stadium C_{1b} (Godłowski 1974, s. 19, 22, 28, ryc. 3). Podobnie datowane są w grupie masłomęckiej, reprezentując jednocześnie najwcześniejsze fazy jej rozwoju (Kokowski 1995, s. 46). Najwcześniejsze zapinki tzw. odmiany sarmackiej VII grupy, dość licznie

reprezentowane w kolekcji, datowane są na fazę B_2/C_1-C_{1a} , najmłodsze – na stadium C_{1b} (Mączyńska 2003; 2009, s. 67–72). Z dużym prawdopodobieństwem okazy z Gozdowa dokumentują wczesne fazy osadnictwa kultury wielbarskiej/grupy masłomęckiej w tym regionie (por. Niezabitowska-Wiśniewska 2021, s. 286–288, 371–372, lista 12).

Znacznie liczniejsze w zbiorze z Gozdowa są zabytki datowane na schyłek okresu rzymskiego i wczesne fazy okresu wędrówek ludów. Są wśród nich między innymi zapinki typów A.171 i A.172, których szczytowy okres występowania w kulturze wielbarskiej przypada na fazę C_3 , choć mogą występować one także w zespołach datowanych na fazy C_2 i D_1 (Mączyńska 2019, s. 50, 55, ryc. 6:3, 9, 10; por. Tuszyńska 1988, s. 180–183; Niezabitowska-Wiśniewska 2021, s. 266–270, 272 – tam wcześniejsza literatura). „Klasyczne” okucia języczkowate, bardzo licznie reprezentowane w kolekcji, najczęściej datowane są na fazy C_3-D (Bitner-Wróblewska 1989, s. 165–172, mapa 3; Madyda-Legutko 2011, s. 92–97, 160–163, mapa 23). Nie można jednak wykluczyć, że datowanie jednego z okuć z Gozdowa, łączącego cechy okazów języczkowatych i lancetowatych, umieścić należy w młodszej części V w. (por. Kokowski 2007a, s. 25, 28–29, ryc. 1; 2:a; 2007b, s. 291, 294, ryc. 1:1; Niezabitowska-Wiśniewska 2021, s. 298–300). Datowanie sprzączek typu *Strzegocice-Tiszaładány-Kercz* umieszcza się w fazie D_2 , czyli charakterystyczne są one dla okresu 380/400–440/450 (por. m.in. Madyda-Legutko 1978; Dyrda, Kontny, Mączyńska 2014, s. 125–127), choć według M. Levady mniejsze sprzączki tego typu mogły występować nieco wcześniej, prawdopodobnie w fazie D_1 (Levada 2010, s. 81).

Znacznie trudniej ustosunkować się do przynależności kulturowej zabytków z omawianej kolekcji, w szczególności datowanych na fazę B_2/C_1-C_{1a} , czyli na okres, w którym na terenach wschodniej Lubelszczyzny nastąpiła „wymiana ludności” przeworskiej na wielbarską. Niemniej jednak wydaje się, że zdecydowana większość zabytków – poza zapinką typu A.129 – łączona może być z kulturą wielbarską lub grupą masłomęcką, przy czym reprezentowałyby one najwcześniejszy etap rozwoju tych jednostek kulturowych na Lubelszczyźnie. Zabytki datowane na fazy C_2-D_1 bez większych wątpliwości powiązać można z grupą masłomęcką. Nieco bardziej problematyczne jest łączenie z nią przedmiotów datowanych na fazę D_2 , które mogą być śladem pozostania lub powrotu do Kotliny Hrubieszowskiej bliżej nieokreślonej grupy ludności germańskiej, już po zaniku osadnictwa grupy masłomęckiej (por. np. Niezabitowska-Wiśniewska 2009, s. 195–200, 204). Kwestie te wymagają jednak dalszych, szczegółowych studiów.

Funkcja stanowisk – wstępna próba interpretacji

Bez przeprowadzenia badań wykopaliskowych nie można też jednoznacznie określić funkcji stanowisk w Gozdowie, w tym w szczególności stanowiska 28. Uwagę zwraca jednak wzmiankowany już fakt silnego przepalenia i co za tym idzie częściowego odkształcenia niemal wszystkich zabytków. Początkowo sądzono, że stanowisko 28 można interpretować jako osadę. Odnosząc tę hipotezę do stanu zachowania zabytków należałoby zakładać, że została ona spalona. Niemniej jednak zastanawiający jest zupełny brak fragmentów ceramiki na powierzchni stanowiska 28, powszechnie występującej przecież na stanowiskach osadowych. Niewielki jest też zbiór monet z Gozdowa, szczególnie w porównaniu z ich liczbą znaną z powierzchni stanowiska 25 w Mienianach czy też stanowiska 29 w Gródku, pow. hrubieszowski, które to wstępnie uznane zostały za osady (por. Myzgin 2021, s. 470–472, 476–482). Tym samym w wypadku stanowisk w Gozdowie bardziej prawdopodobne jest uznanie ich za cmentarzysko lub cmentarzyska kultury przeworskiej na wczesnym etapie i grupy masłomęckiej na etapie późniejszym. Położenie tych stanowisk w pobliżu zabagnionego zagłębienia terenu być może też wskazuje na wotywny charakter znalezisk, co jednak na obecnym etapie rozpoznania traktować należy niezwykle ostrożnie.

Kolekcja zabytków z Gozdowa z jednej strony doskonale wpisuje się w najnowsze znaleziska z Kotliny Hrubieszowskiej i problemy związane z ich interpretacją (por. Niezabitowska-Wiśniewska 2021), z drugiej zaś wskazuje kolejny punkt na mapie osadnictwa z okresów

rzymskiego i wędrówek ludów w tej części ziem polskich. Jak już wspomniałam, zabytki omówiono tutaj w wielkim skrócie, wkrótce zostaną opublikowane w ramach odrębnego opracowania. Planowane jest także rozpoczęcie badań wykopaliskowych, które być może pozwolą na ustalenie funkcji stanowisk w Gozdowie.

Autor

MGR ANNA MUCHA. Muzeum im. ks. St. Staszica w Hrubieszowie. ul. 3-Maja 11. 22-500 Hrubieszów. anna.maria.mucha@poczta.onet.pl. ORCID: 0000-0002-1525-3495

Literatura

Almgren, O. 1923. *Studien über Nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhundert mit Berücksichtigung der provinzial-römischen und südrussischen Formen*. Mannus-Bibliothek, 32. Leipzig: Verlag von Curt Kabitzsch.

Andrzejowski, J. 2020. The Eastern Zone of the Przeworsk culture – and what it comprehends. *Acta Archaeologica Carpathica* LV, s. 9–38.

Andrzejowski, J., Cieśliński, A. 2007. Germanie i Bałtowie u schyłku starożytności. Przyjazne związki czy wrogie sąsiedztwo?. W: Bitner-Wróblewska, A. (red.). *Kultura bogaczewska w 20 lat później. Materiały z konferencji, Warszawa, 26-27 marca 2003*. Seminarium Bałtyjskie I, Warszawa: Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie, s. 279–319.

Andrzejowski, J., Maciałowicz, A. 2017. Między Północą a Południem. Zespół osadniczy z późnej epoki żelaza w Jarnicach nad Liwcem w świetle dalekosiężnych powiązań. *Wiadomości Archeologiczne* LXVIII, s. 179–234.

Andrzejowski, J., Prochowicz, R., Rakowski, T. 2008. Brooches Type Gródek 47 and their dating. W: Niezabitowska-Wiśniewska, B., Juściński, M., Łuczkiwicz, P., Sadowski, S. (red.). *The turbulent epoch. New materials from the Late Roman Period and the Migration Period* I. Monumenta Studia Gothica V, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, s. 39–61.

Bitner-Wróblewska, A. 1989. Elementy bałtyjskie w kulturze wielbarskiej. W: Gurba, J., Kokowski, A. (red.). *Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim (materiały z konferencji)* II, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, s. 161–177.

Dąbrowska, T. 1994. Późne odmiany fibul silnie profilowanych w Polsce. *Wiadomości Archeologiczne* LIII/1, 1993–1994, s. 3–34.

Dyrda, K., Kontny, B., Mączyńska, M. 2014. Niezwykłe odkrycie grobu wojownika z wczesnego okresu wędrówek ludów w Juszkowie, gm. Pruszcz Gdański. W: Madyda-Legutko, R., Rodzińska-Nowak, J. (red.). *Honoratissimum assensus genus est armis laudare. Studia dedykowane Profesorowi Piotrowi Kaczanowskiemu z okazji siedemdziesiątej rocznicy urodzin*. Kraków: Towarzystwo Wydawnicze Historia Jagiellonica, s. 111–134.

Godłowski, K. 1974. Chronologia okresu późnorzymskiego i wczesnego okresu wędrówek ludów w Polsce północno-wschodniej. *Rocznik Białostocki* XII, s. 9–109.

Kokowski, A. 1995. Grupa masłomecka. Z badań nad przemianami kultury Gotów w młodszym okresie rzymskim, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.

Kokowski, A. 2007a. *Ein extraordinärer Fund aus der späten Völkerwanderungszeit im südöstlichen Polen*. *Acta Praehistorica et Archaeologica* 39. Wilfried Menghin zum 65. Geburtstag, s. 25–33.

Kokowski, A. 2007b. Niecodzienne znalezisko z późnego okresu wędrówek ludów z okolic Niska. *Archeologia Polski Środkowowschodniej* IX, s. 291–298.

Kokowski, A. 2019. „Erstes Ende” der Przeworsk-Kultur im Lublinerland. *Acta Archaeologica Carpathica* LIV, s. 129–158.

Levada, M. 2010. Scandinavian Influence in the Crimea and on the Roman-Barbarian Borderland in the Fifth Century. W: *International conference "Inter ambo maria. Contacts between Scandinavia and Crimea in the Roman Period". October, 21 – 25, 2010, Gaspra, Crimea, Ukraine. Abstracts*. Simferopol: Vest Agder Regional Council, Taurida National University, Non-profitable foundation for history and archeology „Heritage of Milenia”, s. 73–86.

Liana, T. 1970. Chronologia względna kultury przeworskiej we wczesnym okresie rzymskim. *Wiadomości Archeologiczne* XXXV, s. 429–491.

Machajewski, H. 1998. Die Fibeln der Gruppe V, Serie 8, im östlichen Teil Mitteleuropas, W: Kunow, J. (red.). *100 Jahre Fibelformen nach Oscar Almgren, Forschungen zur Archäologie im Land Brandenburg*, 5. Wünsdorf: Verlag Brandenburgisches Landesmuseum für Ur- und Frühgeschichte, s. 187–196.

Madyda-Legutko, R. 1978. The Buckles with imprint Ornamentation. *Wiadomości Archeologiczne* XLIII/1, s. 3–16.

Madyda-Legutko, R. 1986. Die Gürtelschnallen der Römischen Kaiserzeit und der frühen Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum. *British Archaeological Report, International Series*, 360 (1987), Oxford: British Archaeological Reports.

Madyda-Legutko, R. 2011. *Studia nad zróżnicowaniem metalowych części pasów w kulturze przeworskiej. Okucia końca pasa*. Kraków: Towarzystwo Wydawnicze Historia Iagiellonica .

Mączyńska, M. 2003. Die sogenannten „sarmatischen“ Fibeln in Mittel-und Osteuropa. W: von Carnap-Bornheim, C. (red.). *Kontakt – Kooperation – Konflikt. Germanen und Sarmaten zwischen dem 1. und dem 4. Jahrhundert nach Christus. Internationales Kolloquium des Voreschichtlichen Seminars der Philipps-Universität Marburg, 12.–16. Februar 1998*. Schriften des Archäologischen Landesmuseums Erg.-Reihe 1 = Veröffentlichungen des Vorgeschichtlichen Seminars Marburg, Sonderbd, 13, Neumünster: Wachholtz, s. 303–332.

Mączyńska, M. 2009. Der frühvölkerwanderungszeitliche Hortfund aus Łubiana, Kreis Kościerzyna (Pommern). *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 90 (2011), s. 7–481.

Mączyńska, M. 2019. Faza C₃ w kulturze wielbarskiej – próba wyróżnienia. *Wiadomości Archeologiczne* LXX, s. 43–63.

Myzgin, K. 2021. Nieopublikowane dotychczas monety antyczne ze zbiorów Muzeum im. ks. Stanisława Staszica w Hrubieszowie (nabytki z lat 2008–2020) / Unpublished ancient coins from the collection of Rev. Stanisław Staszic Museum in Hrubieszów (acquisitions from 2008–2020). W: Niezabitowska-Wiśniewska, B., Hychała, A., Bartecki, B. (red.). *Odkryte. Odzyskane. Ocalone. Kolekcja zabytków z młodszego okresu przedrzymskiego, okresu rzymskiego i wędrówek ludów ze zbiorów Muzeum im. ks. Stanisława Staszica w Hrubieszowie | Unearthed. Recovered. Saved. A collection of late pre-Roman, Roman and Migration period artefacts from the Rev. Stanisław Staszic Museum in Hrubieszów*. Hrubieszów: Muzeum im. ks. St. Staszica w Hrubieszowie, s. 454–487.

Niezabitowska-Wiśniewska, B. 2009. Archaeology, History and the Heruls. The Lublin Region in Late Roman Period and Migration Period, *Barbaricum* 8, Warszawa, s. 195–239.

Niezabitowska-Wiśniewska, B. 2021. Młodszy okres przedrzymski, rzymski i wędrówek ludów – materiały do dziejów Kotliny Hrubieszowskiej / Late pre-Roman, Roman and Migration periods – materials for the history of the Hrubieszów Basin. W: Niezabitowska-Wiśniewska, B., Hychała, A., Bartecki, B. (red.). *Odkryte. Odzyskane. Ocalone. Kolekcja zabytków z młodszego okresu przedrzymskiego, okresu rzymskiego i wędrówek ludów ze zbiorów Muzeum im. ks. Stanisława Staszica w Hrubieszowie | Unearthed. Recovered. Saved. A collection of late pre-Roman, Roman and Migration period artefacts from the Rev. Stanisław Staszic Museum in Hrubieszów*. Hrubieszów: Muzeum im. ks. St. Staszica w Hrubieszowie, s. 24–452.

Tuszyńska, M. 1988. O zapinkach z gąsiennicowatym kabłąkiem w obrębie kultury wielbarskiej. W: Gurba, J., Kokowski, A. (red.). *Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim (materiały z konferencji) I*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, s. 157–176.

УДК 903(477)"03"

Владислав Щепаченко

СКЛЯНІ ЧАШІ З ОПЛАВЛЕНИМ КРАЄМ ВІНЕЦЬ У ЧЕРНЯХІВСЬКІЙ КУЛЬТУРІ: ДО ПИТАННЯ ПРО МОЖЛИВІ ЦЕНТРИ ВИРОБНИЦТВА

Стаття¹² присвячена вивченню проблеми походження черняхівських чаш із оплавленим краєм вінець. Певною мірою такі чаші можна порівняти із західноєвропейськими посудинами типів Eggers 199, 202, 205-206 (Eggers 1951) або т. зв. *Bodenrippenschale* та *Fußschale* за Г. Рау (Rau 1972), а також чашами типів *Werbkowitz* і *Weklitz* за Т. Ставярською (Stawiarska 1999). Попри типологічне розмаїття, черняхівські чаші досить схожі за своєю морфологією та технологією обробки і декорування. Цей факт, а також їх близька хронологічна позиція та спільний ареал поширення дозволяють розглядати їх як єдину групу посуду та припускати їх спільне походження.

Проведений аналіз показує, що черняхівські чаші з оплавленим краєм вінець є оригінальною з точки зору типології групою посудин, відомих наприкінці пізньоримського часу (ступінь С₃) тільки в ареалі поширення цієї культурної спільноти. Хоча технологічно близькі їм вироби зустрічаються як раніше, у європейському Барбарікумі, римських провінціях та античних центрах Північного Причорномор'я, так і у синхронний час у Криму. Зважаючи на типологічну своєрідність та хронологію поширення черняхівських знахідок, а також відсутність подібних виробів серед продукції синхронних склоробних центрів сусідніх римських провінцій, можна припустити, що найімовірнішим місцем їх виготовлення була майстерня в Комарові. Скляні чаші з оплавленим краєм вінець, численні уламки яких виявлені тут, як вважається, були одним із видів її продукції. Крім того, як показують результати археометричних досліджень, елементний склад скла деяких черняхівських посудин знаходить прямі аналогії серед сировини та відходів виробництва цієї майстерні, що є ще одним свідченням на користь такого припущення.

Провінційно-римське походження цих виробів, внаслідок їх морфологічної невідповідності та хронологічної асинхронності технологічно близьким типам скляного посуду у межах імперії, нам, навпаки, видається малоімовірним.

Ключові слова: скляний посуд, скляні чаші, черняхівська культура, Комарів, пізньоримський час.

---

¹² Публікація являє собою скорочений варіант статті, повний текст якої готується до друку (Щепаченко 2023, у друці)

Vladyslav Shchepachenko

GLASS CUPS WITH FIRE-ROUNDED RIMS IN THE CHERNYAKHIV CULTURE: TO THE QUESTION OF POSSIBLE PRODUCTION CENTRES

The article presents research devoted to the problem of the origin of hemispherical glass cups with a fire-rounded rim discovered within the Chernyakhiv culture area. These finds may be compared with Western European vessels of Eggers 199, 202, 205-206 types (Eggers 1951) or the so-called Bodenrippenschale and Faßschale (Rau 1972) as well as cups of Werbkowice and Weklice types according to T. Stawiarska (1999). Although the Chernyakhiv artefacts are quite diverse in terms of their ornamental design, they are very similar referring to their morphology as well as finishing and decoration techniques. This fact, besides their identical chronological position and the same distribution pattern, allows us to consider these items as a single glassware group and to assume their common origin.

The conducted investigation demonstrates that at the end of the late Roman time (stage C3), the Chernyakhiv glass cups with a fire-rounded rim were an original typological group of vessels, which had no synchronous analogies outside their distribution area. Although, the products that are similar to them from the technological view, occurred earlier in European Barbaricum, Roman provinces, and antique centres of the Northern Black Sea region as well as at the end of the late Roman time in Crimea. Taking into account the typological uniqueness and chronology of the Chernyakhiv finds as well as the absence of similar glassware among the products of synchronous glass-making centres of the neighbouring Roman provinces, it can be assumed that the most likely place of their origin was the Komariv workshop. The glass cups with a fire-rounded rim are considered one of the products of this workshop. The artefacts that have close parallels among Chernyakhiv cups are also known here. It is worth noting, that the chemical makeup of some Chernyakhiv items finds close analogies between raw material and glassworking waste from Komariv, which is further evidence in favour of this hypothesis.

The Roman origin of the Chernyakhiv cups, due to their morphological difference and chronological asynchrony with technologically similar products of the imperial glass-working centers, seems unlikely.

Key words: glassware, glass cups, Chernyakhiv culture, Komariv, late Roman time.

Ще з відкриття перших черняхівських старжитностей, скляний посуд, знайдений серед інших матеріальних залишків культури «полів поховань», довго вважався дослідниками виключно предметом римського імпорту (Сміленко 1952, с. 70; Симонович 1957, с. 28-30; 1964, с. 11; 1977, с. 184-185; Кропоткин 1970, с. 32). Лише у другій половині минулого століття питання про місце виготовлення скляних посудин, знайдених на території європейського Барбарікуму, вперше стало об'єктом окремої дискусії (Rau 1972, S. 126-128, 170; 1974; Näsman 1984, S. 144-147; Stawiarska 1984; Straume 1987, S. 61-64; Lund Hansen 1987, S. 97-120; Росохатский 1987, с. 145).

Одними з перших у літературі з'явилися сумніви щодо приналежності до категорії римського імпорту кубків типу Eggers 230 (Eggers 1951) або Kowalk за Г. Рау (Rau 1972, S.

126-128). Значною мірою вони пов'язані із характером поширення цих посудин, які за винятком поодиноких екземплярів, не відомі на території імперії. Надалі відсутність прямих аналогій серед провінційно-римських виробів та локалізація за межами лімесу стали основними аргументами на користь припущення про «не римське» походження деяких інших типів скляного посуду, виявленого у Барбарікумі (Straume 1987, S. 61-64; Gavritukhin 2011, p. 42, 51, 53; Gavritukhin 2017, p. 95, 101).

До категорії посудин, виробництво яких могло здійснюватися на варварських землях, на нашу думку, можна додати ще одну групу виробів, поширених в ареалі черняхівської культури, – скляні чаші з оплавленим краєм вінець (**рис. 1**).

Морфологія та типологія посуду

Аналізований матеріал охоплює 51 артефакт, що походять із поховань та культового шару могильників, а також об'єктів та культурного шару поселень черняхівської культури¹³.

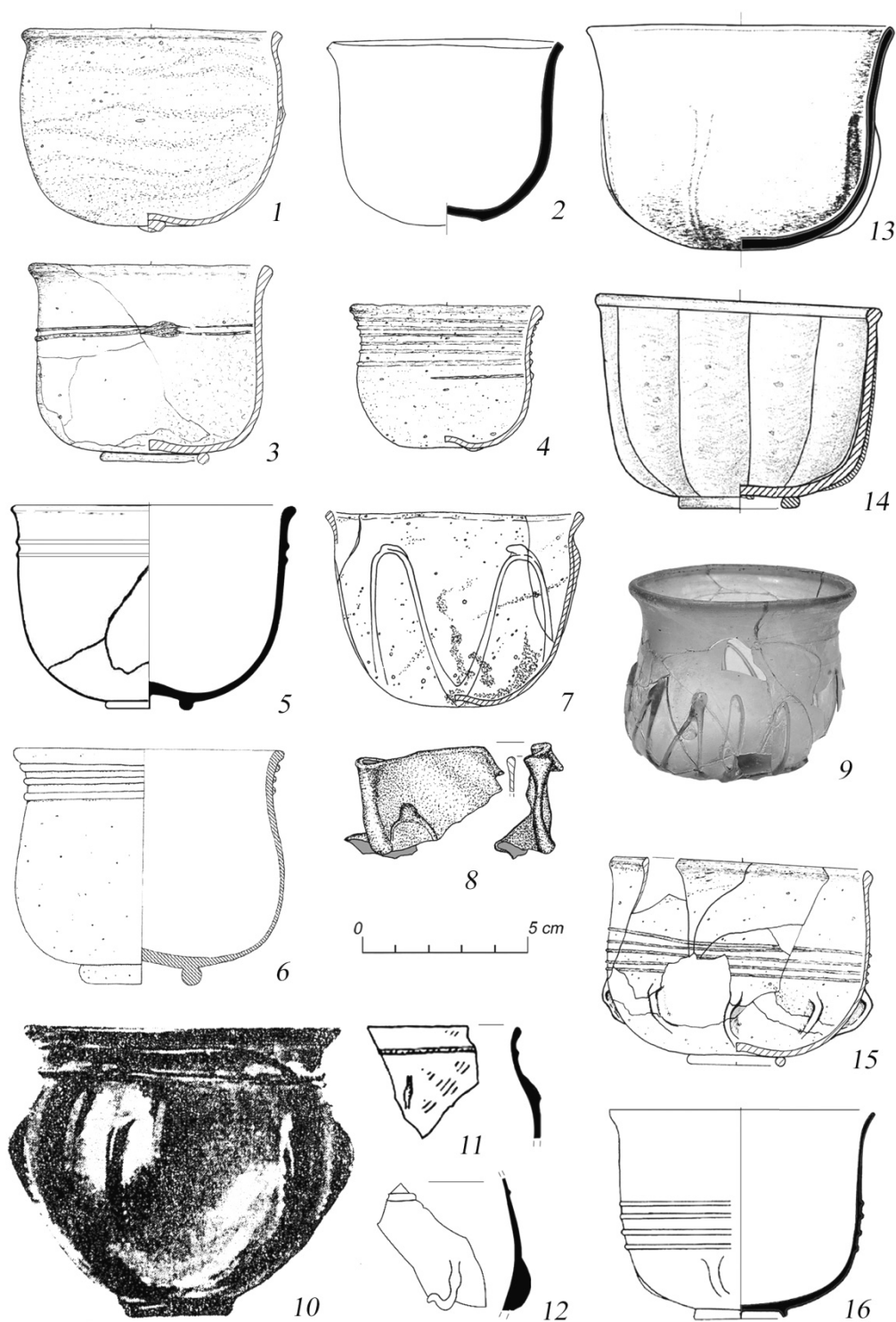
Певною мірою такі чаші можна порівняти із західноєвропейськими посудинами типів Eggers 199, 202, 205-206 (Eggers 1951; Petrauskas 2017, S. 124) або так званими *Bodenrippenschale* та *Fußschale* за Г. Рау (Rau 1972), чашами типів *Werbkowitz* та *Weklitz* за Т. Став'ярською (Stawiarska 1999), а також кубками групи II за Е. А. Симоновичем (Симонович 1977).

Аналізовані вироби об'єднує ряд подібних ознак, як напівсферична або циліндрична форма, специфічні розміри (діаметр вінець дорівнює висоті або перевищує її), оплавлений край вінець, а також «гарячий» спосіб декорування. Ще однією характерною конструктивною особливістю цих посудин є накладний кільцевий піддон/ніжка, хоча у деяких артефактів вона не зустрічається¹⁴. Кольорова гама виробів варіюється від повністю знебарвленого та безбарвного із зеленим або блакитним відтінками до насиченого зеленого і навіть червоно-рубінового. Переважна кількість артефактів прикрашені накладними нитками скла або т. зв. відтягнутими ребрами, хоча трапляються й екземпляри без орнаменталії. Деякі вироби комбінують вищеописані декоративні прийоми. Накладні деталі переважно виконані із скла одного кольору з основою. Результати вивчення хімічного складу скла черняхівських знахідок частково опубліковані (**табл. 1**).

Значна кількість знахідок таких посудин походить із Комарова (**рис. 3**). Лише серед опублікованих матеріалів дослідження поселення, чисельність уламків посуду із оплавленим краєм вінець або накладним кільцевим піддоном відповідних діаметрів становить понад 40% усіх артефактів відомих у черняхівській культурі.

---

¹⁴ Крім того, на дні виробів завжди зустрічається слід понтії – округла мітка, що утворюється в результаті відокремлення заготовки від залізного стрижня (понтії), що використовується для її утримання під час «гарячої» обробки краю вінець.

Рис. 1. Черняхівські скляні чаші з оплавленим краєм вінець: 1-2 –варіант «а», 3-6 –варіант «b», 7-9 – варіант «с», 10-12 – варіант «d», 13-14 – варіант «e», 15-16 – варіант «f».

1 – Звиняче (рисунок автора), 2 – Великий Самбір, п. (за Petrauskas 2017), 3 – Косанове, п. 23-1961 (рисунок автора), 4 – Косанове, п. 7-1963 (рисунок автора), 5 – Косанове, п. 17-1961 (за Petrauskas 2003), 6 – Tîrgșor, grave 298 (за Stawiarska 2014), 7, 9 – Війтенки, п. 211, 110 (рисунок автора), 8 – Dănceni, п. 169 (фото V. Vornic), 10 – Черняхів, п. 88 (за Петров 1964), 11-12 – Романківці, п. 4, 9 (за Никитина 1996), 13 – Бережанка, п. 5 (за Petrauskas 2017), 14 – Переяслав-Хмельницький, п. 2 (за Petrauskas 2017), 15 – Привільне, п. 10 (рисунок автора), 16 – Todireni, п. 3 (за Ionița 1982).

Fig. 1. Chernyachiv glass cups with fire-rounded rims: 1-2 – variant “a”, 3-6 – variant “b”, 7-9 – variant “c”, 10-12 – variant “d”, 13-14 – variant “e”, 15-16 – variant “f”.

1 – Zvyniache (drawing: author), 2 – Velykyi Sambir, grave (Petrauskas 2017), 3 – Kosanove, grave 23-1961 (drawings: author), 4 – Kosanove, grave 7-1963 (drawings: author), 5 – Kosanove, grave 17-1961 (Petrauskas 2003), 6 – Tîrghșor, grave 298 (Stawiarska 2014), 7, 9 – Viitenky, grave 211, 110 (drawings: author), 8 – Dănceni, grave 169 (foto V. Vornic), 10 – Cherniakhiv, grave 88 (Petrov 1964), 11-12 – Romankivtsi, grave 4, 9 (Nykytyna 1996), 13 – Berezhanka, grave 5 (Petrauskas 2017), 14 – Pereiaslav-Khmelnytskyi, grave 2 (Petrauskas 2017), 15 – Pryvilne, grave 10 (drawings: author), 16 – Todireni, grave 3 (Ionița 1982).

Попри типологічне розмаїття, черняхівські чаші досить схожі за своєю морфологією та технологією обробки і декорування. Цей факт, а також їх близька хронологічна позиція та спільний ареал поширення дозволяють погодитися із думкою О. В. Петраускаса, який розглядає їх як єдину групу посуду (Petrauskas 2017, р. 124) та припускати їх спільне походження.

Залежно від наявності та композиції декору їх можна умовно поділити на кілька варіантів. *Варіант а* або тип Eggers 202 включає вироби без декору, відомі в ареалі черняхівської культури всього у двох цілих екземплярах (**Додаток, №№ 15, 6; рис. 1: 1-2**). *Варіант b* або тип *Werbkowitz* відповідно до типології Т.Ставярської. Охоплює чаші, прикрашені накладною ниткою скла, що в один або кілька витків оперізує виріб у верхній частині. Усі цілі артефакти мають накладний кільцевий піддон. (**Додаток, №№ 17, 18, 19, 50; рис. 1: 3-6**). *Варіант с* представлений трьома артефактами (**Додаток, №№ 10, 13, 42; рис. 1: 7-9**). Поверхня цих виробів прикрашена накладною ниткою скла, що утворює композицію у вигляді зигзагу або синусоїди. Близькі їх аналогії належать типу *Weklice* за Т. Ставярською, проте відрізняються наявністю накладного кільцевого піддону (Stawiarska 1999, s. 273, Kat. N. 106). *Варіант d*. Об'єднує чаші, прикрашені відтягнутими ребрами та накладною ниткою скла¹⁵, типологічно близькі посудинам типу Eggers 205 (**Додаток, №№ 27-28, 38; рис. 1: 10-12**). Рельєфні ребра оперізують виріб у середній частині, а накладна нитка – під вінцями. Відтягнуті деталі гладкі. *Варіант e*. Охоплює посудини, що нагадують чаші типу Eggers 206, декоровані довгими слабо профільованими відтягнутими ребрами у придонній частині (**Додаток, №№ 1, 25; рис. 1: 13-14**). Орнамент починається біля дна і сягає середини висоти виробу. *Варіант f*. Включає напівсферичні чаші із відтягнутим та накладним декором, що утворює наступну композицію. Гладкі невеликі відтягнуті ребра прикрашають посудину у придонній частині, а накладна нитка декілька разів оперізує виріб вище (**Додаток, №№ 26, 51; рис. 1: 15-16**).

Хронологія і поширення

Хронологію побутування черняхівських знахідок запропонував О. В. Петраускас (Petrauskas 2017). Переважна кількість закритих комплексів із таким посудом за складом інвентарю, на його думку, належать до ступеню С₃¹⁶. Хоча деякі знахідки чаш із оплавленим краєм вінець виявлені й у пізнішому контексті (**рис. 6: В; Додаток, №№ 9, 11, 13, 41, 50**). Дослідник також припускає, що окремі комплекси із такими посудинами (Рудка; Привільне, п. 10), ймовірно, можуть маркувати у черняхівській культурі перехідний етап між ступенями С₂ і С₃ (Petrauskas 2017, S. 129). Чаші з оплавленим краєм вінець зустрічаються майже на всій території поширення черняхівських пам'яток, хоча найбільша їх концентрація спостерігається у Пруто-Дністровському міжріччі та на півночі ареалу культури (**рис. 4**).

¹⁶ Датування «варварських» комплексів відповідає центральноєвропейській системі відносної хронології, основи якої сформульовані у працях Х. Ю. Еггерса, К. Годловського та Я. Тейрала (Eggers 1955; Godłowski 1970; Tejral 1986, 1992, 1997)

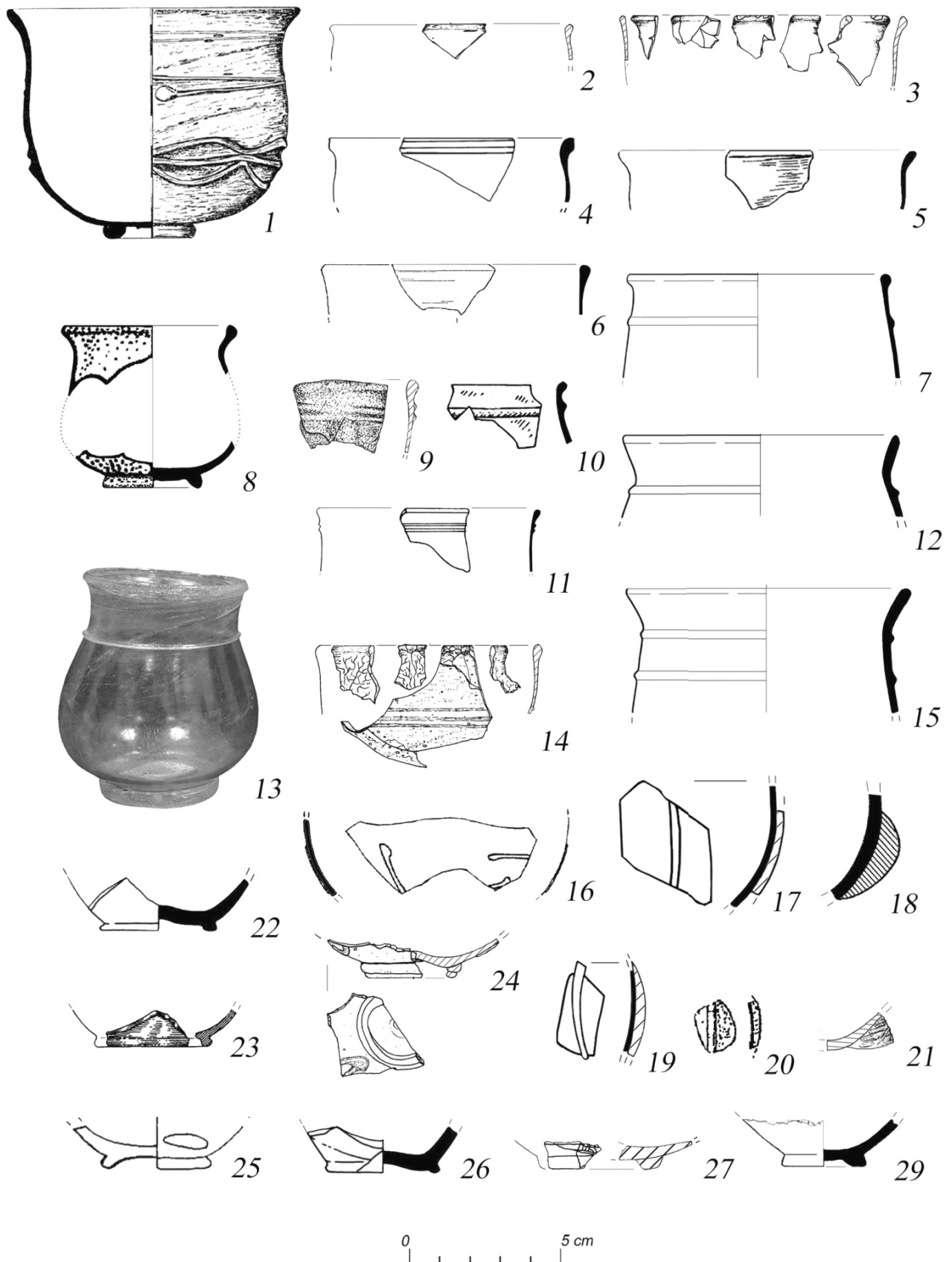

Рис. 2. Черняхівські скляні чаші з оплавленим краєм вінець: окремі знахідки.

Fig. 2. Chernyachiv glass cups with fire-rounded rims: individual finds.

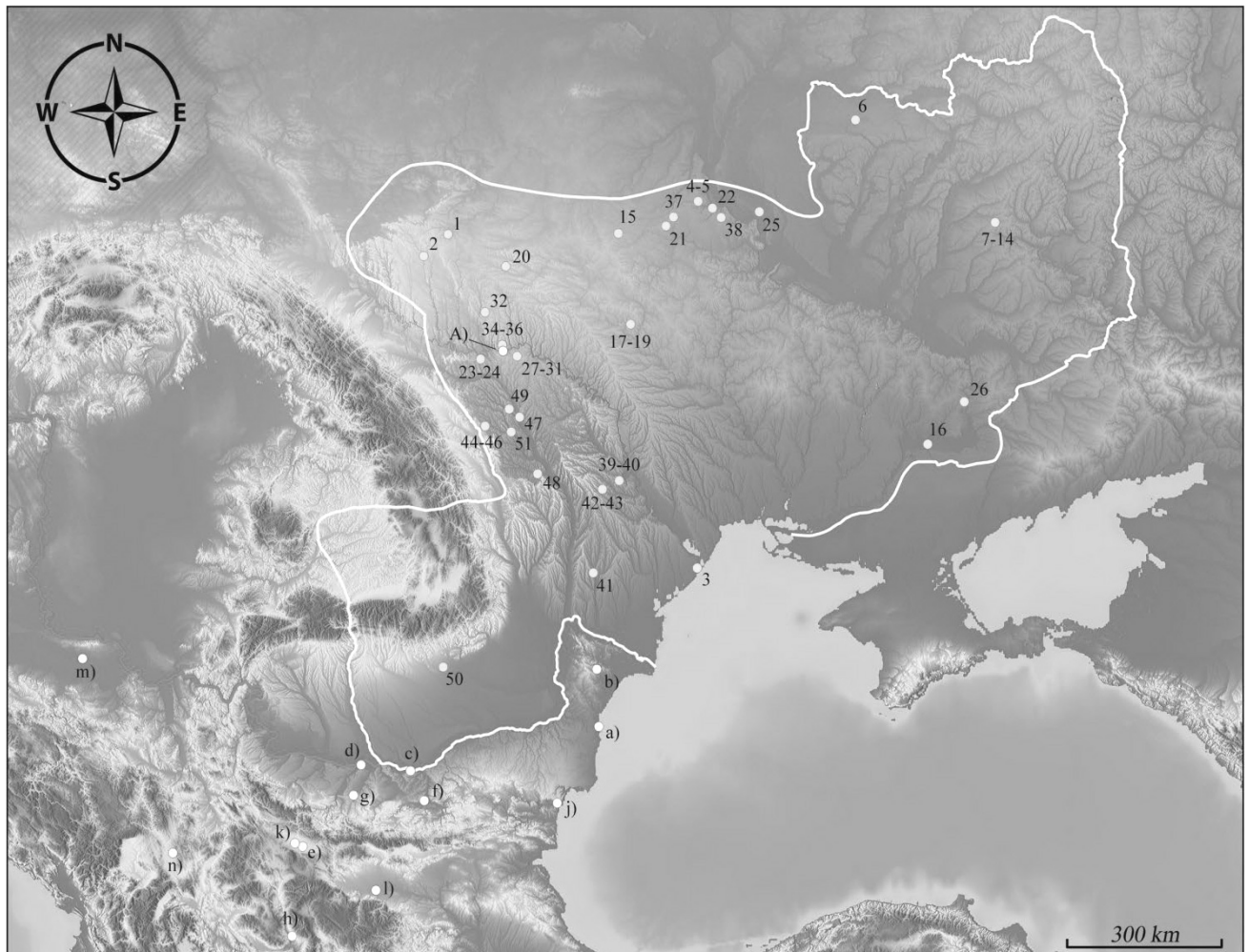
Рис. 3. Скляний посуд з оплавленим краєм вінець із Комарова (Дністровський (Кельменецький) р-н, Чернівецька обл., Україна).

1-10 – за Румянцева 2017, 13, 18, 20, 23, 28, 30-32, 34, 36 – за Petrauskas 2017, 16-17, 19, 25, 35 – за Rumyantseva, Belikov 2017, 12, 14, 15, 21, 24, 26-27, 29, 33, 37 – за Lenfers 2019, 11, 22 – за Petrauskas, Avramenko 2019.

Fig. 3. Glassware with fire-rounded rims from Komariv (Dnistrovskiyi (Kelmenetskiyi) district, Chernivtsi province, Ukraine).

1-10 – Rumyantseva 2017, 13, 18, 20, 23, 28, 30-32, 34, 36 – Petrauskas 2017, 16-17, 19, 25, 35 – Rumyantseva, Belikov 2017, 12, 14, 15, 21, 24, 26-27, 29, 33, 37 – Lenfers 2019, 11, 22 – Petrauskas, Avramenko 2019.

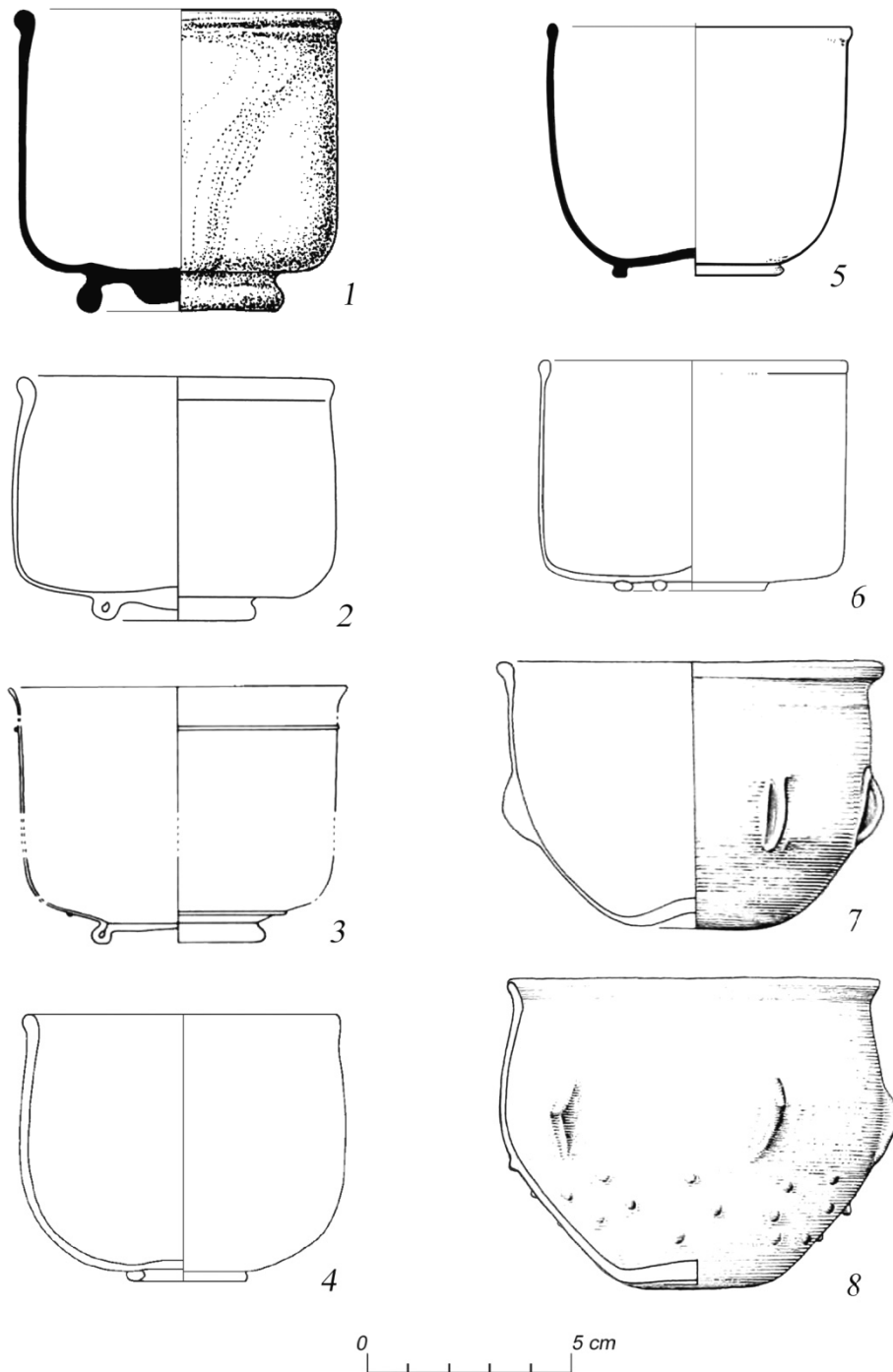

Рис. 4. Знахідки скляних чаш з оплавленим краєм вінець в ареалі черняхівської культури (блакитні цятки) та найближчі центри обробки скла (білі цятки).

Біла лінія маркує ареал поширення черняхівської культури, червона – римський лімес. Нумерація відповідає наданій у Додадку 1 та Таблиці 2 (А – Комарів).

Fig. 4. The finds of glass cups with fire-rounded rims within the Chernyakhiv culture area (blue dots) and the nearest glassworking sites (white dots).

The white line marks a distribution area of the Chernyakhiv culture, the red line – Roman limes. The numbering corresponds to that provided in Appendix and Table 2.

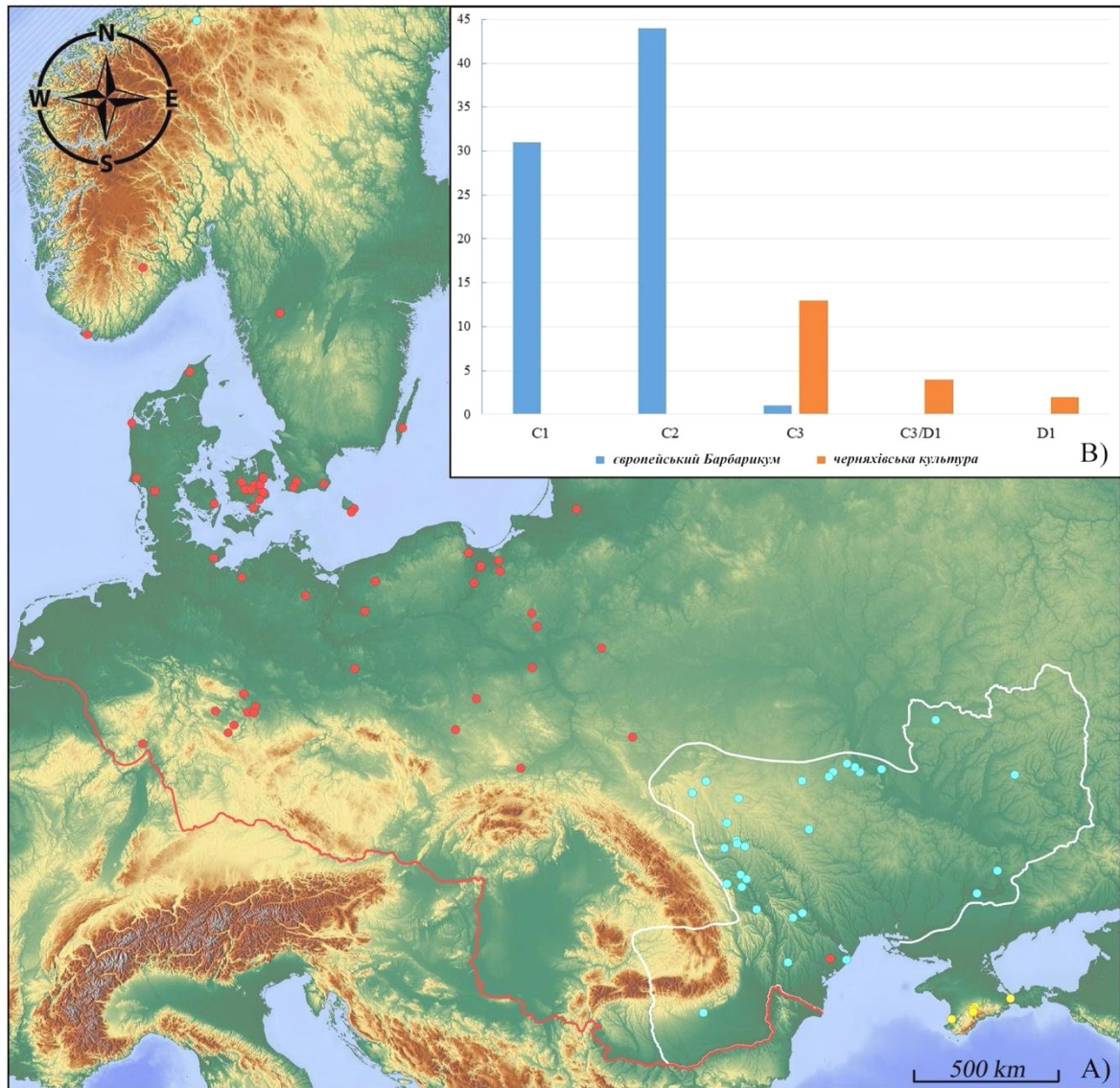

Рис. 5. Скляні чаші типу Isings 85b/AR 98 (1-6) та напівсферичні чаші із оплавленим краєм вінець (7-8).

1 – Trier, St. Matthias, п. 234 (за Goethert-Polaschek 1977), 2 – Pontpierre (Moselle), буд. 8, (за Foy et al. 2018), 3 – Colchester, буд. 118 (за Cool, Price 1995), 4 – Ptuj, п. 38 (за Lazar 2003), 5 – Dalmatien (за Barkoczi 1988), 6 – Šempeter, п. 6 (за Lazar 2003), 7-8 – Bonn, Münsterplatz (за Follmann-Schulz 1988).

Fig. 5. Glass cups of Isings 85b/AR 98 type (1-6) and hemispherical cups with fire-rounded rims (7-8).

1 – Trier, St. Matthias, grave 234 (Goethert-Polaschek 1977), 2 – Pontpierre (Moselle), building 8, (Foy et al. 2018), 3 – Colchester, building 118 (Cool, Price 1995), 4 – Ptuj, grave 38 (Lazar 2003), 5 – Dalmatien (Barkoczi 1988), 6 – Šempeter, grave 6 (Lazar 2003), 7-8 – Bonn, Münsterplatz (Follmann-Schulz 1988).

Рис. 6. Черняхівські скляні чаші з оплавленим краєм вінець і посуд, схожий за технологією виготовлення і декорування, у європейському Барбарікумі* (А) та їх хронологія (В). Блакитні цятки – знахідки датовані ступенями C_3 – D_1 ** , червоні цятки – знахідки, що відповідають ступеням C_1 – C_2 , жовті цятки – знахідки склянок типів I-II за І. Храпуновим, біла лінія маркує ареал поширення черняхівської культури, червона – римський лімес. Діаграма (В) побудована на основі даних із Додатку та Rau 1972, Stawiarska 1999, Lund Hansen 2000, Bemmann 2014, Rau 2017a, Rau 2017b.

*Не всі знахідки походять із закритих комплексів.

**Блакитним кольором також позначені комплекси із Рудки та Привільного, які на думку О. В. Петраускаса мають дещо ранішу хронологічну позицію (перехід C_2/C_3 , Petrauskas 2017, S. 129).

Fig. 6. Chernyakhiv glass cups with fire-rounded rims and the glassware with similar finishing and decoration techniques from European Barbaricum (A), their chronology (B)*. The blue dots mark finds dated to C_3 – D_1 ** , the red dots mark finds related to C_1 – C_2 stages, the yellow dots mark finds of the glass beakers of I-II types according to I. Khrapunov. The white line marks a distribution area of the Chernyakhiv culture, the red line – Roman limes. Diagram (B) is based on data provided in Appendix and by Rau 1972, Stawiarska 1999, Lund Hansen 2000, Bemmann 2014, Rau 2017a, Rau 2017b.

*Some finds come from undated context.

**The blue dots mark the assemblages from Rudka and Pryvilne, which according to O. Petrauskas` opinion have earlier chronological position (transfer between C_2/C_3 stages, Petrauskas 2017, S. 129)

До питання про центри виготовлення черняхівських посудин

Питання походження виробів є однією з найбільш актуальних і складних проблем у вивченні скляного посуду римського періоду. Певною мірою це пов'язано як із сильною уніфікацією його форм, так і зі специфікою організації римського скляного ремесла загалом. Сьогодні прийнято припускати існування диференціації цього виробництва на первинне – скловарне та вторинне – склоробне (Freestone 2006, p. 202). Археометричні дослідження майже безсилі у вивченні походження посуду, оскільки хімічний склад скла готових виробів вказує лише на геологічні властивості сировини, яка використовувалася для його приготування у первинних скловарних центрах (Cool, Price 1995, p. 224; Degryse 2014, p. 22-23).

Представлені у цій роботі реконструкції ґрунтуються на вивченні характеру поширення скляних чаш із оплавленим краєм вінець в ареалі черняхівської культури та за її межами, дослідженні продукції найближчих склоробних майстерень, а також порівнянні хімічного складу виявленої тут сировини (і способів її комбінування) та скла використаного для виготовлення черняхівських знахідок.

Характер поширення. Скляні чаші з оплавленим краєм вінець широко відомі у Барбарікумі на північний захід від ареалу черняхівської культури (Eggers 1951; Rau 1972; Lund Hansen 1987; Lund Hansen 2000; рис. 6: А). Проте, у Центральній, Північній та Західній Європі такі вироби переважно походять із комплексів, датованих ступенями С₁ та С₂¹⁷ (рис. 6: В). Варто також зауважити про певні типологічні відмінності черняхівських знахідок від посудин, виявлених на території сучасних Німеччини, Данії, Швеції та Норвегії (рис. 7: б). Останні переважно представлені виробами типів Eggers 203 та 209 (рис. 7: 3; 7: а). У той час як в Україні, Молдові та Румунії зустрічаються головним чином чаші близькі типам *Werbkowice*, *Weklice*, Eggers 205 і 202. Дещо виділяється серед інших ситуація на території сучасної Польщі, де практично однаково відомі вироби як східноєвропейських (*Werbkowice*, *Weklice*, Eggers 205, 202), так і західноєвропейських (Eggers 203 і 209) типів, а також місцеві форми (Eggers 199-201; рис. 7: 1-2).

Раніше дослідники вже неодноразово звертали увагу на подібність провінційно-римських виробів та черняхівських знахідок (Сымонович 1977, 178; Щапова 1978, с. 239; Petrauskas 2017, S. 129; Rumyantseva, Belikov 2017, p. 260). Справді, останні за способом обробки вінець, рідше, дна і за деякими декоративними прийомами нагадують циліндричні чаші типів Isings 85/AR 98¹⁸ (рис. 5: 1-6) (Isings 1957, p. 101-103; Rütli 1991, S. 96-99), широко представлені у північно-західних та дунайських провінціях імперії, а також у містах Північного Причорномор'я¹⁹, і так звані напівсферичні чаші з оплавленим краєм вінець, поширені, головним чином, у західних її регіонах (рис. 5: 7-8) (Cool 1995, p. 86-87, fig. 5: 14; Price, Cottam 1998, p. 112, fig. 45; Foy et al. 2018, type IN 90, 93-97, p. 98-101; Hoffmann 2002, Typ C3.7.23.9, S. 120-122, Taf. 84: W60, Kat. N. W60-65; Follmann-Schulz 1988, Taf. 47: 404-413, Kat. N. 404-413). Проте, за формою та орнаментальними композиціями вони мають значно менше спільного. Крім того, певні хронологічні розбіжності спостерігаються у датуванні цих груп посуду (Rumyantseva, Belikov 2017, p. 260). Посудини типів Isings 85/AR 98 набувають широкого поширення на території імперії з другої половини II до кінця

¹⁷ Датування скандинавських комплексів наведене за системою, розробленою У. Лунд Хансен (LundHansen 1987). Межі ранніх її фаз С₁ та С₂ повністю співпадають із відповідними ступенями центральноєвропейської системи відносної хронології.

¹⁹ Детальнішу інформацію щодо їх хронології та поширення можна знайти тут (Чолакова 2006, с. 225, Обр. V: 6, 8; Lazar 2003, types 3.6.1-3.6.2, p. 102-104, fig. 33; Barkóczy 1988, Typen 29-30, S. 69-71, Taf. VI: 59-62, Kat. N. 59-62; Fünfschilling 2015, Typ AR 98, S. 372-375, Abb. 490, 492, Kat. N. 1837, 1839, 1844, 1845, 1924-1928, 5999-6020, 6021-6042; Goethert-Polaschek 1977, Typ 47a, S. 48-49, Taf. 15: 167c, 36: 149, 37: 150, Kat. N. 148-153; Price, Cottam 1998, p. 99-103, fig. 37-38, p. 112, fig. 45; Сорокіна 1965, с. 219-220)

III/початку IV ст. (Isings 1957, p. 101-103, Fünfschilling 2015, S. 372-375), а напівсферичні чаші з оплавленим краєм вінець – з першої половини/середини III – до початку IV ст. (Price, Cottam 1998, p. 112; Hoffmann 2002, S. 120-122; Foy et al. 2018, p. 98-101).

Скляні посудини, подібні з технологічної точки зору до черняхівських чаш із оплавленим краєм вінець, відомі в синхронний час у Криму. Це склянки типів I та II за класифікацією І. Н. Храпунова (Храпунов 2002, с. 55). Час їх існування дослідники обмежують серединою III – початком V ст. (Храпунов 2002, с. 56; Gavritukhin et al. 2021, p. 102-103). Найбільшого поширення такі вироби набули серед варварського населення півострова, хоча відомі вони й в античних містах Північного Причорномор'я. Одним із центрів їх виготовлення вважається Херсонес (Храпунов 2002, с. 56). Посудини цих типів мають дещо вигнутий назовні оплавлений край вінець та, на відміну від черняхівських чаш, трубчастий у перетині кільцевий піддон, відтягнутий із стінки придонної частини виробу або плитчасте, трохи потовщене дно. Деякі їх екземпляри також прикрашені під вінцями накладною ниткою скла одного кольору з основою. Кримські склянки значно відрізняються від черняхівських знахідок своїми пропорціями.

Таким чином, на нашу думку, жодну з розглянутих вище груп скляного посуду не можна назвати ідентичною черняхівським чашам із оплавленим краєм вінець. Як наслідок, можна припустити, що останні наприкінці пізньоримського періоду (ступінь С₃) з типологічної точки зору є унікальною групою артефактів, що не мають прямих сучасних їм паралелей за межами ареалу культури. Хоча технологічно близькі їм вироби відомі як раніше (римські провінції, європейський Барбарікум), так і у синхронний (Кримський півострів) час.

Продукція склоробних майстерень. Деякі дослідники вказують на певні зміни в організації імперського скляного ремесла у другій половині III – на початку IV ст. Зокрема, великі сердземноморські центри обробки скла поступаються своїм місцем у виробництві масової утилітарної продукції широкій мережі локальних майстерень, розташованих ближче до споживача (Cool, Price 1995, p. 225; Leljak 2012, p. 128; Cholakova 2015, p. 311). Ці спостереження свідчать про те, що скляний посуд у пізньоримський час навряд чи долав тривалі відстані на шляху від виробника до покупця. Зважаючи на цей факт, а також на характер поширення скляних чаш із оплавленим краєм вінець наприкінці пізньоримського часу, можна припустити, що місце їх виготовлення слід шукати в ареалі черняхівської культури або у прилеглих римських провінціях.

Території сучасних Сербії, Болгарії та Румунії, сусідні ареалу поширення черняхівської культури, знаходилися у складі Римської імперії із першої половини I ст. У першій половині IV ст. внаслідок низки адмінреформ, ініційованих раніше імператором Діоклетіаном, вони стали частиною нових імперських територіальних одиниць – діоцезів Дакія та Фракія. Подібний адміністративний поділ цих регіонів зберігався до початку VII ст. (Dumanov 2015, p. 91-92).

Достовірні відомості про обробку скла тут зафіксовано у 13 пунктах (**табл. 2; рис. 4: а-п**). Час функціонування аналізованих майстерень так чи інакше охоплює період синхронний існуванню черняхівської культури. Продукція цих склоробних центрів досить одноманітна (табл. 2). Головним чином, це лампи різних форм (передусім конічної), келихи на ніжці (Isings 111), віконне скло (*Novae, Ulpia Oescus, Iatrus, Nicopolis ad Istrum, Golemanovo Kale*, Сандански²⁰) та напівсферичні чаші із відбитим від складувної трубки, необробленим краєм вінець (Isings 96; *Odessos*). Останні, а також кубки типів Isings 106a-d і 109c, судячи з їх порівняно численних знахідок у Сремска Митровица/*Sirmium* (Војводина, Србија), ймовірно могли бути в числі посуду, що тут виготовлявся.

²⁰ област Благоевград, България.

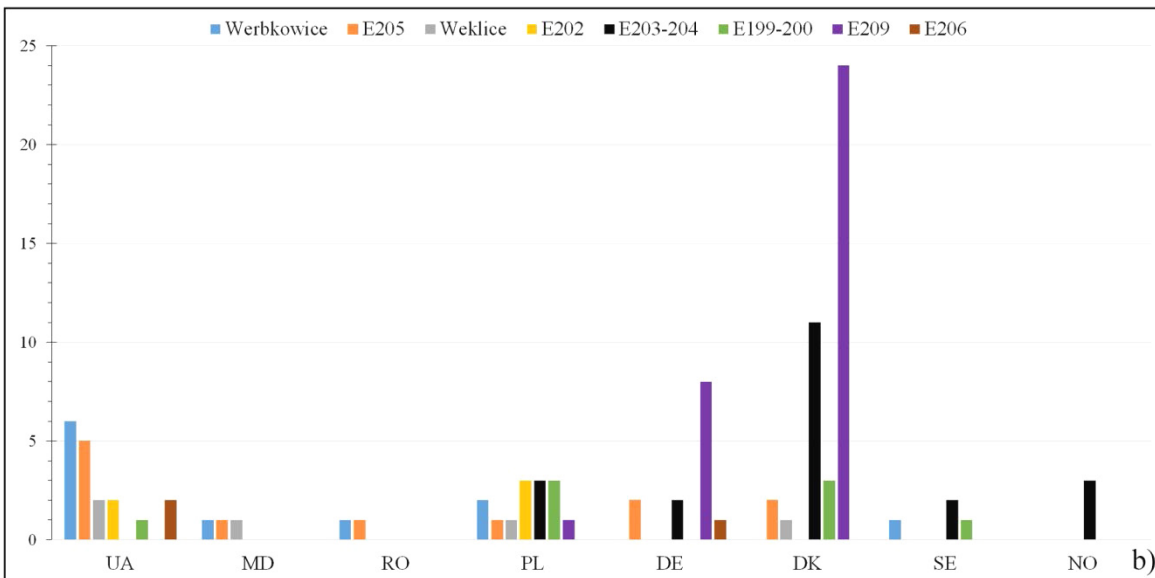
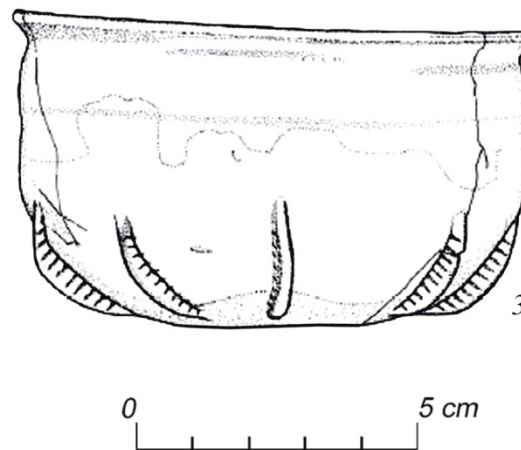
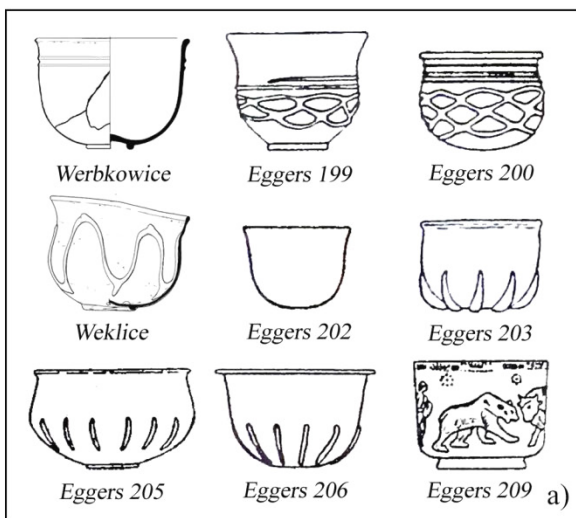
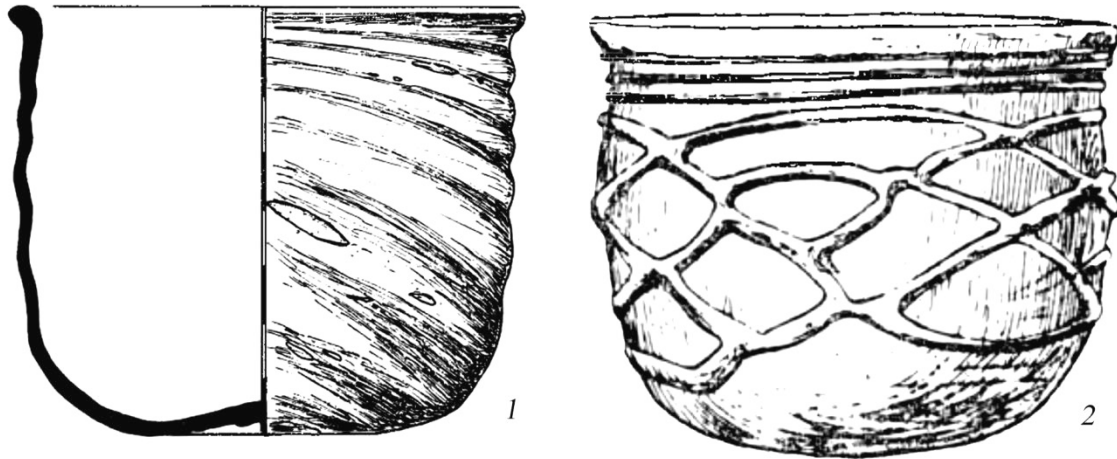

Рис. 7. Чаші з оплавленим краєм вінець із території європейського Барбарікуму (а) та їх типологічні відмінності у порівнянні із черняхівськими знахідками (b). Діаграма (b) побудована на основі даних із Додатку та за Rau 1972, Stawiarska 1999, Lund Hansen 2000, Bemann 2014, Rau 2017a, Rau 2017b.

1 – Pótlchleb, п. 5 (за Rau 1972), 2 – Choszczno, п. 1 (за Rau 1972), 3 – Skovgårde, п. 8 (за Lund Hansen 2000).

Fig. 7. Glass cups with fire-rounded rims from European Barbaricum (a) and their typological differences in comparison with the Chernyakhiv finds (b). Diagram (b) is based on data provided in Appendix and by Rau 1972, Stawiarska 1999, Lund Hansen 2000, Bemann 2014, Rau 2017a, Rau 2017b.

1 – Pólchleb, grave 5 (Rau 1972), 2 – Choszczno, grave 1 (Rau 1972), 3 – Skovgårde, grave 8 (Lund Hansen 2000).

Дещо вирізняється серед інших продукція майстерні, виявленої в Грачаніце/Gračanicës/Ulpiana (Косово, Србија). Залишки склоробного комплексу, виявлені тут, датують кінцем III – початком IV ст. Серед виробів, що виготовлялися у цій майстерні, ймовірно, були дзвоноподібні кубки і напівсферичні чаші на кільцевому піддоні з оплавленим краєм вінець²¹ (Ružić 1994, р. 64, 73). Останні, як уже згадувалося раніше, досить близькі черняхівським знахідкам з технологічної точки зору, проте відрізняються морфологічно і типологічно. Нагадаємо, що склоробне виробництво, залишки якого зафіксовані у Грачаніце, вже припиняє своє існування до часу поширення чаш із оплавленим краєм вінець в ареалі черняхівської культури, що також свідчить не на користь локалізації тут місця їх виготовлення.

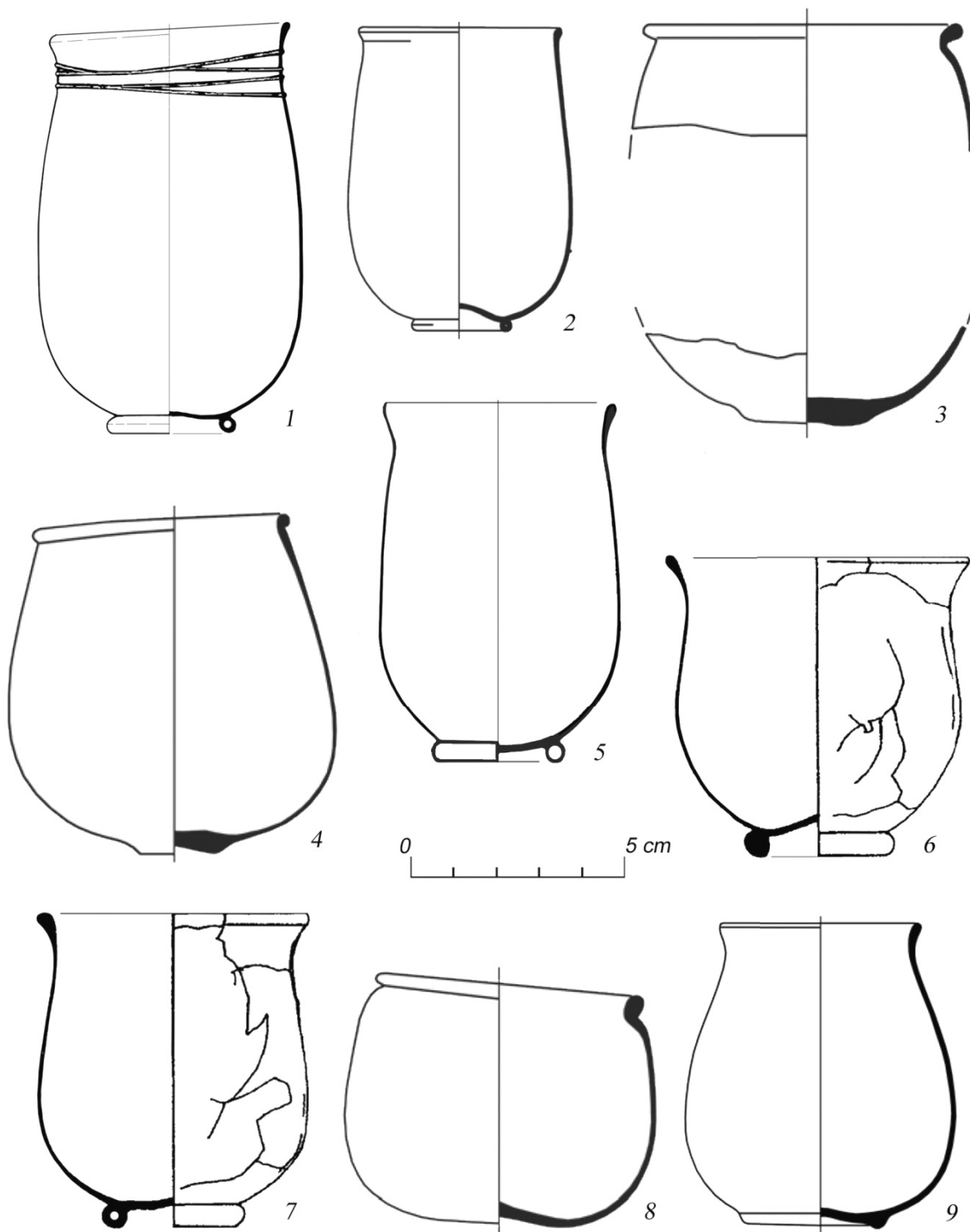
У зв'язку з цим особливий інтерес викликають матеріали вивчення склоробної майстерні в Комарові, відкритої за межами лімесу. Існують різні точки зору щодо часу її функціонування (Щапова 1978, с. 241; Петраускас 2014, с. 179; Rumyantseva, Belikov 2017, р. 262; Румянцева 2017, с. 160). У даний час найбільш обґрунтованими нам видаються дві з них. Перша стверджує, що час роботи майстерні обмежується періодом другої-третьої чверті IV ст. (ступінь C₃) (Rumyantseva, Belikov 2017, р. 262), друга ж передбачає ширше її датування в межах ступенів C₂-C₃. При цьому тривалішу активність склоробного виробництва в Комарові дослідники також не виключають (Петраускас 2014, с. 179; 2016, с. 92; Rumyantseva et al. 2021, р. 342).

Раніше вчені вже неодноразово підкреслювали, що скляні чаші з оплавленим краєм вінецьбули одним із видів комарівської продукції²² (Щапова 1978, с. 238-239; Петраускас 2014, с. 179; Румянцева 2014, с. 195; Rumyantseva, Belikov 2017, р. 260). Варто зауважити, що зустрічаються у Комарові і артефакти, які знаходять прямі аналогії серед черняхівського посуду (**рис. 3: 13, 18, 20, 28**).

У цьому випадку цікаво розглянути склад сировини, знайденої у Комарові та варіантів її комбінування місцевими майстрами для виготовлення готової продукції (**табл. 1**). Відповідно до висновків О. С. Румянцевої, серед комарівського матеріалу зафіксовано три групи сирцевого скла (Ком-1-3) близькі за своїми хімічними властивостями склу серії 4 за Д. Фуа, римському зелено-блакитному та склу групи НІМТ відповідно, а також дві групи залишків скляної маси (Ком-4-5), щопредставляють відходи виробництва (Румянцева, Щербаков 2016; Rumyantseva et al. 2021). Елементний склад цих залишків характеризується поєднанням двох видів знебарвлювача (марганцю та сурми), що на думку дослідниці свідчить про навмисне змішування різної сировини або сирцевого скла із склобом. Група Ком-4 поєднує зразки близькі за складом до скла групи Левантійської I (2 екз.) та римського зелено-блакитного (1 екз.). У випадку з групою Ком-5 одним із компонентів була сировина серії НІМТ. Хоча скло групи Левантійська I безпосередньо і не було виявлене серед сировини з вибірки, аналізованої О. С. Румянцевою, його використання у Комарові підтверджується хімічними властивостями групи Ком-4 (Румянцева, Щербаков 2016, с. 311, Rumyantseva et al. 2021, р. 339).

²¹ тип Isings 85.

²² Справді, значна кількість виявлених тут на даний момент уламків цих виробів свідчить на користь такого висновку (**рис. 6**). Слід, однак, також враховувати, що певна частина цих знахідок може бути представлена привізним склобом, адже практика його використання та імпорту в Комарові добре відома (Румянцева 2016).

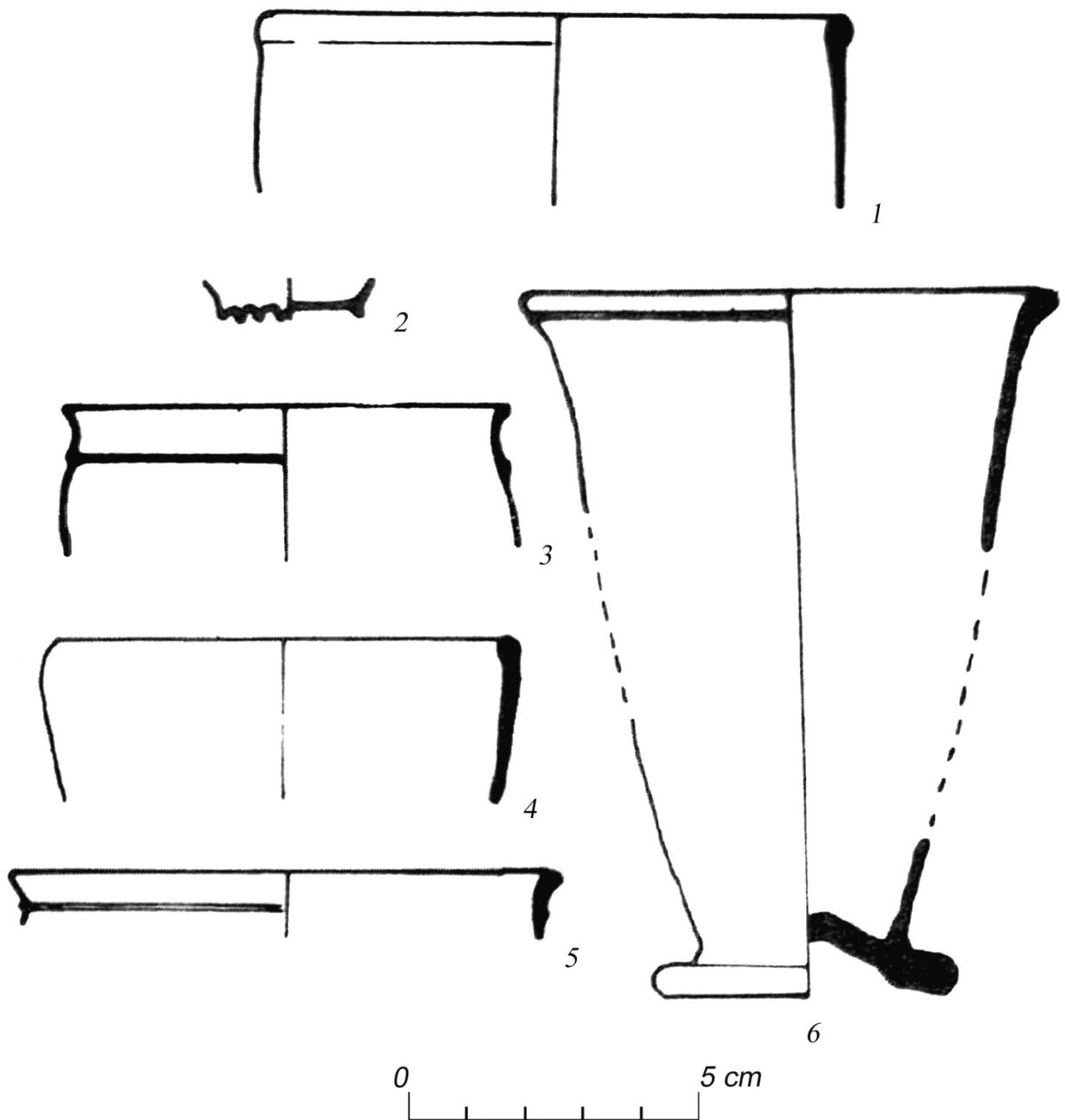

Рис. 8. Склянки типів I-II за І. Храпуновим із варварських могильників Криму.

1 – Дружне, п. 3 (за Храпунов 2002), 2, 3, 8 – Нейзац, скупчення над п. 148, п. 306, склеп 329 (за Шабанов 2011), 4, 9 – Нейзац, склеп 4 (за Шабанов 2011), 5 – Опушки 1, п. 2 (за Шабанов 2020), 6-7 – Суворове, склеп 52 (за Зайцев, Мордвинцева 2003).

Fig. 8. The glass beakers of I-II types according to I. Khrapunov from the barbarian burial grounds in Crimea.

1 – Druzhne, grave 3 (Khrapunov 2002), 2, 3, 8 – Neizats, assemblage under the grave 148, grave 306, vault 329 (Shabanov 2011), 4, 9 – Neizats, vault 4 (Shabanov 2011), 5 – Opushky 1, grave 2 (Shabanov 2020), 6-7 – Suvorove, vault 52 (Zajcev, Mordvinceva 2003).

Рис. 9. Знахідки скляного посуду із оплавленим краєм вінець у Грачаніце/Gračaniceš/Ulpiana (за Ružić 1994).

Fig. 9. Glassware with a fire-rounded rim from Gračaniceš/Ulpiana (Ružić 1994).

На жаль, доступна нам сьогодні вибірка даних археометричних досліджень готових виробів, а саме черняхівських чаш із оплавленим краєм вінець, надто мала і складається лише з шести зразків. Тим не менше, хімічний склад усіх шести виробів знаходить прямі аналогії серед сировини та відходів виробництва, зафіксованих у Комарові (**табл. 1**).

Таким чином, зважаючи на хронологію та характер поширення чаш із оплавленим краєм вінець, виявлених в ареалі черняхівської культури, їх численні знахідки в Комарові, а також відсутність подібних виробів серед продукції синхронних склоробних центрів у сусідніх римських провінціях, Комарівська майстерня сьогодні видається нам одним із найімовірніших місць виготовлення цих посудин.

Висновки

Підсумовуючи вищесказане, можна зробити низку зауважень. Черняхівські чаші з оплавленим краєм вінець є оригінальною з точки зору типології групою посудин, відомих наприкінці пізньоримського часу тільки в ареалі поширення цієї культурної спільноти. Хоча технологічно близькі їм вироби зустрічаються як раніше, у європейському Барбарікумі, римських провінціях та античних центрах Північного Причорномор'я, так і у синхронний час у Криму. Зважаючи на типологічну своєрідність та хронологію поширення черняхівських знахідок, а також відсутність подібних виробів серед продукції синхронних склоробних центрів сусідніх римських провінцій, можна припустити, що найімовірнішим місцем їх виготовлення була майстерня в Комарові. Скляні чаші з оплавленим краєм вінець, численні уламки яких виявлені тут, як вважається, були одним із видів її продукції. Крім того, як показують результати археометричних досліджень, елементний склад скла деяких черняхівських посудин знаходить прямі аналогії серед сировини та відходів виробництва цієї майстерні, що є ще одним свідченням на користь такого припущення.

Провінційно-римське походження цих виробів, внаслідок їх морфологічної невідповідності та хронологічної асинхронності технологічно близьким типам скляного посуду у межах імперії, нам, навпаки, уявляється малоімовірним.

У межах доступної сьогодні інформації Комарівська майстерня видається нам найбільш перспективною на роль місця виготовлення черняхівських чаш із оплавленим краєм вінець, проте беззаперечно вважати, що вона була єдиним центром їх виробництва за браком археологічних джерел на даний момент невиправдано. Можливо, майбутні дослідження та нові відкриття дозволять пролити більше світла на проблему їх походження.

Відомості про автора:

Щепаченко Владислав Ігорович – Майдан Свободи, 4, Харків, 61022, тел. 068 533 13 45. Аспірант історичного факультету Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна, ORCID 0000-0001-9137-235X, kartergovard@gmail.com, schepachenko@karazin.ua

Табл. 1. Результати археометричних досліджень: 1-6 – черняхівські чаші із оплавленим краєм вінець, 7-11 – сировина та відходи виробництва із Комарівської майстерні.

Table 1. The results of geochemical studies: 1-6 – Chernyakhiv glass cups with fire-rounded rims, 7-11 – raw glass and glassworking waste from Komariv workshop.

№	Походження	Колір	Джерело	Хімічний тип	Na2O	MgO	Al2O3	SiO2	P2O5	SO3	Cl	K2O	CaO	TiO2	MnO	Fe2O3/ FeO	CoO	CuO	SnO2	Sb2O5	BaO	PbO
1	Війтенки 1, КШ (Додаток 1, № 7)	безбарвний із зелено-блакитним відтінком, прозорий	Румянцева и др. 2018, табл. 2: 11	Левагнійська І	16,99	1,04	3,24	65,68	0,08	0,14	0,9	0,53	8,21	0,1	1,87	0,7/0,63	0,01	0,02	0,12	0,31	0,06	0,05
2	Війтенки, КШ (Додаток 1, № 12; Рис. 2: 2)	безбарвний із блакитним відтінком, прозорий	Румянцева и др. 2018, табл. 2: 12	Левагнійська І	18,23	0,7	2,74	65,16	0,14	0,18	0,8	0,82	8,7	0,1	0,74	0,64/0,58	0,02	0,02	0,15	0,4	0,06	0,33
3	Війтенки, п. 101 (Додаток 1, № 9; Рис. 2: 3)	червоний, рубіновий, прозорий	Румянцева и др. 2018, табл. 2: 17	НІМТ	20,23	0,86	2,59	64,71	0,04	0,22	1,2	0,47	6,54	0,11	1,1	0,53/0,48	0,01	0,01	0,09	0,31	0,05	0,03
4	Війтенки, п. 110 (Додаток 1, № 10; Рис. 1: 8)	безбарвний із зеленим відтінком, прозорий	Румянцева и др. 2018, табл. 2: 22	НІМТ	21,36	0,86	2,79	63,57	0,05	0,29	1	0,46	7,54	0,06	0,74	0,67/0,6	0,01	0,01	0,06	0,34	0,07	0,01
5	Війтенки, п. 121 (Додаток 1, № 11; Рис. 2: 27)	безбарвний, прозорий	Румянцева и др. 2018, табл. 2: 35	mixed, Левагнійська І або Roman blue-green + ?	22,52	0,84	2,61	63,75	0,04	0,25	1,2	0,41	6,53	0,09	0,5	0,5/0,45	0,01	0,01	0,1	0,45	n/o	0,04
6	Тітосог, п. 298 (Додаток 1, № 50; Рис. 1: 6)	світло-зелений, прозорий	Stawiariska 2014, Кат. N. 86	Левагнійська І	18,2	0,95	2,9	66	-	-	-	0,8	10	0,08	1,2	0,89	0	0,001	0,01	0	0,01	0
7	Комарів, п	-	Румянцева, Щербаків 2016, табл. 1	Ком-1 (серія 4 за Д. Фута)	19,23	0,74	2,14	65,83	0,03	-	-	0,47	6,78	0,05	0,01	0,54/0,49	-	-	-	0,849	-	-
8	Комарів, п	-	Румянцева, Щербаків 2016, табл. 1	Ком-2 (Roman blue-green)	17,66	0,86	2,42	66,7	0,12	-	-	0,43	6,62	0,09	1,62	0,61/0,55	-	-	-	-	-	-
9	Комарів, п	-	Румянцева, Щербаків 2016, табл. 1	Ком-3 (НІМТ)	19,68	0,96	2,24	66,58	0,07	-	-	0,37	5,86	0,12	1,32	0,68/0,62	-	-	-	0,002	-	-
10	Комарів, п	-	Румянцева, Щербаків 2016, табл. 1	Ком-4 (mixed, Левагнійська І або Roman blue-green + ?)	18,4	0,8	2,6	65,16	0,1	-	-	0,54	7,43	0,07	0,68	0,6/0,54	-	-	-	0,35	-	-
11	Комарів, п	-	Румянцева, Щербаків 2016, табл. 1	Ком-5 (mixed, НІМТ + ?)	20,07	0,88	2	65,94	0,08	-	-	0,4	6,42	0,09	0,9	0,71/0,64	-	-	-	0,291	-	-

Табл. 2. Провінційно-римські склоробні майстерні діоцезів Дакія та Фракія, їх датування та продукція.

Table 2. Provincial-Roman glass workshops in the Dioceses of Dacia and Thrace, their chronology and range of products.

Маркування	Країна	Місцезнаходження	Датування	Об'єкти, пов'язані із скляним виробництвом	Артефакти, пов'язані із скляним виробництвом	Ймовірні види продукції	Джерело
a	RO	Constanța (Tomis)	–	залишки склоплавильних печей	оплавлене скло	–	Stawiariska 2014, р. 68
b	RO	Slava Rusă (Ibida)	I-IV ст.	залишки склоплавильних печей	численні уламки готових виробів	–	Stawiariska 2014, р. 70
c	BG	Stáklén/Pametrnicite near Svistov (Novae)	поч. - сер. IV ст.; рубіж IV-V ст.	залишки склоплавильних печей	уламки печей вкриті оплавленою скляною масою, уламки тиглів із залишками плавленого скла, краплі скла, браковані вироби	лампи, келихи з ніжкою, віконне скло	Stawiariska 2014, р. 56-61
d	BG	Gigen (Ulpia Oescus)	остання четв. III - перша пол. IV ст.	залишки склоплавильних печей	сировинне скло, уламки печей вкриті оплавленою скляною масою, оплавлене скло, краплі скла, браковані вироби	лампи, келихи з ніжкою, віконне скло	Stawiariska 2014, р. 63-64
e	BG	Krivina (Iatrus)	IV - поч. V ст.; V-VI ст.	–	браковані вироби	конічні лампи/кубки, декоровані холодним та гарячим (накладні краплі кольорового скла), келихи з ніжкою	Stawiariska 2014, р. 64-65
f	BG	Nikjur (Nicomopolis ad Istrum)	IV-VI ст.	–	уламки тиглів із залишками плавленого скла, оплавлене скло, краплі скла, готові вироби	лампи, келихи з ніжкою, віконне скло	Stawiariska 2014, р. 65
g	BG	Sadovec (Golemanovo Kale)	IV ст.	–	сировинне скло	лампи, келихи з ніжкою, віконне скло	Stawiariska 2014, р. 65
h	BG	Sandanski	перша пол. V ст.	залишки склоплавильних печей	оплавлене скло, краплі скла, браковані вироби	лампи, келихи з ніжкою, віконне скло	Stawiariska 2014, р. 65-66

j	BG	Varna (<i>Odessos</i>)	IV-VI ст.	залишки склоплавильних печей	–	напівсферичні кубки з пласким дном та відбитим від склодувної трубки необробленим краєм вінець, віконне скло	Stawiariska 2014, р. 70
k	BG	Sofia (<i>Serdica</i>)	друга пол. III - початок IV ст.	залишки склоплавильних печей	оплавлене скло з заповнення печі	–	Cholokova 2016, р. 270-273, 304-305
l	BG	Plovdiv (<i>Philippopolis</i>)	III-IV ст.	залишки склоплавильних печей	оплавлене скло з заповнення печі	–	Cholokova 2016, р. 270-273, 304-305
m	RS	Sremska Mitrovica (<i>Sirmium</i>)	друга пол. IV - преша пол.V ст.	залишки склоплавильних печей	–	Isings 106a-d і 109c	Milošević 1976, р. 102-108, Ružić 1994, р. 63, 73
n	RS	Priština/Gračanica (<i>Ulpiana</i>)	кін. III - початок IV ст.	залишки склоплавильних печей	численні уламки готових виробів	дзonoподібні кубки та півсферичні кубки на кільцевому піддоні	Ružić 1994, р. 64, 73

Список літератури

- Бакуменко, К. І., Бейдін, Г. В., Григорянц, М. М., Дідик, В. В. 2002. Нові зразки скляних виробів пізньоримської доби із верхніх водозборів Сіверського Дінця та Ворскли (за матеріалами розвідок та випадкових знахідок). *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1, с. 81-84.
- Воляник, В. К. 1974. Могильник черняхівської культури у верхів'ях ріки Горинь. *Археологія*, 13, Київ, с. 65-79.
- Герета, І. 2007. Могильник черняхівської культури в с. Біла на Тернопільщині. Тернопіль: Меркьюрі-Тернопіль.
- Гончаров, В. К., Махно, Є. В. 1957. Могильник черняхівського типу біля Переяслав-Хмельницького. *Археологія*, XI, с. 124-144.
- Гороховский, Е. Л. 1988. Хронология черняховских могильников Лесостепной Украины. В: Баран, В. Д. (отв. ред.). *Труды V Международного конгресса археологов-славистов*, Киев, 18-25 сентября 1985 года. Киев: Наукова думка, с. 34-46.
- Зайцев, Ю. П., Мордвинцева, В. И. 2003. Исследования могильника у с. Суворово в 2001 г. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, X, с. 57-77.
- Кравченко, Н. М., Петраускас, О. В., Шишкин, Р. Г., Петраускас, А. В. 2007. *Памятники археологии позднееримского времени Правобережной Киевщины*. Киев: КНТ.
- Кропоткин, В. В. 1970. Римские импортные изделия в Восточной Европе (II в. до н.э. – V в. н.э.). *Свод археологических источников*, Д1-27.
- Лихтер, Ю. А. 1988. Стекланные изделия из могильника Оселивка. В: Кропоткин, В. В. (ред.). *Могильники черняховской культуры*. Москва: Наука, с. 101-110.
- Ліхтер, Ю. А., Гопкало, О. В. 2007. Скляний посуд з поселення Теремці. *Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства*, 15, с. 188-196.
- Никитина, Г. Ф. 1996. *Могильники черняховской культуры в Северной Буковине и Бессарабии*. Москва: Наука.
- Никитина, Г. Ф. 2008. *Черняховская культура Поднепровья: по результатам анализа археологических источников*. Москва: Таус.
- Петраускас, О. В. 2014. Деякі підсумки досліджень комплексу пам'яток пізньоримського часу біля с. Комарів. В: Петраускас, О. В., Горбаненко, С. А. (ред.). *Черняхівська культура: до 120-річчя від дня народження В. П. Петрова* (Oium, 4), Київ, с. 165-183.
- Петраускас, О. В., Шишкин, Р. Г. 2013. *Могильник и поселение черняховской культуры у с. Великая Бугаевка (археологический источник)* (Oium, 2), Киев: ИА НАНУ, Институт исторического образования Национального педагогического университета имени Н. П. Драгоманова.
- Петров, В. П. 1964. Черняховский могильник (по материалам раскопок В. В. Хвойки в 1900—1901 гг.). В: Рыбаков, Б. А., Сымонович, Э. А. (отв. ред.) *Древности эпохи сложения восточного славянства*. Материалы и исследования по археологии СССР, 116, с. 53-117.
- Пономаренко, О. В. 2013. Комплекс знахідок черняхівської культури з колекції Конотопського краєзнавчого музею. *Конотопський краєзнавчий збірник*, 1, 2013, с. 256-258.
- Рафалович, И. А. 1986. *Данчены: могильник черняховской культуры III-IV вв. н. э.* Кишинев: Штиница.
- Росохатский, А. А. 1987. Стекланные кубки из памятников черняховской культуры степной зоны междуречья Днестра и Дуная. В: Самойлова, Т. Л. (ред.). *Новые исследования по археологии Северного Причерноморья*, Київ, с. 143-148.
- Румянцева, О. С. 2014. Стекольная мастерская в Комарове: характер и особенности производственного комплекса. В: Петраускас, О. В., Горбаненко, С. А. (ред.). *Черняхівська культура: до 120-річчя від дня народження В. П. Петрова* (Oium, 4), Київ, с. 184-197.
- Румянцева, О. С. 2016. Литое стекло с поселения черняховской культуры Комаров: престижная посуда или сырье стеклоделательной мастерской? *Краткие сообщения Института Археологии*, 245, с. 203-218.
- Румянцева, О. С. 2017. Стеклоделие за лимесом: новые данные об организации производства и хронологии мастерской в Комарове. *Stratum plus*, 4, с. 141-164.
- Румянцева, О. С., Любичев, М. В., Трифонов, А. А. 2018. Химический состав стекла археологического комплекса Войтенки 1 и происхождение сосудов черняховской культуры (предварительные итоги исследований). В: Любичев, М. В., Мызгин, К. В. (ред.). *Хронология и монетные находки позднееримского времени и эпохи Великого переселения народов. Актуальные археологические исследования в Центральной и Восточной Европе* (материалы полевого семинара на базе экспедиции возле с. Войтенки 15-17 сентября 2016 г.). *Ostrogothica—Serie (Hefte) 3*, Kharkiv, с. 182-208.
- Румянцева, О. С., Щербаков, И. Б. 2016. Стекло сырец с поселения Комаров на Среднем Днестре: химический состав и данные о характере и хронологии стеклоделательного комплекса позднееримского времени. *Stratum plus*, 4, с. 299-318.

- Сміленко, А. Т. 1952. Про деякі датуючі речі в культурі полів поховань. *Археологія*, VI, с. 51-73.
- Сорокина, Н. П. 1965. Стекланные сосуды из Танаиса. В: Шелов, Д. Б. (ред.). *Древности Нижнего Дона*, Москва: Наука, с. 202-238
- Сымонович, Э. А. 1957. Стекланная посуда середины I тысячелетия нашей эры с Нижнего Днпра. *Краткие сообщения Института Истории Материальной Культуры*, 69, с. 22-30;
- Сымонович, Э. А. 1964. Стекланные кубки из Журавки. *Краткие сообщения Института Археологии*, 102, с. 8-12.
- Сымонович, Э. А. 1977. Стекланная посуда из поднепровско-причерноморских памятников черняховской культуры. *Советская Археология*, 1, с. 176-186.
- Храпунов, И. Н. 2002. *Могильник Дружное (III-IV вв. н. э.)*. Lublin.
- Чолакова, А. 2006. Римски стъкдени съдове от България (I-III в.). В: Иванов, Р. Т. (ред.). *Археология на Българските земи*. Иврай-София, с. 209-244.
- Шабанов, С. Б. 2011. Стекланные сосуды из могильника Нейзац (по материалам раскопок 1996-2011 гг.). *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, XVII, с. 141-191.
- Шабанов, С. Б. 2020: Стекланные сосуды римского времени из могильника Опушки в Крыму (по материалам раскопок 2003–2019 гг.). *Проблемы истории, филологии, культуры*, 2, с. 110-134.
- Шишкин, Р. Г. 2002. Хронологические признаки трехслойных гребней черняховской культуры. В: *Сучасні проблеми археології*, Київ, с. 244-246.
- Щапова, Ю. Л. 1978. Мастерская по производству стекла у с. Комарово (III-IV вв.). *Советская археология*, 3, с. 230-242.
- Щепаченко, В. І. 2023 (у друці). Скляні чаші з оплавленим краєм вінець у черняхівській культурі: проблема походження. *Археологія*, 2.
- Щербакoва, Т. А. 1990. Могильник черняховской культуры у с. Чалык. *Археологические исследования в Молдавии в 1985 г.* Кишинев, с. 141-162.
- Barkoczi, L. 1988. Pannonische Glasfunde in Ungarn, *Studia Archaeologica*, 9, Budapest.
- Bemann, J. 2014. Mitteldeutschland und das Gallische Sonderreich 260-274 : Eine liebgewonnene These auf dem Prüfstand. *Kölner Jahrbuch*, 47, S. 179-213.
- Cholokova, A. I. 2015. *Networks of Distribution at the Margins of the Empire. Late Antique Glass Vessels from the Lower Danube Region*. Thesis for Ph. D. in Archaeology, University College London.
- Cool, H. E. M., Price, J. 1995. Roman Vessel Glass from Excavations in Colchester, 1971-85. *Colchester Archaeological Report*, 8, Colchester: Colchester Archaeological Trust Ltd.
- Degryse, P. (ed.). 2014. Glass Making in the Greco-Roman World. Results of the ARCHGLASS Project (*Studies in Archaeological Sciences*, 4). Leuven: Leuven University Press.
- Dumanov, B., 2015. Thrace in Late Antiquity. In: Valeva, J., Nankov, E., Graninger, D. (edd.). *A Companion to Ancient Thrace*. Chichester and Malden, MA: John Wiley&Sons, p. 91-105.
- Eggers, H.-J. 1951. *Der Römische Import im Freien Germanien*. Hamburg: Hamburgisches Museum für Völkerkunde und Vorgeschichte.
- Eggers, H.-J. 1955. Zur absoluten Chronologie der Römischen Kaiserzeit im Freien Germanien. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz*, 2, S. 196-252.
- Follmann-Schulz, A.-B. 1988. Die römischen Gläser aus Bonn. *Beihefte der Bonner Jahrbücher*, 46. Köln: Rheinland-Verl., Bonn: Habelt.
- Foy, D., Labaune-Jean, F., Leblond, C., Pruvot, C. M., Marty, M. T., Massart, C., Munier, C., Robin, L., Roussel-Ode, J. 2018. Verres incolores de l'Antiquité Romaine en Gaule et aux Marges de la Gaule. Volume 2. Typologie et analyses. (*Archaeopress Roman Archaeology*, 42)
- Freestone, I. 2006. Glass production in late Antiquity and the early Islamic period: a geochemical perspective. In: Maggetti, M., Messiga, B. (edd.). *Geomaterials in Cultural Heritage* (Geological Society London Special Publications, 257), London: Geological Society of London, p. 201-216
- Fünfschilling, S. 2015. Die römischen Gläser aus Augst und Kaiseraugst. Kommentierter Formenkatalog und ausgewählte Neufunde 1981-2010 aus Augusta Raurica. Text und Formenkatalog. *Forschungen in Augst*, 51. Augst: Museum Augusta Raurica.
- Gavritukhin, I. 2011. Cut Glass Beakers within the Context of Studies in the Connections between the South of Eastern Europe and Skandinavia in the Late Period of Roman Influence and the Great Migration Period. In: Khrapunov, I., Stylegar, F.-F. (edd.). *Inter ambo maria. Contacts between Skandinavia and the Crimea in the Roman Period*, Kristinsand–Simfiropol, p. 39-69.
- Gavritukhin, I. 2017. Glass vessels of the final of the Chernyakhov culture. In: *Na hranicích impéria. Extra fines imperii*. Jaroslavu Tejralovi k 80. Narozeninám, Brno, p. 83-109.

- Gavritukhin, I., Golofast, L., Mastykova, A., Sviridov, A., Sukhanov, E., Yazikov, S. 2021. The cemetery of Frontovoe 3. New data on the culture of the Crimea in the Roman and Early Great Migration periods. *Študijné zvesti Archeologického ústavu Slovenskej akadémie vied*, 68 (1), p. 87-117.
- Godłowski, K. 1970. *The Chronology of the Late Roman and Early Migration Periods in Central Europe*. Kraków.
- Goethert-Polaschek, K. 1977. Katalog der römischen Gläser des Rheinischen Landesmuseums Trier. *Trierer Grabungen und Forschungen*, 9. Mainz am Rhein: Von Zabern.
- Gomolka-Fuchs, G. 1999. Gläser der Sîntana de Mureş-Černjachov-Kultur aus Rumänien und der Republik Moldavien. In: Gomolka-Fuchs, G. (Hrs.). *Die Sîntana de Mureş-Černjachov-Kultur*, Bonn, S. 129-142.
- Hoffmann, B. 2002. *Römisches Glas aus Baden-Württemberg*. Stuttgart: Jan Thorbecke Verlag.
<https://doi.org/10.31577/szausav.2021.68.4>
- Ionita, I. 1982. *Din istoria si cavitatia Dacilor Liberi*. Iasi.
- Isings, C. 1957. Roman glass from Dated Finds. *Archaeologica Traiectina*, II. Groningen/Djakarta.
- Lazar, I. 2003. *Rimsko steklo Slovenije (The Roman Glass of Slovenia)*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Lejcek, M. 2012. Typology of the Roman glass vessels from the Croatian part of the province Pannonia. *Haemus journal*, 1, Skopje, p. 121-133.
- Lenfers, S. 2019. *Die Glasfunde einer Siedlung der Černjachov-Sântana-de-Mureş-Kultur bei Komariv, Oblast Tscherniwzi, Ukraine. Der Versuch einer typologischen Aufarbeitung der Gläser aus den Ausgrabungen der 1950er und 1960er Jahre*. Freie wissenschaftliche Arbeit zu Erlangung eines Mastergrades im Fachbereich Geschichts- und Kulturwissenschaften der Freien Universität Berlin im Masterstudiengang Prähistorische Archäologie.
- Lund Hansen, U. 1987. *Römischer Import im Norden*. København.
- Lund Hansen, U. 2000. Die Glasbecher. In: Ethelberg, P. et al (Hrsg.). Skovgårde. Ein Bestattungsplatz mit reichen Frauengräbern des 3. Jhs. n. Chr. auf Seeland. *Nordiske Fortidsminder*, Seria B 19, København, S. 320-347.
- Näsman, U. 1984. *Glas och handel i senromersk tid och folkvandringstid. En studie kring glas från Eketorp-II, Öland, Sverige*. Uppsala.
- Petrauskas, O. V. 2003. Die Gräberfelder der Černjachov-Kultur von Kosanovo und Gavrilovka – eine vergleichende Studie zu Chronologie, Bestattungssitten und ethnokulturellen Besonderheiten. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*, 84, S. 224-362.
- Petrauskas, O. V. 2017. Übergang von der Stufe C2 zu C3 in der Černjachiv-Kultur (auf dem Beispiel der Glasschalen mit Ringboden). *Ephemeris Napocensis*, 27, S. 123-154.
- Petrauskas, O., Avramenko, M. 2019. The settlement Komariv-glass-production centre in the European Barbaricum: a cultural and natural environment. *Plural. History, Culture, Society*, Vol. 7 (2), p. 68-91.
- Price, J., Cottam, S. 1998. Romano-British glass vessels: a handbook. *Practical Handbooks in Archaeology*, 14.
- Rau, A. 2017a. Fragmente eines Glasbeckers der Begram-Gruppe (Eggers Typ 186) aus Bordesholm, Schleswig-Holstein. Zu den emailbemalten Gläsern im mittel- und nordeuropäischen Barbaricum. In: Eriksen, B. V., Abegg-Wigg A., Bleile R., Ickerodt U. (Hrsg.). *Interaktion ohne Grenzen. Beispiele archäologischer Forschung am Beginn des 21. Jahrhunderts*. Festschrift für Claus von Carnap-Bornheim zum 60. Geburtstag. Band 1, Schleswig, S. 411-424.
- Rau, A. 2017b (2021). Zur Struktur und dem Zustandekommen reicher Geschirrinventare römischer Herkunft der Stufen B₂/C₁, C₁ und C₂ im südkandinavischen Barbaricum – ein Diskussionsbeitrag. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*, 98, S. 203-244.
- Rau, G. 1972. Körpergräber mit Glasbeigaben des 4. nachchristlichen Jahrhunderts im Oder-Weichsel-Raum. *Acta Praehistorica et Archaeologica*, 3, S. 109-214.
- Rau, G. 1974. Zur Provenienzfrage spätantiker Gläser. *Archäologisches Korrespondenzblatt*, 4, S. 371-377.
- Rumyantseva, O., Belikov, C. 2017. A Late Roman Glass Workshop at Komarov (Middle Dniester) and the Problem of the Origin of 'Barbarian' Facet Cut Beakers. In: Wolf, S., de Pury-Gysel, A. (edd.). *Annales du 20e Congrès de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre*. Friburg/Romont, 7-11 septembre 2015. Romont. p. 257-266.
- Rumyantseva, O., Lyubitchev, M., Petrauskas, O., Chervyakovskaya, M., Khanin, D., Trifonov, A. 2021. 'Barbarian' beakers with facet cut decoration: composition, origin, social and cultural context. In: Sevindik, O. (ed.). *Annales du 21e Congrès de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre* (İstanbul, 03-07 Septembre 2018), Istanbul 2021, p. 333-348.
- Ružić, M. A. 1994. *Rimsko staklo u Srbiji*. Beograd.
- Şovan, O. 2005. *Necropola de tip Sântana de Mureş – Černeachov de la Mihălăşeni (jud. Botoşani)*. Târgovişte.
- Stawiarska, T. 1984. Szkła z okresu wpływów rzymskich z północnej Polski. Studium technologiczne, *Bibliotheca Antiqua*, XIX, Wrocław.
- Stawiarska, T. 1999. *Naczynia szklane okresu rzymskiego z terenu Polski*. Warszawa.
- Stawiarska, T. 2014. Roman and Early Byzantine Glass from Romania and Northern Bulgaria. Archaeological and technological study. *Bibliotheca Antiqua*, XXIV, Warsaw: Institute of Archaeology and Ethnology, Polish Academy of Sciences.

Straume, E. 1987. *Gläser mit Facettenschliff aus skandinavischen Gräbern des 4. und 5. Jahrhunderts n.Chr.* Oslo.

Tejral, J. 1986. Fremde Einflüsse und kulturelle Veränderungen nördlich der mittleren Donau zu Beginn der Völkerwanderungszeit. *Archaeologia Baltica*, VII, S. 175-238.

Tejral, J. 1992. Einige Bemerkungen zur Chronologie der späten römischen Kaiserzeit in Mitteleuropa. In: K. Godłowski/R. Madyda-Legutko (Hrsg.): *Probleme der relativen und absoluten Chronologie ab Latenezeit bis zum Frühmittelalter*, Krakow, S. 227-248.

Tejral, J. 1997. Neue Aspekte der frühvölkerwanderungszeitlichen Chronologie im Mitteldonauraum. In: J. Tejral/H. Friesinger/M. Kazanski (Hrsg.): *Neue Beiträge zur Erforschung der Spätantike im mittleren Donaauraum*, Brno, S. 321-362.

Vornic, V. 2006. *Așezarea și necropola de tip Sântana de Mureș-Cernjachov de la Budești*. Chișinău: Pontos.

ДОДАТОК.

Скляні чаші з оплавленим краєм вінець у черняхівській культурі: каталог.

Бережанка (могильник), Лановецький р-н, Тернопільська обл., UA

1. Посудина(поховання 5) – напівсферична чаша, ціла, поверхня рівна, гладка, блискуча, колір безбарвний із зеленим відтінком, прозорий, вінця дещо вигнуті назовні, край оплавлений, дно округле, дещо увігнуте по центру, декор відтягнуті/стиснуті вертикальні ребра сформовані із стінки виробу (х6), розташовані у його придонній частині, параметри: висота – 7 см, діаметр вінець – 9,5 см. (рис. 1: 13)

Датування комплексу: С₃ (Petrauskas 2017)

Воляник 1974, с. 72-74, рис. 7: 7; Petrauskas 2017, S. 130, N. 3, Taf. V: 10, VI: 10.

Біла (могильник), Тернопільський р-н, Тернопільська обл., UA

2. Посудина(поховання 3) – фр-т стінки з декором, колір безбарвний із блакитним відтінком прозорий, декор накладні нитки скла одного кольору з основою (х2), рельєфні з зовнішнього боку, товщиною 0,1-0,3 см, параметри: товщина – 0,2 см. (рис. 2: 16)

Датування комплексу: С₃ (датування автора)²³

Герета 2007, с. 14-18, рис. 3: 7

Біленьке (могильник), Білгород-Дністровський р-н, Одеська обл., UA

3. Посудина (поховання 199) – напівсферична чаша, фрагментована, край вінець оплавлений, дно має накладний кільцевий піддон, декор накладні нитки скла одного кольору з основою.

Матеріали неопубліковані

Велика Бугаївка(могильник), Васильківський р-н, Київська обл., UA

4. Посудина (поховання 20) – фр-ти вінець, оплавлені, деформовані, поверхня рівна, гладка, блискуча, місцями вкрита тріщинами, скляна маса містить численні вклучення бульбашок різних розмірів, що іноді утворюють невеликі скупчення, колір безбарвний із блакитним відтінком, прозорий, край вінець оплавлений, декор накладна нитка скла одного кольору з основою, рельєфна з зовнішнього боку, товщиною – 0,05-0,1 см, що тричі оперізує виріб у верхній частині, параметри: діаметр вінець – 7,7 см, товщина – 0,3-0,1-0,05 см. (рис. 2: 14)

Датування комплексу: С₃ (Petrauskas 2017)

№ за ПО: 33-34, 40/с.2-1996

5. Посудина (КШ) – фр-т вінець, оплавлений, деформований, колір безбарвний, прозорий, край вінець оплавлений, декор накладна нитка скла одного кольору з основою, рельєфна з зовнішнього боку, товщиною – 0,25 см, що оперізує виріб під вінцями, параметри: товщина – 0,4-0,28 см.

Петраускас, Шишкін 2013, с. 70, рис. 191: 2, додаток 2: 319

Великий Самбір (могильник), Конотопський р-н, Сумська обл., UA

6. Посудина (поховання) – напівсферична чаша, ціла, поверхня рівна, гладка, блискуча, скляна маса містить окремі вклучення бульбашок різних розмірів, колір безбарвний з блакитним відтінком, прозорий, вінця дещо вигнуті назовні, край оплавлений, дно округле, дещо увігнуте по центру, параметри: висота – 5,6 см, діаметр вінець – 7 см, товщина – 0,3-0,2 см. (рис. 1: 2)

Датування комплексу: С₃ (Petrauskas 2017)

Пономаренко 2013, с. 256-258; Petrauskas 2017, S. 133, N. 18, Taf. IV: 2, VIII: 1.

Війтенки 1 (поселення), Богодухівський (Валківський) р-н, Харківська обл., UA

²³ Склад комплексу знахідок (Герета 2007, с. 14-18, рис. 3), а саме двочленна підв'язна фацетована фібула типу Б2е за Є. Л. Гороховським (Гороховский 1988, с. 35), дають автору підстави для його датування в межах ступеню С₃ (Гороховский 1988, с. 44).

7. Посудина (КШ) – фр-т вінець, поверхня рівна, гладка, блискуча, скляна маса містить скупчення бульбашок різних розмірів під краєм вінець, колір безбарвний із зелено-блакитним відтінком, прозорий, край вінець оплавлений, параметри: діаметр вінець – 7 см, товщина – 0,5-0,2 см.

№ за ПО: 10п/2007

8. Посудина (КШ) – фр-т стінки з декором, колір безбарвний із зеленим відтінком, прозорий, декор відтягнуте/стиснуте ребро сформоване із стінки виробу, має сліди від використання інструменту, параметри: товщина – 0,15 см. (рис. 2: 20)

Бакуменко та ін. 2002, с. 81, рис. 1: 10, 2: 2.

Війтенки (могильник), Богодухівський (Валківський) р-н, Харківська обл., UA

9. Посудина (поховання 101) – фр-ти вінець, поверхня рівна, гладка, блискуча, місцями сильно ушкоджена іризацією, скляна маса містить окремі включення бульбашок різних розмірів, колір фіолетово-червоний, рубіновий, прозорий, вінця дещо вигнуті назовні, край оплавлений, параметри: діаметр вінець – 9,5 см, товщина – 0,3-0,1 см. (рис. 2: 3)

Датування комплексу: С₃/D₁ (Любичев 2019)

№ за ПО: 26м/2009.

10. Посудина (поховання 110) – фр-т вінець, оплавлений, деформований, поверхня складчаста, скляна маса містить окремі включення бульбашок, колір безбарвний із зеленим відтінком, прозорий, край вінець оплавлений, декор накладна нитка скла одного кольору з основою, рельєфна з зовнішнього боку, товщиною – 0,2 см, що утворює композицію у вигляді синусоїди, параметри: товщина – 0,25-0,2 см. (рис. 1: 8)

№ за ПО: 95м/2009.

11. Посудина (поховання 121) – фр-т дна, поверхня сильно ушкоджена іризацією, колір безбарвний, прозорий, дно має накладний кільцевий піддон, нитка товщиною – 0,7-0,9 см, параметри: діаметр піддону – 3,5 см, товщина – 0,2-0,5 см. (рис. 2: 27)

Датування комплексу: С₃/D₁ (Любичев 2019)

№ за ПО: 48м/2010.

12. Посудина (КШ) – фр-т вінець, поверхня рівна, гладка, блискуча, скляна маса містить окремі включення бульбашок різних розмірів, колір безбарвний із блакитним відтінком, прозорий, вінця дещо загнуті всередину, край оплавлений, параметри: діаметр вінець – 8 см, товщина – 0,3-0,2 см. (рис. 2: 2)

№ за ПО: 168м/2013.

13. Посудина (поховання 211) – напівсферична чаша, поверхня рівна, гладка, блискуча, скляна маса містить включення бульбашок різних розмірів, що утворюють невеликі скупчення, дрібні ж бульбашки утворюють витягнуті скупчення під вінцями, колір безбарвний із зеленим відтінком, прозорий, вінця дещо вигнуті назовні, край оплавлений, нерівний, має різну товщину, дно округле, дещо увігнуте по центру, має сліди кріплення понтії, декор накладна нитка скла одного кольору з основою, що утворює композицію у вигляді синусоїди, яка починається на дні та оперізує корпус виробу, у верхній частині декор має рельєфність із зовнішнього боку, а в нижній вона спостерігається із зовні, і зсередини, параметри: висота – 5,8 см, діаметр вінець – 8 см, товщина – 0,25-0,2-0,4 см. (рис. 1: 7)

Датування комплексу: С₃/D₁ (Любичев 2019)

№ за ПО: 40м/2015.

14. Посудина (КШ) – фр-т вінець, оплавлений, деформований, поверхня складчаста, колір безбарвний із зеленим відтінком, прозорий, край вінець оплавлений, декор накладна нитка скла одного кольору з основою, має рельєфність з зовнішнього боку, товщиною – 0,2 см, тричі оперізує виріб під вінцями, параметри: товщина – 0,4-0,2 см. (рис. 2: 9)

№ за ПО: 128м/2020.

Звиняче (могилик?), Ружинський р-н, Житомирська обл., UA

15. Посудина (поховання?) – напівсферична чаша, ціла, поверхня рівна, гладка, блискуча, скляна маса містить численні включення окремих бульбашок різних розмірів, що іноді утворюють великі скупчення, колір безбарвний з зелено-блакитним відтінком, прозорий, край вінець оплавлений, дно округле, дещо увігнуте по центру, має сліди кріплення понтії, параметри: висота – 5,8-6,1 см, діаметр вінець – 7,6-7,8 см, товщина – 0,33-0,25-0,3 см. (рис. 1: 1)

Матеріали неопубліковані, приватна колекція.

Кам'янка-Дніпровська (могильник), Василівський р-н, Запорізька обл., UA

16. Посудина (КШ) – фр-т дна, колір безбарвний, прозорий, дно має накладний кільцевий піддон, нитка товщиною – 0,4 см, параметри: діаметр піддону – 4 см, товщина – 0,2-0,25 см. (рис. 2: 23)

Сымонович 1957, с. 22, рис. 4: 7.

Косанове (могильник), Гайсинський р-н, Вінницька обл., UA

17. Посудина (поховання 7-1963) – напівсферична чаша, ціла, поверхня рівна, гладка, блискуча, місцями вкрита патиною іризації, скляна маса містить численні включення окремих бульбашок різних розмірів, що часто утворюють невеликі скупчення, має включення сторонніх предметів, колір безбарвний із зеленуватим відтінком, прозорий, вінця дещо вигнуті назовні, край оплавлений, дно має накладний кільцевий піддон, нитка сильно сплюснена, має рельєфність з зовнішньої та внутрішньої сторони, дно дещо увігнуте по центру, має

сліди кріплення понтії, декор накладна нитка скла одного кольору з основою, рельєфна з зовнішньої сторони, товщиною – 0,05-0,2 см, у сім витків оперізує виріб під вінцями, параметри: висота – 4,4 см, діаметр вінець – 6 см, діаметр піддону – 2,5 см, товщина – 0,28/0,3-0,2/0,15 см. (рис. 1: 4)

Датування комплексу: С₃ (Petrauskas 2017)

Фонди АМ ІА НАНУ, № за ФО: АА1375 (3552).

18. *Посудина* (поховання 23-1961) – напівсферична чаша, ціла, поверхня рівна, гладка, блискуча, скляна маса містить включення поодиноких бульбашок різних розмірів, колір безбарвний із блакитним відтінком, прозорий, вінця дещо вигнуті назовні, край оплавлений, дно має накладний кільцевий піддон, нерівний, дещо зміщений від центру, нитка товщиною – 0,22-0,35 см, дно дещо увігнуте по центру, має сліди кріплення понтії, декор накладна нитка скла одного кольору з основою, рельєфна з зовнішньої сторони, товщиною – 0,1 см, двічі оперізує виріб у верхній частині, розпочинається краплею, параметри: висота – 5,9-6,1 см, діаметр вінець – 7,4 см, діаметр піддону – 3,25x3,4 см, товщина – 0,3/0,35-0,3-0,4 см. (рис. 1: 3)

Датування комплексу: С₃ (Petrauskas 2017)

Фонди АМ ІА НАНУ, № за ФО: АА1375 (3557).

19. *Посудина* (поховання 17-1961) – напівсферична чаша, фрагментована, колір світло-зелений, прозорий, вінця дещо вигнуті назовні, край оплавлений, дно має накладний кільцевий піддон, нитка товщиною – 0,3-0,4 см, дно дещо увігнуте по центру, декор накладна нитка скла одного кольору з основою, рельєфна з зовнішнього боку, товщиною – 0,2 см, двічі оперізує виріб у верхній частині, параметри: висота – 6,2 см, діаметр вінець – 8,7 см, діаметр піддону – 2,8 см, товщина – 0,3-0,2-0,4 см. (рис. 1: 5)

Датування комплексу: С₃ (Petrauskas 2017)

Petrauskas 2003, S. 313-314, № 36, Abb. 41.

Лісові Гринівці 2 (поселення), Хмельницький р-н, Хмельницька обл., UA

20. *Посудина* (КШ) – фр-т дна, поверхня рівна, гладка, блискуча, у скляній масі видимих включень не спостерігається, колір зелено-блакитний, прозорий, дно має накладний кільцевий піддон, нерівний, нитка товщиною – 0,3 см складена у два витки, дно дещо увігнуте по центру, має сліди кріплення понтії, декор накладна нитка скла одного кольору з основою, має рельєфність з зовнішньої і внутрішньої сторони, товщиною – 0,2-0,3 см, утворює композицію у вигляді синусоїди, параметри: діаметр піддону – 3,2 см, товщина – 0,12-0,3 см. (рис. 2: 24)

Фонди ХМОКМ, № за ФО: А2504.

Малополовецьке-2 (поселення), Фастівський р-н, Київська обл., UA

21. *Посудина* (КШ) – фр-т вінець, колір зелений, прозорий, край вінець оплавлений, параметри: діаметр вінець – 8,8 см, товщина – 0,4-0,2-0,15 см. (рис. 2: 6)

Кравченко та ін. 2007, с. 134, рис. 10: 4.

Обухів 1а (могильник), Обухівський р-н, Київська обл., UA

22. *Посудина* (КШ) – фр-т вінець, оплавлений, деформований, колір зелений, прозорий, край вінець оплавлений, параметри: товщина – 0,4-0,3 см.

Petrauskas 2017, S. 123-154, Taf. V/7, Kat. N. 8.

Оселівка (могильник), Дністровський (Кельменецький) р-н, Чернівецька обл., UA

23. *Посудина* (КШ) – фр-т стінки з декором, колір безбарвний із блакитним відтінком, прозорий, декор відтягнуте/стиснуте ребро сформоване із стінки виробу, параметри: товщина – 0,18-0,38 см. (рис. 2: 18)

Лихтер 1988, с. 106-110, рис. 4: 1.

24. *Посудина* (поховання 22 (72?)) – фр-т стінки з декором, поверхня рівна, гладка, блискуча, колір безбарвний із блакитним відтінком, прозорий, декор відтягнуте/стиснуте ребро сформоване із стінки виробу, має сліди від використання інструменту, параметри: товщина – 0,2-0,3 см. (рис. 2: 21)

Фонди ЧОКМ

Переяслав-Хмельницький (могильник), м. Переяслав, Переяслав-Хмельницький р-н, Київська обл., UA

25. *Посудина* (поховання 2) – циліндрична чаша, ціла, поверхня рівна, гладка, блискуча, вкрита молочно-коричневою патиною іризації, колір безбарвний із зеленим відтінком, прозорий, край вінець оплавлений, дно має накладний кільцевий піддон, нитка дещо сплюснена, товщиною – 0,6 см, дно дещо увігнуте по центру, декор відтягнуті/стиснуті вертикальні ребра сформовані із стінки виробу (x12), розташовані у придонній частині, параметри: висота – 6,5 см, діаметр вінець – 9 см, діаметр піддону – 4 см, товщина – 0,4-0,2 см. (рис. 1: 14)

Датування комплексу: С₃ (Petrauskas 2017)

Гончаров, Махно 1957, с. 130-132, табл. II: 16; Petrauskas 2017, S. 132, N. 10, Taf. XIV: 2.

Привільне (могильник), Запорізький (Верхньохортицький) р-н, Запорізька обл., UA

26. *Посудина* (поховання 10) – напівсферична чаша, фр-тована, поверхня рівна, гладка, блискуча, у скляній масі видимих включень не спостерігається, колір червоно-рубіновий, прозорий, край вінець оплавлений, дно має накладний кільцевий піддон, нерівний, нитка товщиною – 0,3-0,25 см, дно дещо увігнуте по центру, декор відтягнуті/стиснуті вертикальні ребра сформовані із стінки виробу (x8) розташовані у придонній частині, ребра мають валикоподібні потовщення на кінці, накладна нитка скла одного кольору з основою, рельєфна з

зовнішнього боку, товщиною – 0,05 см у п'ять витків оперізує виріб у середній частині, починається з великої краплі, параметри: висота – 5,8-6,1 см, діаметр вінець – 8, діаметр дна – 3x3,5 см, товщина – 0,3-0,1-0,25 см. (рис. 1: 15)

Датування комплексу: C₂/C₃(Petrauskas 2017)

Фонди НМІУ

Романківці (могильник), Дністровський (Сокирянський) р-н, Чернівецька обл., UA

27. *Посудина* (поховання 4) – фр-т вінець, вінця дещо вигнуті назовні, край оплавлений, декор відтягнуте/стиснуте ребро сформоване із стінки виробу, розташоване у його середній частині, накладна нитка скла одного кольору з основою, рельєфна з зовнішнього боку, товщиною – 0,1 см, оперізує виріб вище, під вінцями, параметри: товщина – 0,2-0,1-0,2 см. (рис. 1: 11)

Датування комплексу: C₃ (Petrauskas 2017)

Никитина 1996, с. 74-75, рис. 5: 1, табл. 1; Никитина 2008, с. 77-78, рис. 12: 2; Petrauskas 2017, S. 132, N. 13, Taf. XVI: 3.

28. *Посудина* (поховання 9) – фр-т стінки з декором, оплавлений, деформований, колір жовто-зелений, прозорий, декор відтягнуте/стиснуте ребро сформоване із стінки виробу, розташоване у його середній частині, накладна нитка скла одного кольору з основою, рельєфна з зовнішнього боку, товщиною – 0,2 см, двічі оперізує виріб під вінцями, параметри: товщина – 0,2 см. (рис. 1: 12)

Датування комплексу: C₃ (Petrauskas 2017)

Никитина 1996, с. 76, рис. 5: 2; Никитина 2008, с. 77-78, рис. 12: 3.

29. *Посудина* (поховання 10) – фр-т стінки з декором, поверхня сильно ушкоджена іризацією, колір зелений, прозорий, декор накладна нитка скла одного кольору з основою, рельєфна з зовнішнього боку, товщиною – 0,2 см, параметри: товщина – 0,1-0,3 см.

Никитина 1996, с. 76-77, Никитина 2008, с. 77, рис. 12: 8.

30. *Посудина* (поховання 24) – фр-т вінець, край вінець оплавлений, декор накладна нитка скла одного кольору з основою, рельєфна з зовнішнього боку, товщиною – 0,2-0,3 см, оперізує виріб під вінцями, параметри: товщина – 0,3-0,2 см. (рис. 2: 10)

Никитина 1996, с. 80, рис. 5: 4; Никитина 2008, с. 77-78, рис. 12: 11; Petrauskas 2017, S. 132, N. 13, Taf. XVI: 5.

31. *Посудина* (поховання 56) – фр-т дна, колір зелений, прозорий, дно має накладний кільцевий піддон, нитка дещо сплюснена, товщиною – 0,5 см, має сліди кріплення понтії, параметри: діаметр піддону – 3 см, товщина – 0,3-0,4 см. (рис. 2: 29)

Датування комплексу: C₃ (Petrauskas 2017)

Никитина 1996, с. 86, рис. 5: 8; Никитина 2008, с. 77-78, рис. 12: 115; Petrauskas 2017, S. 132, N. 13, Taf. XVI: 14.

Рудка (могильник), Кременецький р-н, Тернопільська обл., UA

32. *Посудина* (поховання) – напівсферична чаша, ціла, поверхня рівна, гладка, блискуча, скляна маса містить окремі включення бульбашок різних розмірів, що іноді утворюють невеликі скупчення, колір зелено-блакитний, прозорий, вінця вигнуті назовні, край оплавлений, дно має накладний кільцевий піддон, нитка дещо сплюснена, товщиною – 0,7 см, декор накладні нитки скла одного кольору з основою (x2), декілька разів оперізують виріб у верхній та придонній частині, деякі ділянки нитки у придонній частині стиснуті між собою та утворюють композицію у вигляді ланцюжка, параметри: висота – 7,6 см, діаметр вінець – 9,5 см, діаметр піддону – 3 см, товщина – 0,3-0,2-0,1 см. (рис. 2:1)

Датування комплексу: C₂/C₃ (Petrauskas 2017)

Rau 1972, S. 179, Fig. 73, Kat. N. 42; Petrauskas 2017, S. 132-133, N. 14, Taf. IV: 12.

Теремці (поселення), Кам'янець-Подільський р-н, Хмельницька обл., UA(нині затоплене водами Дністра)

33. *Посудина* (житло 19) – фр-т дна, колір зелений, прозорий, дно має накладний кільцевий піддон, нитка дещо сплюснена, товщиною – 0,4 см, дно дещо увігнуте по центру, має сліди понтії, параметри: діаметр піддону – 3,8 см, товщина – 0,26-0,46 см. (рис. 2: 22)

Ліхтер, Гопкало 2007, с. 191-192, рис. 1: 7.

34. *Посудина* (житло 3) – фр-т дна, колір безбарвний із блакитнуватим відтінком, прозорий, дно має накладний кільцевий піддон, нитка дещо сплюснена, товщиною – 0,3 см, дно дещо увігнуте по центру, має сліди понтії, параметри: діаметр піддону – 3,7 см, товщина – 0,4-0,5 см. (рис. 2: 26)

Ліхтер, Гопкало 2007, с. 191-192, рис. 1: 6.

35. *Посудина* (житло 20) – фр-т вінець, колір безбарвний із зеленим відтінком, прозорий, край вінець оплавлений, параметри: діаметр вінець – 8 см, товщина – 0,4-0,15 см. (рис. 2: 4)

Ліхтер, Гопкало 2007, с. 191-192, рис. 1: 2.

36. *Посудина* (яма 37) – фр-т вінець, колір безбарвний із зеленуватим відтінком, прозорий, вінця дещо вигнуті назовні, край оплавлений, параметри: діаметр вінець – 10 см, товщина – 0,3-0,17 см. (рис. 2: 5)

Ліхтер, Гопкало 2007, с. 191-192, рис. 1: 3.

Червоне 2 (могильник), Бучачський р-н, Київська обл., UA

37. *Посудина* (КШ) – фр-т дна, поверхня рівна, гладка, блискуча, скляна маса містить окремі включення дрібних бульбашок, колір зелено-блакитний, прозорий, дно має накладний кільцевий піддон, нитка товщиною – 0,4 см, параметри: діаметр піддону – 3 см, товщина – 0,25 см.

№ за ПО: 6-1/06.

Черняхів (могильник), Обухівський р-н, Київська обл., UA

38. *Посудина* (поховання 88) – напівсферична чаша, ціла, колір безбарвний із зеленим відтінком, прозорий, вінця вигнуті назовні, край оплавлений, дно має накладний кільцевий піддон, нитка товщиною – 0,2 см, утворює два витки, декор відтягнуті/стиснуті ребра сформовані із стінки виробу (х6), накладна нитка скла одного кольору з основою, рельєфна з зовнішнього боку, товщиною – 0,2 см, двічі оперізує виріб під вінцями, параметри: висота – 9 см, діаметр вінець – 9,6 см, діаметр дна – 3,5 см. (рис. 1: 10)

Датування комплексу: С₃ (Petrauskas 2017).

Петров 1964, с. 103-104, рис. 9: 2; Petrauskas 2017, S. 130, N. 4, Taf. IV: 13.

Будешть/ Budești (могильник), Ray. Criuleni, MO

39. *Посудина* (поховання 114) – фр-т вінець, колір червоно-фіолетовий, прозорий, вінця вигнуті назовні, край оплавлений, декор накладна нитка скла одного кольору з основою, рельєфна з зовнішнього боку, товщиною – 0,1 см, двічі оперізує виріб під вінцями, параметри: діаметр вінець – 7,5 см, товщина – 0,25-0,1 см. (рис. 2: 11)
Vornic 2006, p. 97, fig. 83: 5.

40. *Посудина* (КШ) – фр-т вінець, край вінець оплавлений, декор накладна нитка скла одного кольору з основою, рельєфна з зовнішнього боку, товщиною – 0,3 см, оперізує виріб у верхній частині, параметри: діаметр вінець – 8,8 см, товщина – 0,4-0,2 см. (рис. 2: 7)

Gotolka-Fuchs 1999, S. 135, Abb. 4: 6.

Чалик/ Cealiș (могильник), Ray. Taraclia, MO

41. *Посудина* (поховання 4) – напівсферична чаша, фрагментована, колір безбарвний, прозорий, вінця вигнуті назовні, край оплавлений, дно має накладний кільцевий піддон, накладна нитка товщиною – 0,5 см, параметри: висота – 5,3 см, діаметр вінець – 6 см, діаметр піддону – 3,2 см, товщина – 0,3-0,1-0,4 см. (рис. 2: 8)

Датування комплексу D₁ (датування автора²⁴).

Щербакова 1990, с. 143-144, рис. 3: 6.

Денчень/ Dănceni (могильник), Ray. Ialoveni, MO

42. *Посудина* (поховання 169) – напівсферична чаша, ціла, поверхня рівна, гладка, блискуча, скляна маса містить окремі включення бульбашок різних розмірів, колір зелений, прозорий, вінця вигнуті назовні, край оплавлений, дно округле, дещо увігнуте по центру, декор накладна нитка скла одного кольору з основою, рельєфна з зовнішнього боку, товщиною – 0,1-0,3 см, утворює композицію у вигляді синусоїди, що бере початок у середній частині та оперізує майже увесь корпус виробу, параметри: товщина – 0,3-0,1 см. (рис. 1: 9)

Рафалович 1986, с. 63-64, табл XXXI: 10; інформація і фото за VladVornic.

43. *Посудина* (поховання 287) – напівсферична чаша, ціла, поверхня рівна, гладка, блискуча, колір безбарвний із зелено-блакитним відтінком, прозорий, вінця вигнуті назовні, край оплавлений, дно має накладний кільцевий піддон, нитка товщиною – 0,5 см, двічі оперізує виріб у верхній частині, параметри: висота – 7,8 см, діаметр вінець – 5 см, діаметр піддону – 3,2 см, товщина – 0,3-0,4 см. (рис. 2: 13)

Рафалович 1986, с. 88-89, табл. XLV: 20; інформація і фото за VladVornic.

Бейчень/ Băiceni (поселення), Jud. Iași, RO

44. *Посудина* (житло 28) – фр-т стінки з декором, декор відтягнуте/стиснуте ребро сформоване із стінки виробу, параметри: товщина – 0,2 см. (рис. 2: 19)

Gotolka-Fuchs 1999, S. 132, Abb. 2: 1.

45. *Посудина* (житло 8) – фр-т вінець, вінця вигнуті назовні, край оплавлений, декор накладна нитка скла одного кольору з основою, рельєфна з зовнішнього боку, товщиною – 0,2 см, оперізує виріб у верхній частині, параметри: діаметр вінець – 9,2 см, товщина – 0,3-0,4 см. (рис. 2: 12)

Gotolka-Fuchs 1999, S. 135, Abb. 4: 4.

46. *Посудина* (житло 8) – фр-т вінець, вінця вигнуті назовні, край оплавлений, декор накладна нитка одного кольору з основою, рельєфна з зовнішнього боку, товщиною – 0,25-0,2 см, двічі оперізує виріб у верхній частині, параметри: діаметр вінець – 9,4 см, товщина – 0,3-0,2 см. (рис. 2: 15)

Gotolka-Fuchs 1999, S. 135, Abb. 4: 5.

Браниште/ Braniște (поселення), Jud. Neamț, RO

47. *Посудина* (житло 2) – фр-т стінки з декором, декор відтягнуте/стиснуте ребро сформоване із стінки виробу, параметри: товщина – 0,2 см. (рис. 2: 17)

Gotolka-Fuchs 1999, S. 132, Abb. 2: 2.

Яси-Ніколіна/ Iași-Nicolina (поселення), Jud. Iași, RO

²⁴Склад комплексу знахідок (Щербакова 1990, с. 143-144, рис. 3), а саме наявність серед них двоходзвоноподібних тришарових рогових гребенів із широкими плечиками та високою спинкою, подібних до типу ThomasIII (Thomas 1960) надають можливість датувати поховання у рамках ступеню D₁ (Гороховський 1988, с. 44-45; Гавритухин 2007, с. 22-23; Петраускас 2021, с. 24-25)

48. *Посудина* (житло 3) – фр-т вінець, вінця вигнуті назовні, край оплавлений, параметри: діаметр вінець – 10 см, товщина – 0,4-0,2 см.

Gomolka-Fuchs 1999, S. 132, Abb. 2: 8.

Міхалешень/Міхăлășени (могильник), Jud. Botoșani, RO

49. *Посудина* (поховання 359) – фр-т дна, дно має накладний кільцевий піддон, нитка товщиною – 0,45 см, параметри: діаметр піддону – 3,75 см, товщина – 0,35-0,4 см. (рис. 2: 25)

Șovan 2005, 112, pl. 200, 8.

Тиргшор/Тîrgșor (могильник), Jud. Ploiești, RO

50. *Посудина* (поховання 298) – напівсферична чаша, ціла, *поверхня* рівна, гладка, блискуча, скляна маса містить окремі включення бульбашок різних розмірів, колір світло-зелений, прозорий, вінця вигнуті назовні, край оплавлений, дно має накладний кільцевий піддон, нитка товщиною – 0,6 см, дно дещо увігнуте по центру, має слід кріплення понтії, *декор* накладна нитка скла одного кольору з основою, рельєфна з зовнішнього боку, товщиною – 0,2-0,3 см, тричі оперізує виріб під вінцями, параметри: висота – 6,6 см, діаметр вінець – 7,7 см, діаметр піддону – 3,4 см, товщина – 0,25-0,1-0,25 см. (рис. 1: 6)

Датування комплексу: друга половина IVст. (Stawiarska 2014)

Stawiarska 2014, p. 120, Kat. N. 86, fig. 36: 86.

Тодірень/Todireni (могильник), Jud. Botoșani, RO

51. *Посудина* (поховання 3) – напівсферична чаша, ціла, вінця вигнуті назовні, край оплавлений, дно має накладний кільцевий піддон, нитка товщиною – 0,3-0,25 см, дно дещо увігнуте по центру, декор відтягнуті/стиснуті вертикальні ребра сформовані із стінки виробу розташовані у придонній частині, ребра на кінці мають валикоподібне потовщення, накладна нитка скла одного кольору з основою, рельєфна з зовнішнього боку, товщиною – 0,15-0,2 см у чотири витки оперізує виріб у середній частині, *параметри*: висота – 6,4 см, діаметр вінець – 8,5 см, діаметр піддону – 3,1 см, товщина – 0,2-0,1-0,25 см. (рис. 1: 16)

Датування комплексу: C₃ – C₃/D₁ (датування автора²⁵)

Ionița 1982, Fig. 27-31; Petrauskas 2017, S. 132-133, N. 16, Taf. IV: 3.

---

²⁵О. В. Петраускас відносить цей комплекс до ступеню C₃ (Petrauskas 2017), але зважаючи на наявність серед знахідок одношарового рогового гребеня, які за спостереженнями Р. Г. Шишкіна з'являються у черняхівській культурі не раніше за середину IV ст. (Шишкін 2002), на нашу думку, можливо запропонувати і дещо пізнішу дату.

Гогунська В.К., Руснак В.В.

МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ ЗРУЙНОВАНИХ ПОХОВАНЬ ТА ДОСВІД РЕКОНСТРУКЦІЇ ПРОЦЕСУ РУЙНАЦІЇ (НА ПРИКЛАДІ ПОХОВАННЯ 260 МОГИЛЬНИКА ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ВІЙТЕНКИ)

На могильнику черняхівської культури Війтенки 1 зруйноване поховання 20 було досліджене за допомогою методу пошарової фіксації знахідок. Вивчення поховання проводилося шляхом вибірки заповнення до початку компактного скупчення кісток та кераміки. Після дослідження кожного шару була зроблена фінальна підчистка для проведення фотофіксації та креслення плану з нанесенням на нього кожної знахідки. За нашим припущенням, початково проникнення у поховання відбулось у його північній та центральній частині в область підбою. Деякий інвентар поховання був викинутий на поверхню: деякі металеві вироби та фрагменти посудин. Руйнівники також на поверхню викинули череп, кістки тулуба, верхніх кінцівок та стегнову кістку лівої нижньої кінцівки. Потім відбулося розширення до південної частини поховання в область нижніх кінцівок та підбою. Частина ґрунту зі знахідками була викинута безпосередньо в поховання, про що свідчать знахідки в центральній частині, які знаходяться *in situ*. Використання цього методу дозволило реконструювати не тільки поховання до його руйнування, а й процес вторинного проникнення у поховання.

Ключові слова: черняхівська культура, поховальний обряд, зруйновані інгумації, методи дослідження, реконструкція.

The destroyed burial 260 was investigated at the Chernyakhiv culture burial ground Viitenki 1 using the method of total layer-by-layer fixation of finds. The burial study was carried out by the process of sampling the filling before the beginning of a compact set of bones and ceramics. After selection of every layer, we did the final cleaning for the photo fixation and sketched a plan with the marking of every artifact. According to our assumption, the first penetration into the burial took place in its northern and central parts in the undercut area. Some of the inventory was thrown out from the grave to the surface: some metal ware and several vessels. The destroyers also threw out the skull, bones of the torso, upper limbs, and femur of the left lower limb to the surface. Then there was an extension to the southern part of the burial in the lower limbs and undercut area. Part of the soil with the finds was thrown out directly into the burial, as evidenced by the finds in the central part, which are *in situ*. Using of this method allowed to reconstruct not only the burial before its destruction, but also the process of the secondary penetration in the burial.

Key words: Chernyakhiv culture, burial rite, destroyed burials, methods of investigation, reconstruction.

Розвиток методики дослідження зруйнованих поховань

Питанню наявності зруйнованих поховань у черняхівській культурі приділено багато уваги серед дослідників. Ще В. В. Хвойка виділив такі серед інших під час розкопок могильників Черняхів (Петров 1964, с. 64) та Ромашки (Брайчевский 1960, с. 121). Подальші роки дослідження черняхівської культури показали, що зруйновані поховання є доволі частим явищем на могильниках, а дослідники були у пошуках причин його появи, а також намагалися реконструювати початковий вигляд поховань до моменту їхнього руйнування. Детально історія вивчення цієї проблеми була добре охарактеризована у статтях О. В. Петраускаса (2014, с. 125—128) та В. В. Руснака з Д. О. Філатовим (2018, с. 181—182), тому ми не будемо зупинятися на цьому питанні. До того ж, саме теза О. В. Петраускаса про

необхідність вдосконалення методів польових досліджень зруйнованих поховань (Петраускас 2014, с. 147), а також робота над вищезгаданою статтею В. В. Руснака та Д. О. Філатова, наштовхнула нас на думку про пошук таких методів.

В. В. Хвойка, аналізуючи поховання з могильника біля с. Черняхів, виділив порушені поховання серед інших трупопокладень могильника, говорячи про відсутність деяких частин скелету у таких (Петров 1964, с. 71). Часто поховання замальовувались не як окремі комплекси, а як їх сукупність, тобто на одній ілюстрації, що призводило до відсутності деяких речей або деталей на кресленнях (Петров 1964, с. 66). Теж саме відмічала Г. Ф. Нікітіна, звертаючись до креслень В. В. Хвойки. За її твердженням поховання, у тому числі і зруйновані, фіксувалися не локально за могильною ямою, а безпосередньо на розкопаному шарі, коли дослідник досягав кісток або інвентарю (Нікітіна 1985, с. 7). Під час вивчення поховань могильника Ромашки В. В. Хвойкою, скоріше за все, також були виявлені зруйновані поховання. Ані креслень, ані детального опису автор дослідження не зробив, лише згадав про знахідки окремих уламків кісток та посудин (Брайчевський 1960, с. 109). Під час дослідження могильника Маслово П. І. Смоличев та С. С. Гамченко також відмітили наявність зруйнованих поховань (Петров 1964, с. 136—156). При цьому при описі поховання 88 С. С. Гамченко звернув увагу саме на відсутність грабіжницького шурфа у той самий час неможливість зруйнування поховання гризунами (Петров 1964, с. 152). У подальші роки розкопок могильників черняхівської культури все більше дослідників звертали увагу на зруйновані поховання та виділяли їх серед інших трупопокладень (Гончаров, Махно 1957, с. 142; Березовец, Петров 1960, с. 90; Сьомонович 1960, с. 238; Сьомонович 1967, с. 26; Винокур, Островський 1967, с. 157; Магомедов 1979, с. 54; Винокур 1979, с. 126; Рикман 1988, с. 131; Никитина 1996, с. 21—22, 104). Протягом цих років методика їх досліджень залишалася практично незмінною — зруйновані поховання досліджувалися так само, як і цілі. Заповнення поховань виймалося, фіксація проходила після досягнення щільного скупчення кісток або материкової глини. У той самий час все більше дослідники звертаються до природи виникнення зруйнованих поховань, пошуків характеру руйнування. Аналізуючи матеріали з могильника Косаново Н. М. Кравченко відмічає, що у зруйнованих похованнях у більшості випадків були простежені вторинні ями різні за формою, за допомогою яких здійснювалось проникнення у поховання. Заповнення цих ям містило фрагменти кераміки, кістки, іноді індивідуальні речі. У тих похованнях, де яму вторинного входу зафіксовано не було, під час польових робіт увага приділялася верхнім шарам в похованнях, де фіксувалися скупчення окремих фрагментів кераміки та кісток (Кравченко 1967, с. 80—81). Е. А. Рікман один з перших, хто спробував реконструювати момент руйнування поховань. Так, аналізуючи матеріали з розкопок могильника Балцати II, дослідник прийшов до висновку, що частина поховань була зруйнована одночасно, оскільки за свідченнями антропологів у кількох могильних ямах зруйнованих поховань зафіксовані кістки людей, які походили з різних інгумацій. На могильнику Будешти Е. А. Рікманом були виявлені сліди ям, за допомогою яких руйнівники потрапляли до поховань (Рикман 1975, с. 278—280). Г. Ф. Нікітіна під час дослідження зруйнованих поховань могильника Оселівка приділила особливу увагу зруйнованим похованням, а саме положенню пошкоджених кісток. Зрушені з місця деякі кістки залишилися в анатомічному порядку, що наштовхнуло авторку на думку, що руйнування поховань було здійснене ще тоді, коли зв'язки не встигли розкластися, тобто, у відносно короткий строк від поховання покійного (Никитина 1988, с. 91). Характеризуючи методики проведення польових та лабораторних досліджень могильників черняхівської культури О. В. Петраускас значну частину приділив саме методиці дослідження зруйнованих поховань. Він відмічає, що більшість дослідників під час вивчення зруйнованих поховань звертає увагу на ту частину, де артефакти залишилися *in situ*. Зруйновані ж залишки згадуються лише у загальному плані та практично не відмічаються у документації. Особливу увагу, на його думку, слід приділяти кісткам, знайденим на різних рівнях поховання. Знайдені у заповненні кістки повинні відмічатися на планах, їх глибини повинні бути зафіксовані, а самі кістки нанесені на так звані матриці людських скелетів (Петраускас 1999, с. 123—124).

Спроба реконструкції процесу руйнації була висвітлена в нещодавній статті М. О. Авраменко (Авраменко 2020, с. 117—130). В ній на основі положення кісток людини та супровідного інвентарю поховання 2 могильника Комарів-1, було зроблено реконструкцію початкового вигляду поховання до руйнації та реконструйовано етапи руйнування поховання.

Методи дослідження зруйнованих поховань на могильнику Війтенки.

Методи дослідження як культового шару, так і самих поховань могильника Війтенки формувалися та вдосконалювалися протягом всіх років вивчення пам'ятки. Територія могильника була розбита на сектори (10x10 м). Кожний сектор у свою чергу складається з квадратів (1x1 м). До моменту фіксації плями поховання або самого поховання (у випадку якщо кремація або інгумація знаходиться у шарі чорнозему або у деяких випадках у шарі передматерика) вивчення культового шару могильника проводиться механічними шарами потужністю 0,15—0,2 м. Фіксація знахідок здійснюється за механічними шарами, на плані відмічається кожен фрагмент кераміки або індивідуальна річ за квадратною сіткою²⁶, глибина кожної знахідки, окрім фрагментів кераміки, вимірюється за допомогою нівеліру. Протягом багатьох років усі поховання, як кремації, так і інгумації (у тому числі зруйновані), вивчалися за двома основними принципами. Перший принцип передбачає дослідження кремацій та інгумацій у шарі чорнозему від моменту фіксації щільного скупчення кісток та кераміки або зі знахідки цілої посудини та необпалених кісток людини. Більш глибокі поховання досліджуються за іншим принципом: тільки після підчистки дна розкопу та фіксування плями поховальної ями. У цьому випадку після окреслення плями заповнення інгумації акуратно вивчається зняттям тонкими шарами до щільного скупчення артефактів.

Протягом близько десяти років дослідження на Війтенківському могильнику зруйновані інгумації на могильнику були досліджені таким самим методом, як і цілі. Виключенням можна вважати, мабуть, поховання 26 (Любичев, Мызгин, Варачева 2005). Через дуже щільне скупчення артефактів це поховання вивчалось двома шарами. Пізніше, звертаючись до матеріалів з цього поховання, стало зрозуміло, що ми маємо справу з вторинно обпаленими фрагментами кераміки (які можуть відноситися до кремації) та фрагментами без вторинного обпалу, що походять зі зруйнованої інгумації, тобто з двома різними комплексами (Руснак, Филатов 2018, с. 184). Не менш важливим є те, що під час вивчення заповнення поховання був відмічений характер ґрунту та його колір. Не дивлячись на те, що поховання було вивчене двома шарами, ми не маємо інформації про те, з якого саме шару походить той чи інший фрагмент. Відсутність цих даних не дала змогу зрозуміти характер розміщення посудин та зв'язок ймовірної кремації та зруйнованої інгумації.

Перші спроби вдосконалення дослідження зруйнованих поховань були зроблені у 2014 році під час вивчення поховання 206 (Любичев та ін. 2014). Інгумація досліджувалася умовними шарами, які розділялися за щільністю артефактів. Коли їх кількість унеможлилювала подальше вивчення поховання, вони наносилися на план, їх глибина була замірjana, а самі знахідки зняті. У результаті ми отримали два шари. Не дивлячись на застосування нового методу, це не принесло практично ніяких результатів. Річ у тім, що всі знахідки були замальовані не пошарово, а на одному плані. Всі фрагменти посудин та кістки були забрані фактично в одне місце без позначки з якого саме шару вони походять.

У 2017 році під час вивчення поховання 217 вперше був нами застосований метод дослідження за пластичними шарами, тобто шарами за кольором ґрунту та його характером (Любичев та ін. 2017). Щоправда, він був застосований до цілого поховання. Подібний спосіб вивчення об'єктів вже широко застосовується у країнах Західної Європи. Згідно з цією методикою дослідник археологічного об'єкту повинен слідкувати за кольором ґрунту, його щільністю та характером, а також самими знахідками у ньому. Після кожного знятого шару проводиться підчистка, фіксація знахідок, фотографування тощо (Biel 1999, Кар. 16.5).

²⁶Детально методика дослідження культового шару на могильниках черняхівської культури була описана О. В. Петраускасом (Петраускас 1993).

Застосування цього методу відносно цілого поховання, перш за все, носило експериментальний характер, хоча подальші роки його використання щодо цілих інгумацій показали його користь. За допомогою виділення кольорів ґрунту на самій плямі поховання, а також на стратиграфії над ним, особливості конструкції можна побачити ще до розчистки поховальної ями (наявність підбою, полички).

У пізніші роки розділення стратиграфії над зруйнованими похованнями за кольором ґрунту, а також самих плям, дало змогу практично точно визначати шурфи, за допомогою яких вторинно потрапляли до поховання, а також непошкоджену частину інгумації. Досвід роботи останніх років зі зруйнованими похованнями, а також робота з матеріалами таких поховань, досліджених у попередні роки, наштовхнуло нас на думку про те, що всі наші вищезгадані спроби детальнішого вивчення зруйнованих поховань потребують вдосконалення. За основу нашого методу ми взяли той, який ми використовуємо для дослідження археологічних об'єктів на поселенні Війтенки 1. Кожен об'єкт, не залежно від типу (наземний, заглиблений, яма тощо) досліджується за допомогою акуратного зняття умовних шарів. Вони виділяються на основі щільності артефактів: як тільки ми досягаємо знахідок, поверхня об'єкту вирівнюється до одного рівня, фотографується, замальовується, а всі знахідки збираються. У деяких випадках кожній знахідці з об'єкту надається номер та вони наносяться на план. Таким чином ми діємо допоки не досягнемо дна об'єкта. Звичайно, такий засіб тотальної детальної фіксації не новий. Метод пошарової фіксації поховань був застосований Є. В. Махно під час дослідження могильників Компанійці (Махно 1971, с. 88; Некрасова 2006, с. 106—117), Успінка (Некрасова 2006, с. 99—105). Фіксуючи кожну кальциновану кістку у шарі дослідниця виокремила такий вид трупоспалень як «трупоспалення із розсіяними кісточками». Подібну ситуацію дослідники також відмічали й на інших черняхівських могильниках: Косаново (Кравченко 1967, с. 102), Соснова (Махно, Сикорский с. 253—254). Метод пошарового дослідження також застосовують й відносно зруйнованих поховань. Згідно цього методу кількість шарів, які виділяються під час вивчення поховання, залежить від щільності артефактів. Кожен шар потребує детальної фіксації та повинен бути задокументований. Особливо треба звертати увагу на характер пошкодження скелету або супроводжуючого інвентаря (Verbandder S. 40—43).

Етапи дослідження поховання 260

Випробувати вперше новий для нас метод вивчення зруйнованих поховань нам вдалося у 2020 році на прикладі поховання 260 (Любичев та ін. 2020). Вивчення об'єкту можна розділити на два етапи. Перший етап дослідження складався з побудови польових методів та спроби їх використання. Другий етап — лабораторний, тобто вивчення та аналіз всіх отриманих матеріалів під час дослідження.

Перший (польовий) етап. Про можливість існування зруйнованого поховання ми припустили ще в момент дослідження культового шару сектора 39. У квадратах І/6 та І/5 на рівні 0,53 (Рис. 3) та 0,63 м (Рис. 4) були зафіксовані залізні відерцеподібні підвіски (Рис. 12: 3, 8). На наявність зруйнованого поховання вказувало й те, що починаючи з глибини близько 0,4 м, ґрунт дещо виділявся порівняно з іншими місцями в траншеї — він був більш щільний та темний. Пляма поховальної ями була виявлена на глибині 0,78 м. Вона мала щільне смолянисте заповнення чорного кольору, по краях ближче до темно-сірого. У той самий час воно було досить однорідне, тому на вказаному етапі було неможливо розділити пляму за кольором. Слід зазначити, що зі східного боку поховальної ями був наявний чіткий контур, який був відсутній із західної сторони (було досить складно відрізнити перехід від заповнення до материка). Така ситуація може пояснюватися тим, що сама пляма була фактично зафіксована вперед материковому шарі, через те що ґрунт заповнення поховання мав чорний смолянистий колір. У інших випадках ми фіксуємо плями поховань після досягнення дна розкопу, тобто материкової глини. Після підчистки частини траншеї, де розташовувалася пляма поховання стало зрозуміло, що частина інгумації знаходиться у сусідній траншеї. Це дало можливість нам залишити бровку над похованням та дослідити

повну стратиграфію від рівня сучасної поверхні. Основною метою став пошук ходу, за допомогою якого було здійснене проникнення у поховання. Дослідження поховання здійснювалося процесом вибірки заповнення до початку щільного завалу кісток і кераміки, які залягали на рівні від 1,50 м²⁷. Для зручності цей шар був названий «шар 0 поховання» (Рис. 5). Всі знахідки фрагментів кераміки, окремі уламки кальцинованих кісток та необпалених кісток були забрані та зараховані до цього шару. В основному він був заповнений фрагментами вторинно обпалених посудин та кількома індивідуальними речами, про належність до поховання яких буде сказано нижче. Подальше дослідження (щільного скупчення артефактів) проводилося умовними шарами. Таким чином, було вивчено три шари (шар 1 — 1,50/1,67 м; шар 2 — 1,67/1,78 м; шар 3 — 1,78/2,02 м), кожен з яких, як вже згадувалося вище, зміняв інший у разі великої концентрації артефактів, яка унеможлиблювала подальший пошук дна поховання. Після виділення кожного шару нами робилася фінальна підчистка для фотофіксації, замальовувався окремий план з нанесенням кожної знахідки. Кожному фрагменту посудини, окрім номеру за описом, був присвоєний порядковий номер, який був нанесений на план, а також за допомогою нівеліру зафіксована глибина знахідок. Використовуючи методичні рекомендації, під час дослідження поховання ми намагалися дати визначення кістками людини, які траплялися у шарах (Козак та ін. 2019).

Другий (лабораторний) етап. Після шифрування фрагменти кераміки з усіх шарів були склеєні у посудини. Таким чином, ми отримали 12 кружальних посудин різної збереженості: деякі з них виявилися практично цілими, інші були нами реконструйовані за фрагментами (Табл. 1). Окрім них, на різних шарах поховання були відмічені окремі фрагменти посудин без слідів вторинного обпалу, які не були зараховані нами до посудин, а також чисельна кількість вторинно обпалених фрагментів кераміки. Наступним кроком стало вивчення всіх фрагментів з культового шару сектору 39, у якому було зафіксовано поховання, а також з сусіднього сектору 95²⁸. В результаті більш ніж 10 фрагментів з різних квадратів безпосередньо належать до посудин з поховання 260. Під час перевірки фрагментів з шару 0,4—0,6 у квадратах И—К/6 були знайдені шість фрагментів, які належали одній посудині, фрагменти з якої не були нами зафіксовані в жодному шарі заповнення поховання (Рис. 3). Оскільки вони знаходилися у квадратах над похованням, а також були без слідів вторинного обпалу, ми припустили, що вони також походять з поховання 260. Цій посудині ми умовно дали назву «посудина 0» (Табл. 1).

Реконструкція поховання 260.

Використання описаної методики дозволяє реконструювати як конструкцію поховання 260, так і процес його руйнації. Поховальна яма мала в плані форму неправильного овалу і була орієнтована за лінією Північ—Південь. Із західного, північного та південного боків поховальної ями знаходився підбій, зі східного боку — полицка.

In situ знаходилася частина правої нижньої кінцівки (частина стегнової кістки, велика та мала гомілкові кістки, п'ясні кістки та фаланги пальців). Скоріше за все, скелет був розташований на спині у витягнутому положенні та орієнтований головою на Північ. Деякий інвентар, за нашим припущенням, також залишився на своєму початковому місці після руйнації поховання або недалеко від нього. Так, у північній частині був зафіксований роговий гребінь, повернутий зубцями на південь. Можливо, він був дещо зрушений зі свого початкового місця. У південній частині поховання ліворуч від скелету в області гомілкових кісток нижніх кінцівок знаходився скляний келих вінцем донизу, який був повністю

²⁷Тут і далі від рівня сучасної поверхні.

²⁸ О. В. Петраускас відмічає, що частину культового шару формує кераміка, яка походить зі зруйнованих у давнину поховань (Петраускас 1993, с. 38, 48). Ця сама теза була висунута Е. Шульцце та М. В. Любичевим за розглядом культового шару могильника Війтенки 1 (Шульцце, Любичев 2015, с. 234). Зважаючи на це, ми переглянули всі фрагменти кераміки з культового шару поблизу поховання 260 для виокремлення серед них тих, які не мали слідів вторинного обпалення.

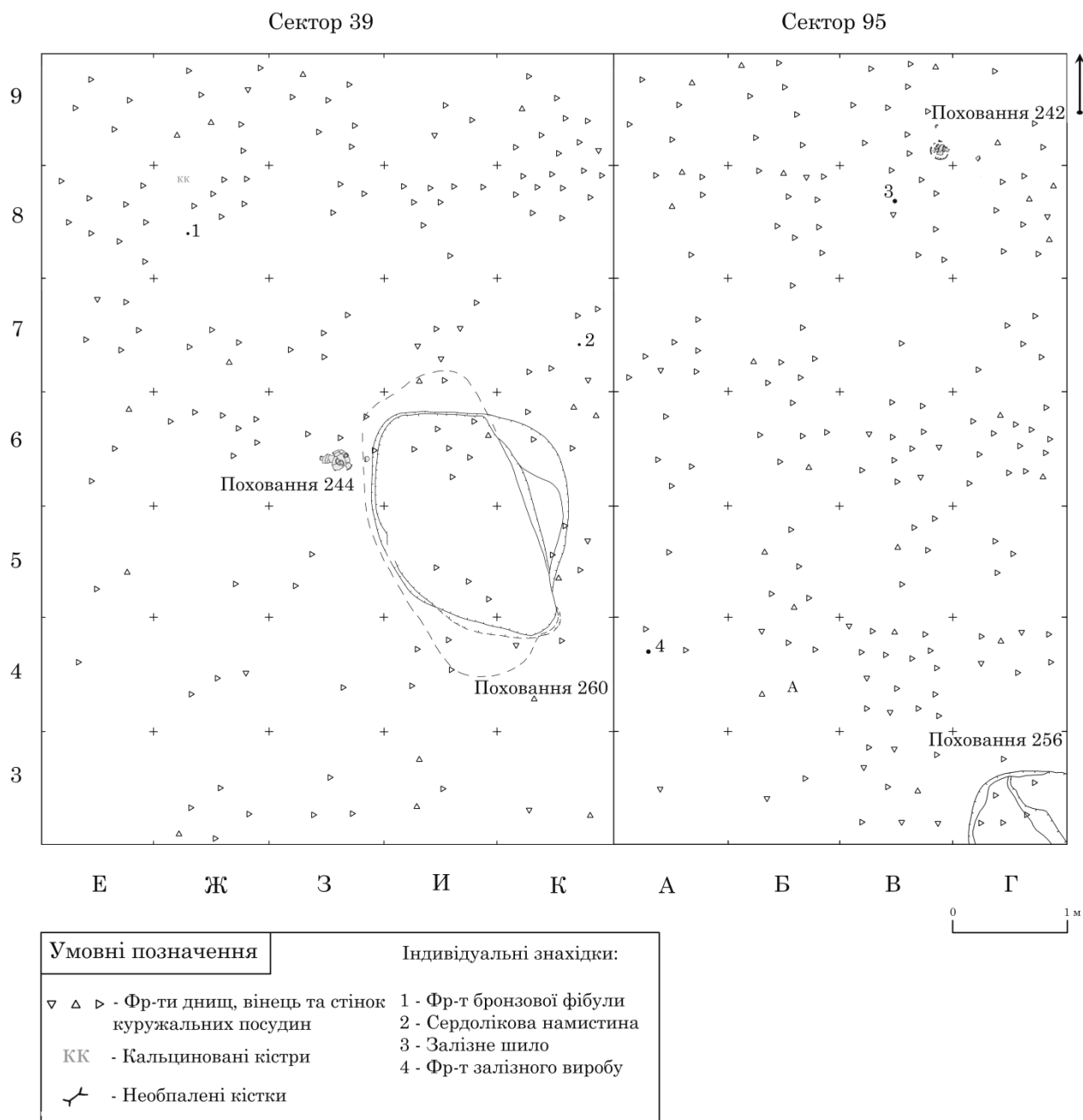
зруйнований іризацією (келих 1). У різних шарах заповнення поховання були знайдені фрагмент рамки бронзової пряжки, фрагменти вінця скляного келиха (келих 2), бронзовий виріб у вигляді пластини (шар 0), фрагменти вінця ще одного скляного келиха (келих 3) (шар 2—3), залізне шило та фрагмент бронзової голки (шар 3). У центральній частині ями східніше від скелету знаходилося два скупчення фрагментів від двох сирцевих посудин недалеко одне від одного — кружальних миски відкритого типу (посудина 11) та келиха (посудина 12) (**Рис. 9**). Біля південної стінки поховання, за нашою думкою, незрушеною залишилися частина кружального чорнолощеного глека у фрагментованому стані (посудина 2) (**Рис. 8**). У різних шарах поховання знаходилися фрагменти ще від десяти посудин (посудини 1, 3—10, 0). Серед інвентарю поховання також були зафіксовані залишки жертвовної їжі у вигляді кісток тварин та яєчної шкаралупи. Вони концентрувалися у південно-східній частині поховання. Цілий скелет курки у анатомічному порядку знаходився біля посудини 11. Там само були відмічені кілька скупчень шкаралупи від декількох яєць. Вона також знаходилася й серед кісток курки. Судячи з положення шкаралупи, вона належала яйцю, яке курка не встигла знести. Східніше від кісток птаха зафіксовані кістки дрібної рогатої худоби. Положення кісток тварин в одному місці нашттовує нас на думку, що це початкове місце розташування жертвовної їжі. Судячи з положення скелету, більшість інвентаря могла знаходитися у східній та південній частинах поховання, можливо, кількома групами.

Процес проникнення у поховання

Вторгнення у поховальну яму було здійснене в область підбою. Складно сказати чи був він на той час повністю збережений, або вже частково чи повністю впав. Під час проникнення був перерізаний культовий шар, що ми добре бачимо на плані концентрації знахідок на шарі 0,2—0,4 (**Рис. 2**). Подібна ситуація не спостерігається у шарі 0,0—0,2, що пояснюється активною оранкою цього шару протягом багатьох років та переміщенням артефактів у ньому (**Рис. 1**). Цей факт підтверджують дані стратиграфій над похованнями 260 та 244 (кремація, яка знаходиться поряд). Глибина оранки на цій ділянці могильника не перевищує 0,2—0,28 м²⁹ (Рис). Концентрація знахідок на наступних шарах(0,4—0,6; 0,6—0,8) в області поховальної ями в більшій мірі свідчить про сповзання культового шару та викиду з поховання у яму, яка залишилася, скоріше за все, відкритою після руйнацій. Про те, що ями після вторгнення могли залишатись відкритими дослідники зазначали неодноразово³⁰. Окрім характеру ґрунту, який був дуже темний та щільний, на те, що яма після руйнації залишилася відкритою вказує й те, що серед вторинно обпаленої кераміки, зафіксованої у шарі 0 поховання, був знайдений фрагмент вінця конічної миски з кремації 244. Однак, ми не виключаємо, що він міг потрапити туди й у результаті дій землерийних гризунів.

²⁹Подібна глибина інтенсивного антропогенного пошкодження (оранки) характерна для багатьох інших пам'яток черняхівської культури (Петраускас 1993, с. 41).

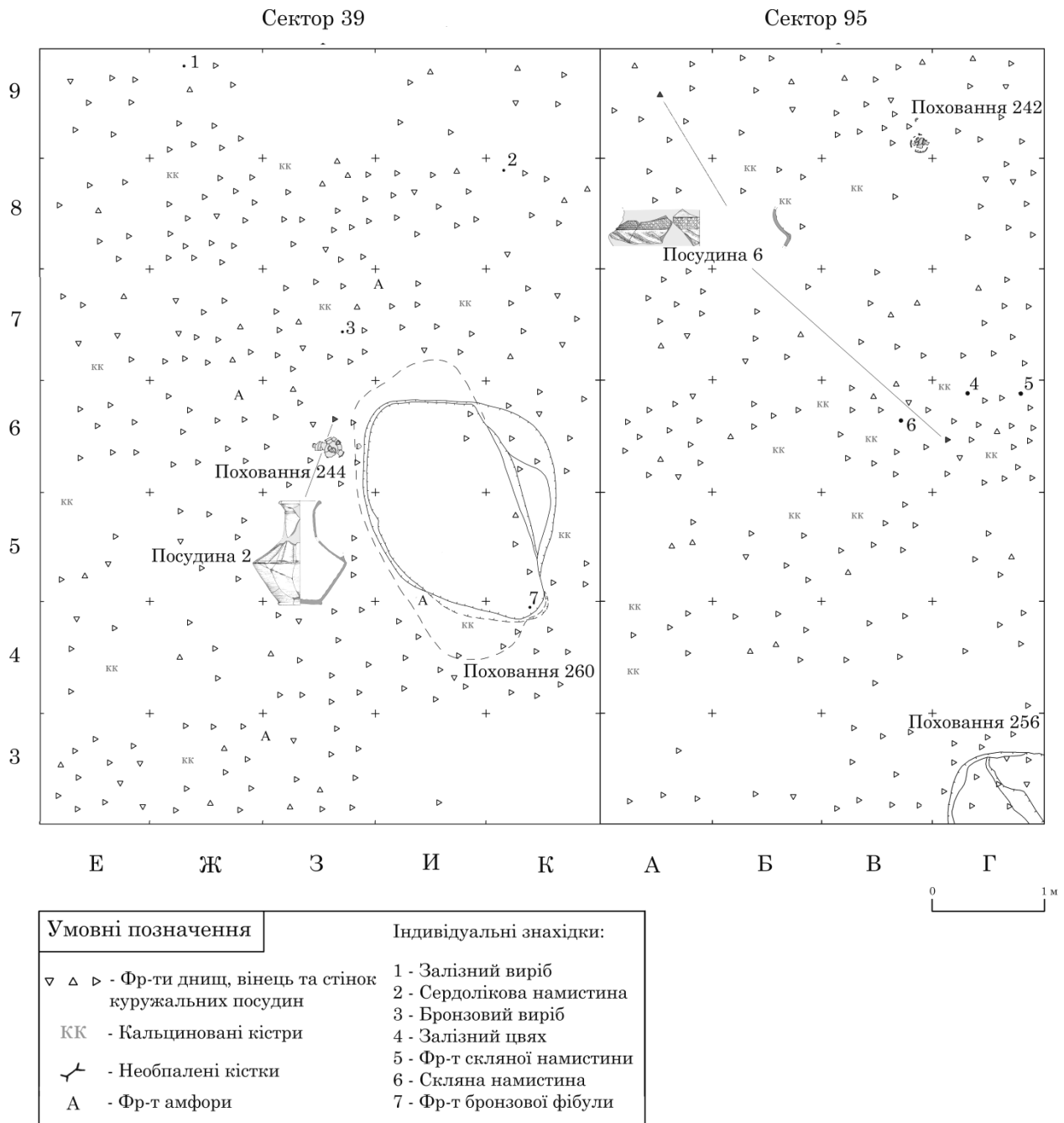
³⁰На могильнику Малинівці перед вивченням поховання 1 дослідники побачили на розрізі кар'єру контури перекопу. Виявилось, що поховання було зруйноване, а сам шурф, який був зафіксований на стратиграфії був заповнений піском, глиною, щебнем. Подібні нашарування були прослідковані лише у області вторинного проникнення у яму, що за думкою дослідників це є свідомством того, що яму залишили відкритою після руйнації (Пачкова, Яковенко, 1983, с. 60). На це вказував й О. В. Петраускас, пояснюючи потрапляння кісток скелету людини у яму з різних зруйнованих поховань, які, як правило, знаходять поряд (Петраускас 2014, с. 145). За думкою В. В. Руснака та Д. О. Філатова про те, що після руйнації ями поховання не засипалися свідчить, перш за все, темне заповнення, яке сформувалося у результаті поступового замивання відкритої ями (Руснак, Філатов 2018, с. 201). В похованні №2 могильника Комарів-1 в заповненні були виявлені мушлі виноградного равлика, що на думку А. О. Авраменко є свідченням, що вхідний шурф і частина ями довгий час була відкритою (Авраменко 2020, с. 126) У результаті досліджень К. М. Бондар та С. В. Діденко всі вищезгадані тези були підтвержені. Вивчення магнітних властивостей ґрунту зі зруйнованих поховань могильника Війтенки 1 показало, що ями після руйнації залишалися відкритими та заповнювалися землею поступово (Бондарь, Диденко 2020, с. 377).

Рис. 1. Концентрація знахідок у культовому шарі на рівні 0,0-0,2 поблизу поховання 260 могильника черняхівської культури Війтенки 1.

Fig. 1. Concentration of finds in the cultural layer at the level 0,0-0,2 near grave 260 of the Chernyakhiv culture burial ground Vytenci 1.

Рис. 2. Концентрація знахідок у культовому шарі на рівні 0,2-0,4 поблизу поховання 260 могильника черняхівської культури Війтенки 1.

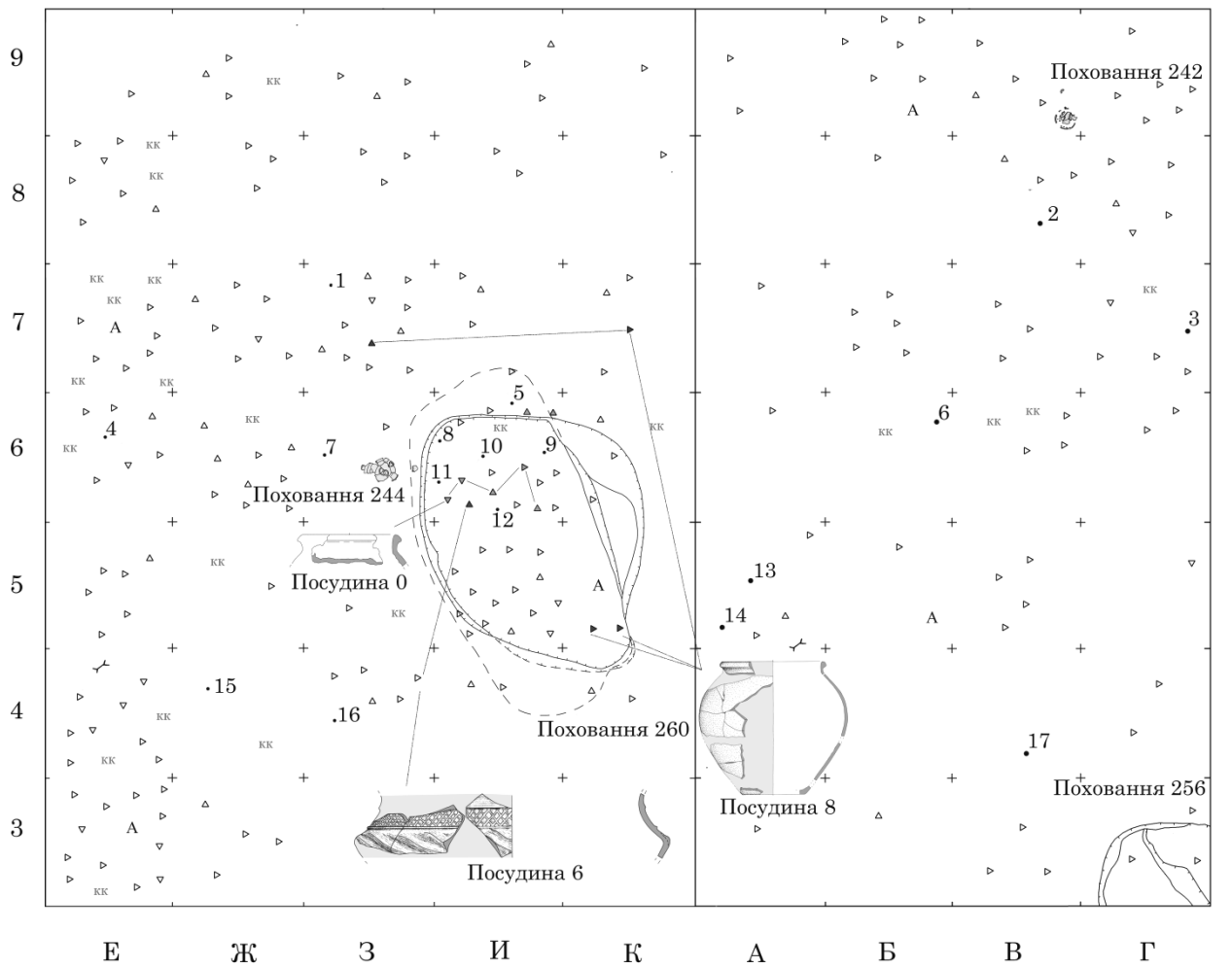
Fig. 2. Concentration of finds in the cultural layer at the level 0,2-0,4 near grave 260 of the Chernyakhiv culture burial ground Vyitenki 1.

Процес руйнації поховання.

За нашим припущенням, спочатку проникнення у поховання відбулося у його північну і центральну частину, при цьому не зачепивши південну. Наявність у культовому шарі безпосередньо над похованням металевих виробів може свідчити про те, що вони були викинуті під час руйнації. У шарі 0,4—0,6 у квадраті І/6 були зафіксовані залізна відерцеподібна підвіска, язичок бронзової пряжки, три залізні вироби та фрагмент глиняного пряслиця зі слідами вторинного випалу (ймовірно з кремації) (Рис. 3, 12:1—6). У наступному шарі у квадраті І/5 зафіксована залізна відерцеподібна підвіска, фрагмент язичка залізної пряжки та залізний виріб (Рис. 4, 12:7—9). У квадраті І/4 у бровці над похованням також був знайдений фрагмент пружинного апарату бронзової фібули (Рис. 2, 12:1). Їх концентрація у шарах 0,4—0,6 та 0,6—0,8 та відсутність скупчення таких знахідок у шарах, що вище, наводить на думку про можливість походження частини цих артефактів з поховання 260. Скляний келих(келих 2), знайдений у шарі 0, також міг знаходитися серед інвентарю поховання, хоча інших фрагментів у заповненні знайдено не було (Рис. 5; 12:10). Скоріше за все, келих був викинутий з ями. На поверхню також були викинуті фрагменти кількох посудин³¹, що підтверджує знахідки фрагментів від них у культовому шарі та перших шарах поховання. Фрагменти вінця та стінки посудини 6 (кружальна ваза з канелюрами) були зафіксовані в квадратах А/9 та Г/6 сусіднього сектору 95 за три та чотири метри від поховання відповідно у шарі 0,2—0,4 (Рис. 2). Два її фрагменти також знаходилися безпосередньо над похованням у шарах 0,4—0,6 та 0,6—0,8 (Рис. 3, 4). Інші фрагменти вази були вже нами знайдені у шарі 1 поховання (Рис. 6). Фрагмент вінця посудини 7 (кружальний горщик) був відмічений у умовному шарі 0 поховання (Рис. 5). Інші фрагменти від нього знаходилися у шарі 1 (Рис. 6). У культовому шарі на глибині 0,4—0,6 були зафіксовані чотири фрагменти від посудини 8 (кружальний горщик), два з яких були безпосередньо в області поховання, два інші — неподалік від нього у квадратах З/7 та К/7 сектора 39 (Рис. 3). Інші його фрагменти знаходилися у шарі 1 (Рис. 6). Фрагменти посудини 9 (кружальна миска закритого типу) були нами зафіксовані тільки у шарі 1 поховання (Рис. 9). Два фрагменти стінки посудини 10 (кружальний горщик) знаходилися у шарах 0 та 1 (Рис. 5, 6). Також, як вже було згадано вище, за нашою думкою, фрагменти з шару 0,4—0,6 належать посудині, що походить з цього поховання (посудина 0) (Рис. 5). Про те, що вищезгадані посудини були викинуті на поверхню може свідчити те, що їх частини траплялися у культовому шарі та перших шарах поховання, та практично повністю відсутні на шарі 2 та 3. Лише декілька дрібних фрагментів посудин 7 та 10 були зафіксовані у останньому шарі (Рис. 6). Частина викинутих фрагментів цих посудин потрапила безпосередньо на поверхню та була розтягнута. Це може пояснити те, що деякі з них знаходяться за межами квадратів, у яких було зафіксоване поховання, а іноді досить далеко від нього. Більшість з них, скоріше за все, сповзла разом із ґрунтом, викинутим під час копання. Це можна підтвердити наявністю цих фрагментів саме у верхніх шарах поховання і відсутністю у наступних. Така сама ситуація, на нашу думку, сталася з кістками скелету людини. Під час проникнення у північну та центральну частину поховальної ями, руйнівники викинули на поверхню череп, кістки тулубу, верхні кінцівки, стегову кістку лівої нижньої кінцівки. Про викид людських кісток на поверхню свідчать знахідки необпалених кісток у культовому шарі неподалік від поховання (квадрат Е/4 сектора 39 та А/5 сектора 95 на рівні 0,4—0,6) (Рис. 3). Наявність черепу та кількох фрагментів хребців у шарі 1 говорить про те, що вони, як і вищезгадані фрагменти посудин сповзли у відкриту яму поховання з викиду (Рис. 10). Відсутність великої кількості кісток у похованні, в основному кісток тулубу та верхніх кінцівок, не виключає навмисне їх вилучення, про причини якого говорити складно.

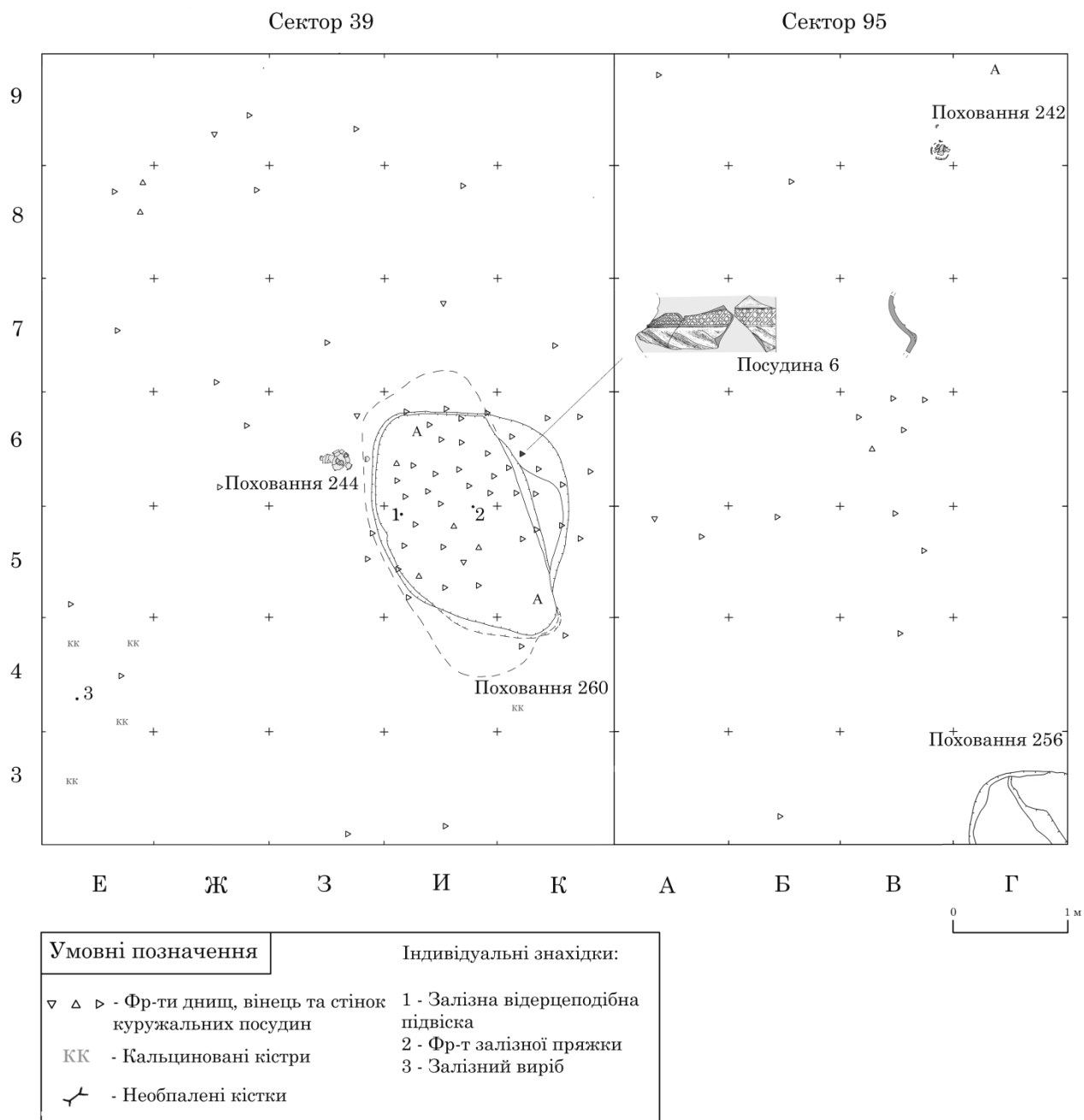
³¹Слід враховувати те, що ми маємо справу з конкретною вибіркою фрагментів кераміки з культового шару. Треба брати до уваги, що частина чи, навіть, більша частина фрагментів посудин була втрачена та викинута у відвал. Ця сама ситуація може скластися з дослідженням безпосередньо поховання. Не дивлячись на те, що кожен шар був детально та акуратно вивчений частину дрібних фрагментів кераміки, скляних посудин, кісток ми могли не помітити та не зафіксувати.

Умовні позначення		Індивідуальні знахідки:	
▽ △ ▷	- Фр-ти днищ, вінець та стінок куружальних посудин	1	- Бронзовий виріб
KK	- Кальциновані кістки	2	- Залізний виріб
↘	- Необпалені кістки	3	- Залізний виріб
A	- Фр-т амфори	4	- Залізний виріб
		5	- Фр-т глиняного пряслиця
		6	- Залізний виріб
		7	- Фібула з металу білого кольору
		8	- Залізний виріб
		9	- Фр-т бронзової пряжки
		10	- Залізний виріб
		11	- Залізна відерцеподібна підвіска
		12	- Залізний виріб
		13	- Бронзовий виріб
		14	- Залізний виріб
		15	- Сердолікова намистина
		16	- Залізна фібула
		17	- Глиняне пряслице

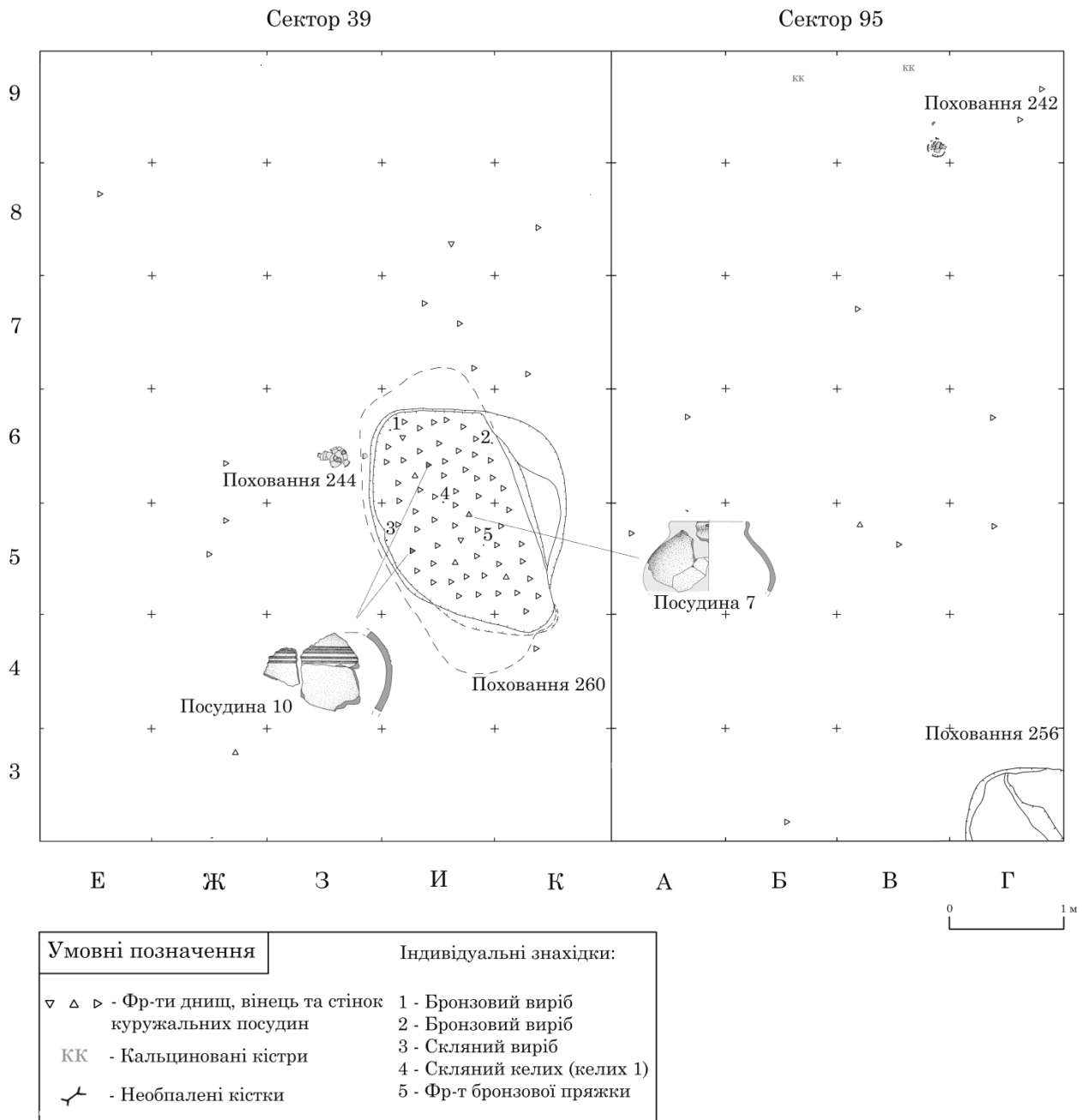
Рис. 3. Концентрація знахідок у культовому шарі на рівні 0,4-0,6 поблизу поховання 260 могильника черняхівської культури Війтенки 1.

Fig. 3. Concentration of finds in the cultural layer at the level 0,4-0,6 near grave 260 of the Chernyakhiv culture burial ground Vyitenki 1.

Рис. 4. Концентрація знахідок у культовому шарі на рівні 0,6-0,8 поблизу поховання 260 могильника черняхівської культури Війтенки 1.

Fig. 4. Concentration of finds in the cultural layer at the level 0,6-0,8 near grave 260 of the Chernyakhiv culture burial ground Vyitenki 1.

Рис. 5. Концентрація знахідок у шарі 0 поховання 260 могильника черняхівської культури Війтенки 1.

Fig. 5. Concentration of finds in the layer 0 of the grave 260 of the Chernyakhiv culture burial ground Vyitenki 1.

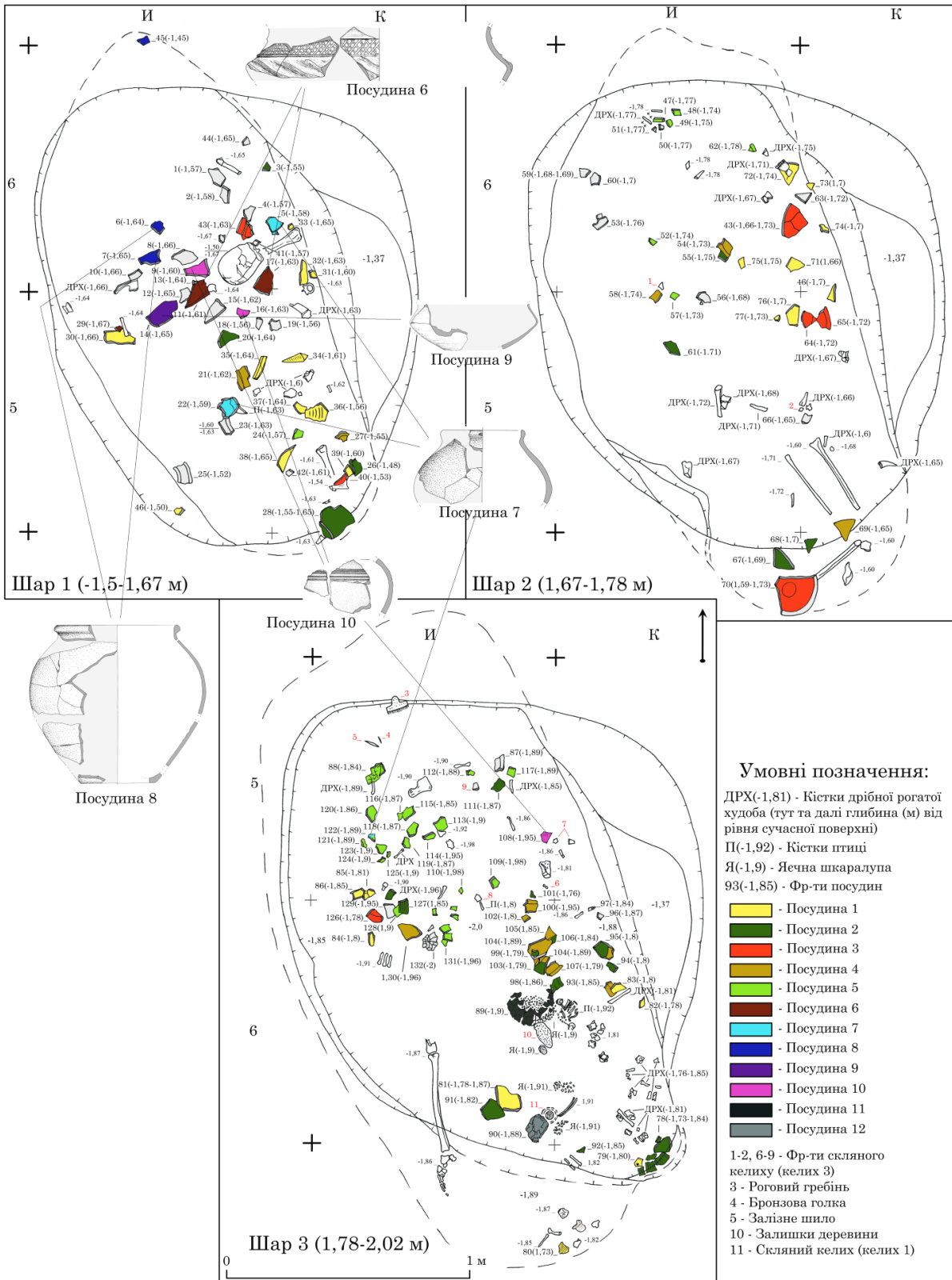

Рис. 6. Розповсюдження знахідок на шарах 1-3 поховання 260 могильника черняхівської культури Війтенки 1 (місце положення фрагментів посудин 6-9)

Fig. 6. Distribution of finds on layers 1-3 of grave 260 of the Chernyakhiv culture burial ground Vyitenki 1 (location of fragments of vessels 6-9).

Скоріше за все, за межі поховання також був викинутий ще один скляний келих (келих 3), фрагменти якого були знайдені у шара 2 та 3 (**Рис. 6**). Значна його частина відсутня. Наявність на дні поховання великої кількості фрагментів від посудин 5 та 4, їх повна відсутність у першому шарі та дрібна кількість у другому може свідчити про те, що вони були розбиті вже після досягнення дна поховання руйнівниками та розкидані по ньому (**Рис. 9**). Причиною цього могла бути відсутність необхідності вибросу ґрунту з поховання. Можливо, вже було достатньо простору для продовження руйнації. Далі відбулося розширення у південну частину поховання в область нижніх кінцівок. Можливо, саме там знаходилася посудина 1 (амфора), фрагменти якої частково викинули на поверхню, а частково розкидали по ямі, у процесі викиду землі (**Рис. 7**). Гомілкові кістки лівої нижньої кінцівки були зрушені з місця та переміщені неподалік від початкового місця розташування, ми знайшли їх у шарі 2 (**Рис. 10**). Ґрунт з цієї області частково могли кидати поруч. Це може пояснити те, що посудини 11 та 12, скляний келих (келих 1), залишки яєчної шкаралупи та скелет курки залишилися, за нашою думкою, на своєму початковому місці. Очевидно, це місце було перекрито ґрунтом та гомілковими кістками нижньої лівої кінцівки, про що згадували вище. Далі руйнівники просунулися ще далі у південну частину поховання у підбій. Судячи з того, що його велика частина не впала, на момент руйнації поховання там була порожнеча, або ж руйнівники намагалися проникнути у цю область також шляхом риття підбою. Тут з місця була зрушена посудина 3 (кружальна миска відкритого типу), частково розбита та розкидана по дну поховання. Її фрагменти знаходилися лише на шарах 2 та 3 (**Рис. 8**). Значна її частина знаходилася у південній частині підбою, ймовірно, неподалік від її початкового місця розташування. Трохи східніше від посудини 3 знаходилася значна частина посудини 2 (кружальний одноручний глек), яка не була зрушена зі свого початкового місця. Невелика частина її фрагментів була викинута на поверхню (**Рис. 8**). Фрагмент стінки був зафіксований поряд з похованням у квадраті 3/6 сектора 39 (**Рис. 2**). Декілька фрагментів були відмічені нами у шарі 2 поховання. У шарі 1 також знаходився значний фрагмент глека, при чому практично над тим сам місцем, де він був знайдений у шарі 3. Велика кількість фрагментів посудини 2 була розкидана по дну поховання. Про те, що глек був розбитий та розкиданий у останню чергу свідчить й те, що його фрагменти перекривали фрагменти вище згаданих посудин 5 та 6. Ймовірно, в момент руйнації поховання в області посудини 2 були також зрушені з місця та частково викинуті на поверхню кістки дрібної рогатої худоби. Окремі її уламки ми фіксували на всіх трьох шарах поховання.

Висновки.

Метод тотальної фіксації знахідок широко відомий серед дослідників черняхівської культури. Головною метою нашого дослідження було застосування цього методу відносно вивчення саме зруйнованого поховання. Пошарова фіксація знахідок у заповненні інгумації та присвоєння кожному фрагменту кераміки порядкового номеру відкриває, на нашу думку, нові можливості у дослідженні зруйнованих поховань. Використання цього методу дозволило реконструювати не тільки саме поховання до його руйнації, але й самий процес вторинного проникнення у поховання. На даному етапі ми бачимо перспективу подальшого використання цього методу для вивчення подібних комплексів. Особливо це стосується саме тотально зруйнованих інгумацій, де реконструкція як початкового вигляду поховання так і процесу його руйнації особливо ускладнена.

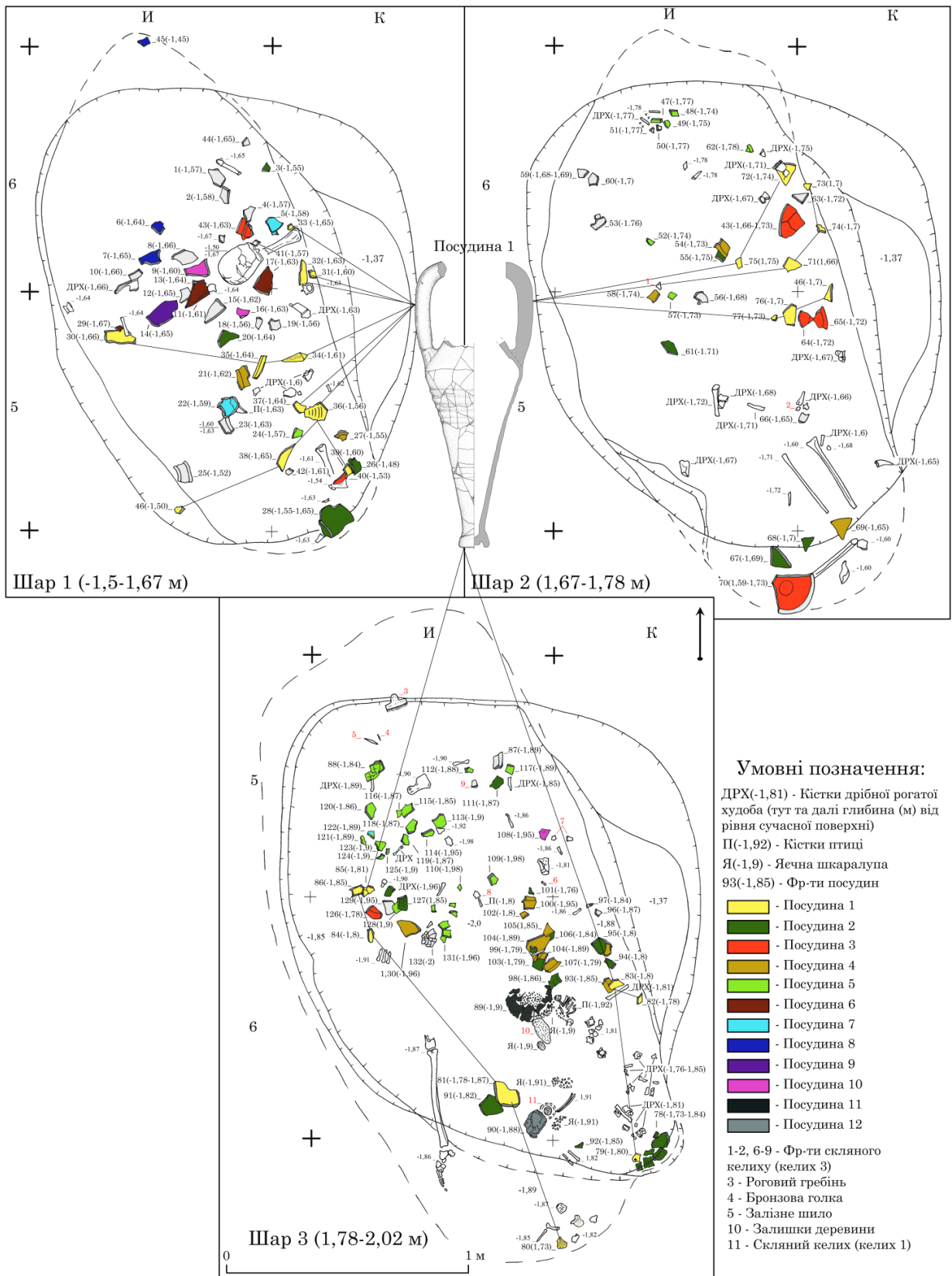
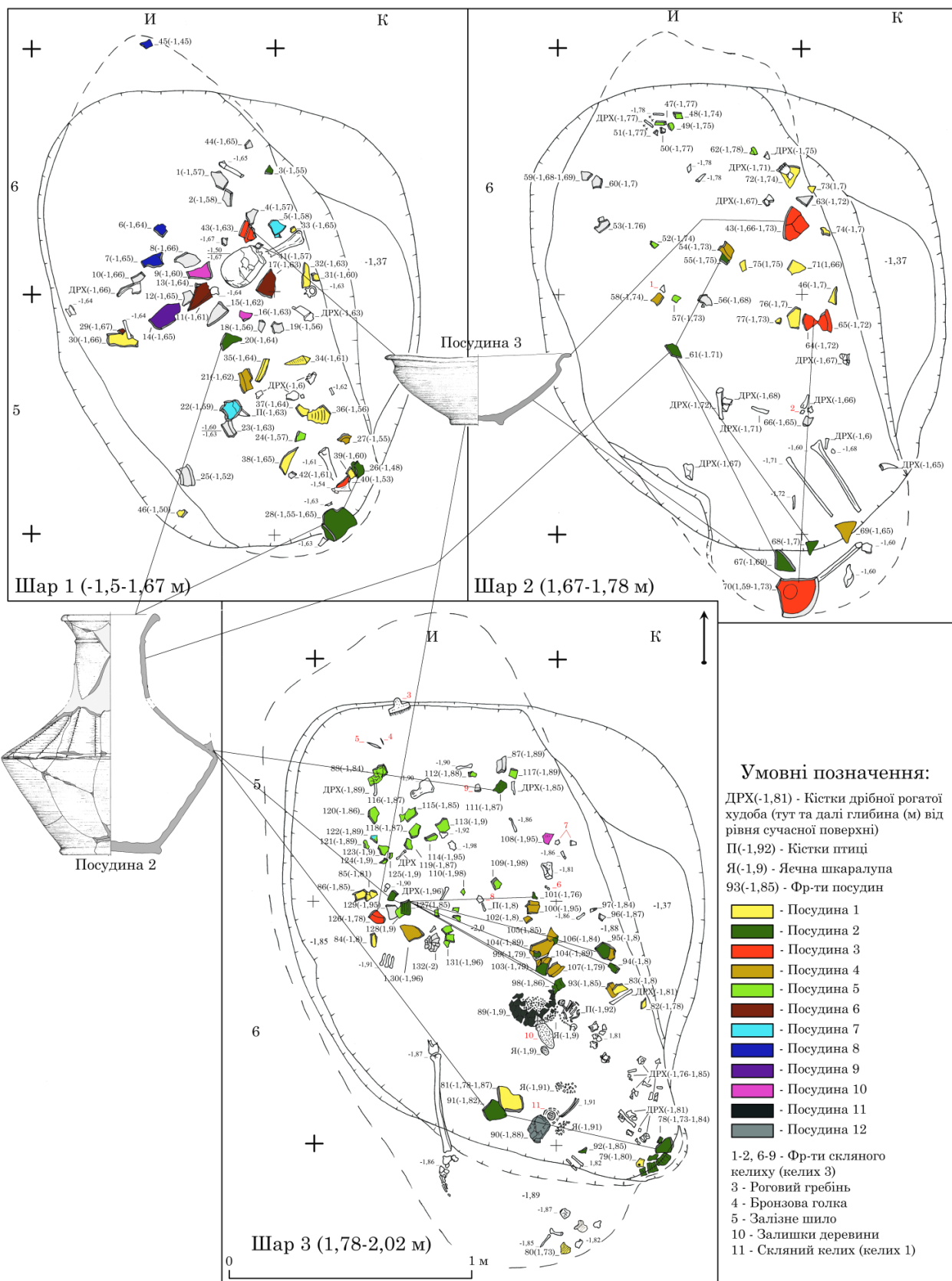

Рис. 7. Розповсюдження знахідок на шарах 1-3 поховання 260 могильника черняхівської культури Війтенки 1 (місце положення фрагментів посудини 1)

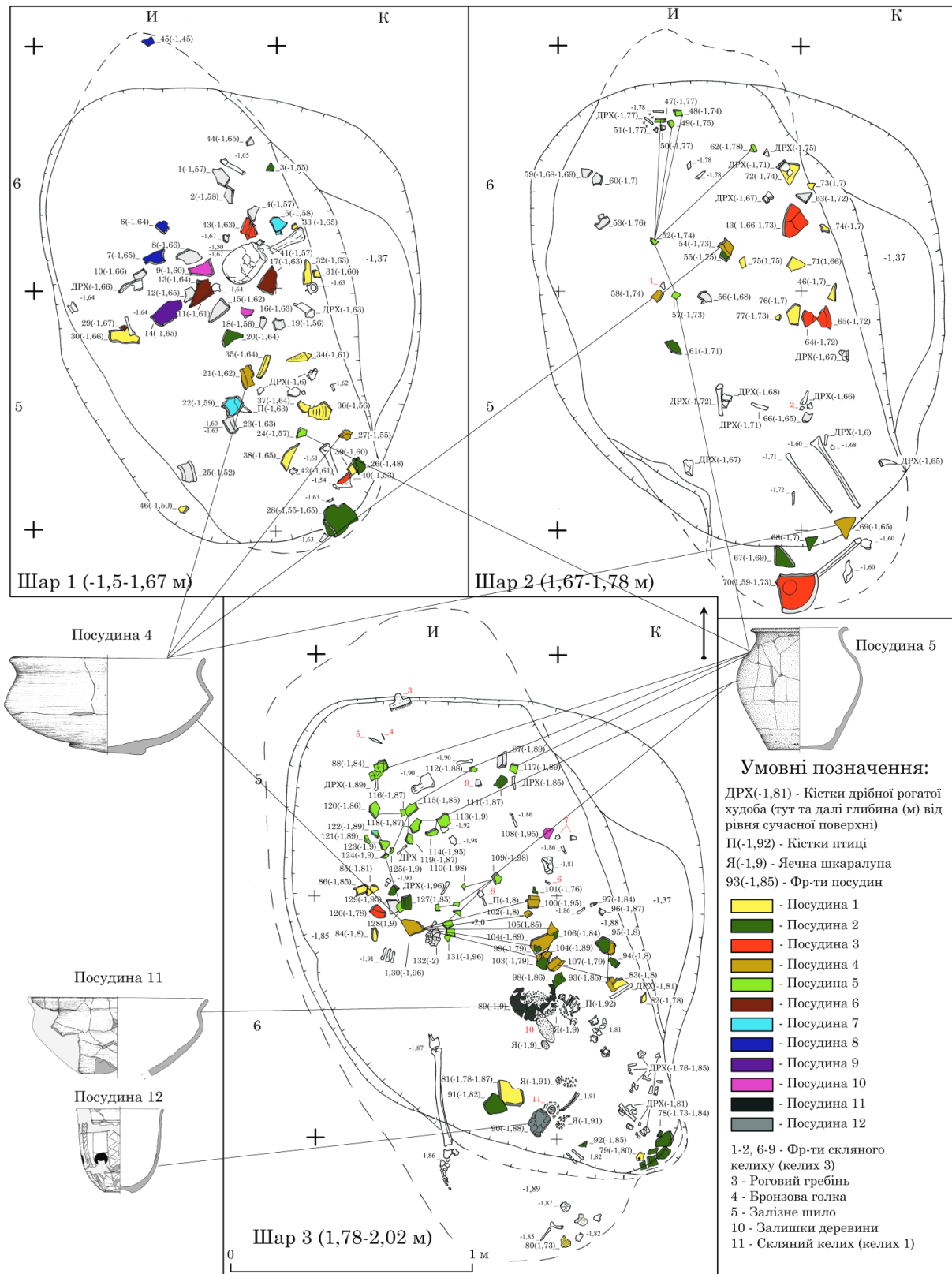
Fig. 7. Distribution of finds on layers 1-3 of grave 260 of the Chernyakhiv culture burial ground Vyitenki 1 (location of fragments of vessel 1).

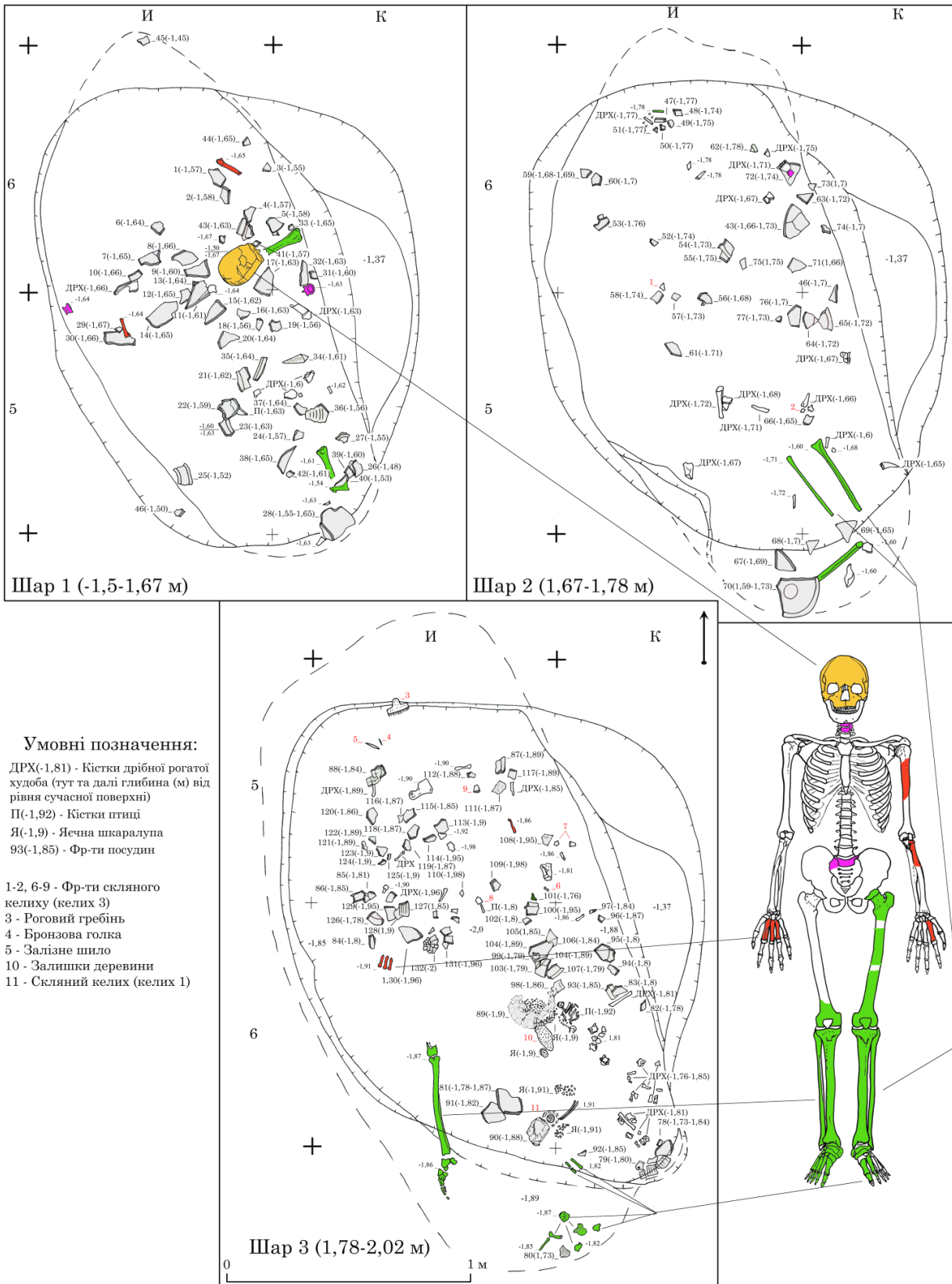
Рис. 8. Розповсюдження знахідок на шарах 1-3 поховання 260 могильника черняхівської культури Війтенки 1 (місце положення фрагментів посудин 2-3).

Fig. 8. Distribution of finds on layers 1-3 of grave 260 of the Chernyakhiv culture burial ground Vyitenki 1 (location of fragments of vessels 2-3).

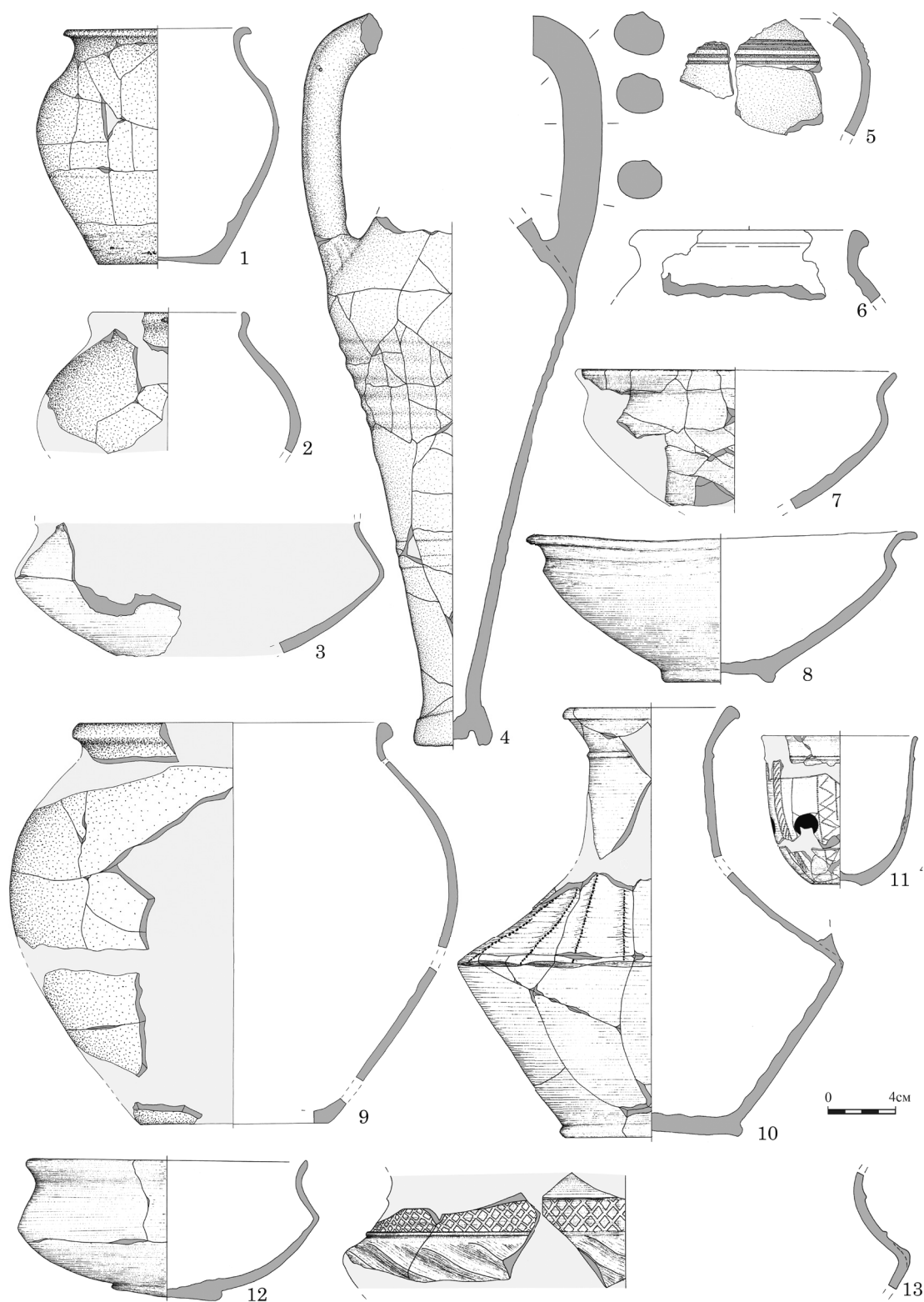
Рис. 9. Розповсюдження знахідок на шарах 1-3 поховання 260 могильника черняхівської культури Війтенки 1 (місце положення фрагментів посудин 4-5, 11-12)

Fig. 9. Distribution of finds on layers 1-3 of grave 260 of the Chernyakhiv culture burial ground Vyitenki 1 (location of fragments of vessels 4-5, 11-12).

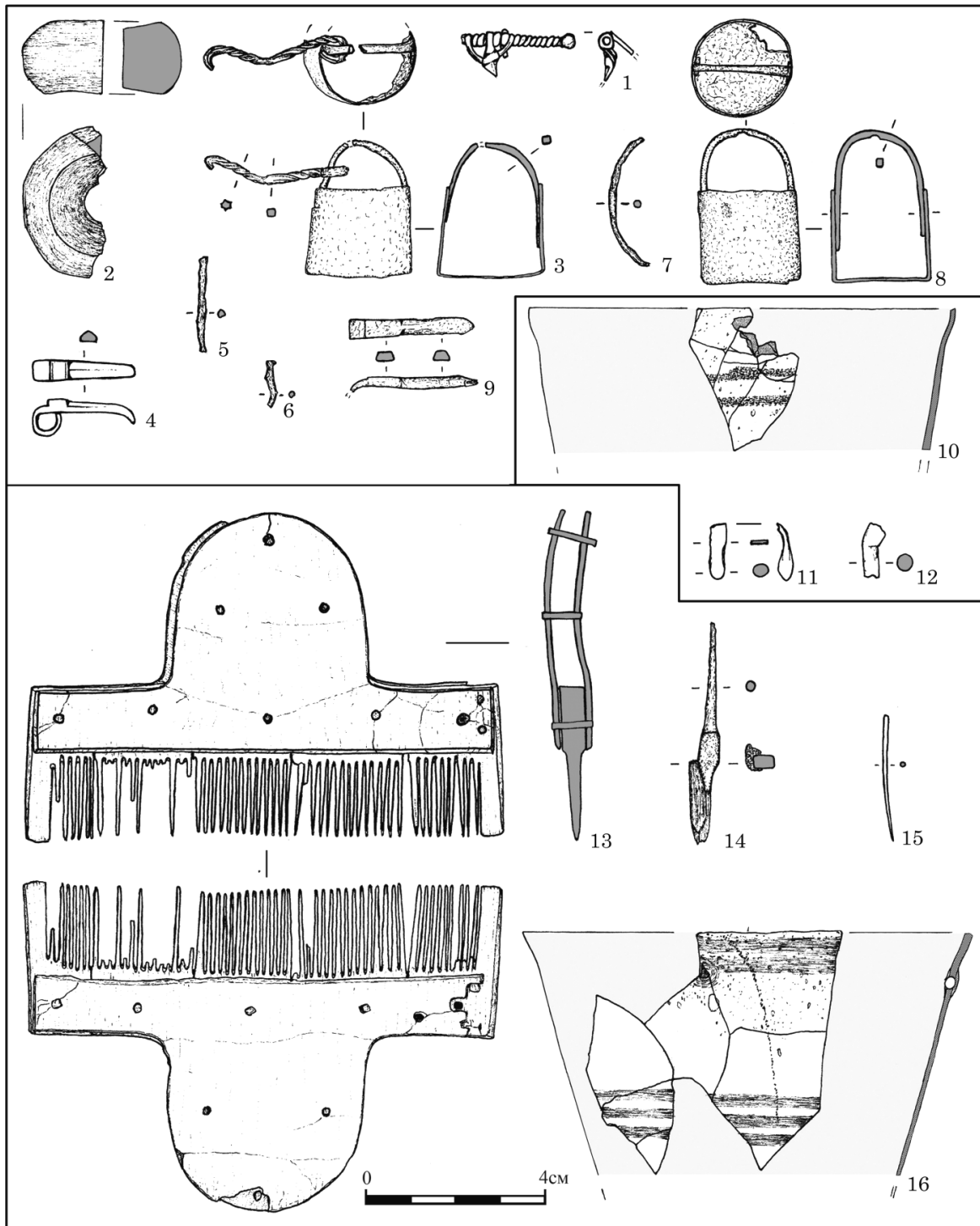
Рис. 10. Розповсюдження кісток скелету людини на шарах 1-3 поховання 260 могильника черняхівської культури Війтенки 1.

Fig. 10. Distribution of the human skeleton bones on layers 1-3 of grave 260 of the Chernyakhiv culture burial ground Vyitenki 1.

Рис. 11. Інвентар поховання 260 могильника черняхівської культури Війтенки 1: 1 – Посудина 5; 2 – Посудина 7; 3 – Посудина 9; 4 – Посудина 1; 5 – Посудина 10; 6 – Посудина 0; 7 – Посудина 11; 8 – Посудина 3; 9 – Посудина 8; 10 – Посудина 2; 11 – Посудина 12; 12 – Посудина 4; 13 – Посудина 6.

Fig. 11. Inventory of grave 260 of the Chernyakhiv culture burial ground Vyitenki 1: 1 – Vessel 5; 2 – Vessel 7; 3 – Vessel 9; 4 – Vessel 1; 5 – Vessel 10; 6 – Vessel 0; 7 – Vessel 11; 8 – Vessel 3; 9 – Vessel 8; 10 – Vessel 2; 11 – Vessel 12; 12 – Vessel 4; 13 – Vessel 6.

Рис. 12. Знахідки з культового шару над похованням 260: 1 – Бронзова фібула (0,2-0,4, бровка); 2 – Глиняне пряслице; 3 – Залізна відерцеподібна підвіска; 4 – Бронзова пряжка; 5 – Залізний виріб; 6 – Залізний виріб (шар 0,4-0,6); 7 – Залізний виріб; 8 – Залізна відерцеподібна підвіска; 9 – Залізна пряжка (шар 0,6-0,8); та з поховання 260: 10 – Скляний келих (келих 2); 11 – Виріб з металу білого кольору; 12 – Бронзова пряжка (шар 0); 13 – Роговий гребінь; 14 – Залізне шило; 15 – Бронзова голка (шар 3); 16 – Скляний келих (келих 3) (шар 2-3).

Fig. 12. Finds from the cultural layer above grave 260: 1 – Bronze fibula (0,2-0,4, baulk); 2 – Clay spindle whorl; 3 – Iron bucket-shaped pendant; 4 – Bronze buckle; 5 – Iron ware; 6 – Iron ware (layer 0,4-0,6); 7 – Iron ware; 8 – Iron bucket-shaped pendant; 9 – Iron buckle (layer 0,6-0,8); and from grave 260: 10 – Glass beaker (beaker 2); 11 – White metal ware; 12 – Bronze buckle (layer 0); 13 – Horn comb; 14 – Iron awl; 15 – Bronze needle (layer 3); 16 – Glass beaker (beaker 3) (layer 2-3).

Таблиця 1. Посудини з поховання 260

Table 1. Vessels from grave 260

№ посудини	Культовий шар (№ за описом) [шар]	Заповнення поховання (№ за описом та на плані) [шар]
1		5264 (№30), 5275 (№31), 5263 (№32), 5279 (№ 33), 5265 (№34), 5261 (№35), 5278 (№36), 5272 (№37), 5266 (№38), 5283 (№39), 5267 (№46) [шар 1], 5273 (№71), 5270 (№72), 5277 (№73), 5284 (№74), 5269 (№75), 5268 (№76), 5276 (№77) [шар 2], 5262 (№79), 5271 (№80), 5286 (№81), 5285 (№82), 5274 (№83), 5280 (№84), 5282 (№85), 5281 (№86) [шар 3], 5287-5292 [шар 1], 5098, 5293-5296 [шар 2]
2	938 [0,2-0,4]	5191 (№3), 5241 (№20), 5232 (№26), 5179 (№28) [шар 1], 5229 (№55), 5218 (№61), 5235 (№67), 5228 (№68) [шар 2], 5260 (№78), 5177 (№91), 5173 (№92), 5250 (№94), 5181 (№95), 5175 (№98), 5168 (№99), 5162 (№101), 5238 (№103), 5158 (№106), 5255 (№111), 5166 (№127), 5258 (№129) [шар 3], 4993, 5002, 5004, 5005 [заповнення, 1,5-2,02], 5068 [шар 1], 5095, 5103, 5104 [шар 2], 5113, 5123, 5126, 5128, 5131, 5133, 5134, 5147, 5150, 5151, 5154, 5130 [шар 3]
3		5221 (№40), 5180 (№70) [шар 1], 5219 (№64), 5193 (№65) [шар 2], 5165 (№126)[шар 3]
4		5176 (№21) [шар 1], 5216 (№54), 5243 (№58), 5214 (№69) [шар 2], 5181 (№95), 5253 (№98), 5156 (№100), 5174 (№102), 5184 (№104), 5159 (№105), 5164 (№107), 5257 (№130) [шар 3], 4960 [заповнення, 1,5-2,02]
5		5252 (№24) [шар 1], 5199 (№47), 5163 (№48), 5201 (№49), 5244 (№52), 5246 (№57), 5242 (№62) [шар 2], 5182 (№88), 5202 (№109), 5160 (№110), 5233 (№112), 5193 (№113), 5205 (№114), 5171 (№115), 5251 (№116), 5248 (№117), 5170 (№118), 5157 (№119), 5239 (№120), 5249 (№121), 5207 (№122), 5192 (№123), 5254 (№124), 5190 (№125), 5167 (№128), 5178 (№131) [шар 3], 5051 [шар 1], 5097, 5105 [шар 2], 5116, 5124, 5125, 5127, 5129, 5136, 5138, 5139, 5145, 5146, 5148, 5149, 5152, 5155 [шар 3], 5000 [заповнення, 1,5-2,02]
6	687, 1415 [0,2-0,4], 625 [0,4-0,6], 2415 [0,6-0,8]	5223 (№11), 5208 (№17), 5200 (№29) [шар 1]
7		5187 (№5), 5206 (№22) [шар 1], 5207 (№122) [шар 3], 5304 [заповнення, 1,5-2,02]
8		5210 (№6), 5189 (№7), 5183 (№45) [шар 1], 5044 [шар 1], 5115, 5135, 5143 [шар 3], 4992 [заповнення, 1,5-2,02]
9		5185 (№14) [шар 1]
10		5230 (№9), 5194 (№16) [шар 1], 5231 (№108) [шар 3], 4872 [шар 0]
11		5436 (№89) [шар 3]
12		5436 (№89) [шар 3]
0	624, 626, 627, 629, 631, 644 [0,4-0,6]	

Відомості про авторів

Гогунська Вікторія Костянтинівна, м. Харків, пр. Петра Григоренка, 45, кв. 83, 61100, +380997893758, КЗ «Валківський краєзнавчий музей», магістр, завідувач відділом «Археологія», vgogunskaya1@gmail.com.

Руснак Василь Васильович, м. Харків, пр. Петра Григоренка, 45, кв. 83, 61100, +380950137748, Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна, аспірант історичного факультету, старший лаборант Навчально-дослідної лабораторії Германно-Слов'янської археологічної експедиції, rusnak@karazin.ua.

Висловлюємо щирі подяки М. В. Любичеву за допомогу у написанні статті, К. В. Мизгину за поради, О. В. Петраускасу за слушні зауваження, М. Ю. Філатовій за допомогу у реставрації посудин, К. Г. Варачовій та Д. О. Філатову за реставрацію металевих та скляних виробів, В. І. Щепаченко за замальовку скляних посудин.

Література

Авраменко М. О. 2020. Реконструкція процесу руйнування поховання №2 на могильнику черняхівської культури Комарів-1. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, вип. 24, с. 117—130.

Березовець Д. Т., Петров В. П. 1960. Лохвицкий могильник. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 82, с. 84—99.

Бондарь К. М., Диденко С. В. 2020. Высокоточная магнитометрия могильника Войтенки 1 и ее археологическая информативность. В: Любичев М. В., Мызгин К. В. (ред). *Между Востоком и Западом (Inter Orientem et Occidentem)*: Сборник статей к 65-летию доктора Эрмута Шульце и 20-летию Германно-Славянской археологической экспедиции. Харьков: ХНУ имени В. Н. Каразина, с. 370—385.

Брайчевский М. Ю. 1960. Ромашки. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 82, с. 100—147.

Варачева К. Г., Филатов Д. А. 2011. Слабообожженная на могильнике черняховской культуры Войтенки 1: методы консервации и реставрации. *Археологія і давня історія України*, 5, с. 131-134.

Винокур И. С. 1979. Ружичанский могильник. В: Сымонович Э. А. (ред.) *Могильники черняховской культуры*. с. 112—135.

Винокур И. С., Островский М. И. 1967. Раковецкий могильник. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 139, с. 144—159.

Гончаров В. К., Махно Є. В. 1957. Могильник черняхівського типу біля Переяслав-Хмельницького. *Археологія*, XI, с. 124—144.

Козак О. Д., Потехіна І. Д., Слободян Т. І., Гупало В. Д. 2019. *Методичні рекомендації з польової антропології*. Львів: НДЦ «Рятівна археологічна служба» ІА НАН України, 108 с.

Кравченко Н. М. 1967. Косановский могильник (по материалам раскопок В. П. Петрова и Н. М. Кравченко в 1961—1964 гг.). *Материалы и исследования по археологии СССР*, 139, с. 77—136.

Любичев М. В., Мызгин К. В., Варачева К. Г. 2005. *Отчет о работе Германно-Славянской экспедиции Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина в 2005 г.* НА ІА НАНУ, ф. 64, 2005/156.

Любичев М. В., Мызгин К. В., Варачева К. Г., Шульце Э. 2014. *Отчет о работе Германно-Славянской археологической экспедиции Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина в 2014 г.* НА ІА НАНУ, ф. 64, 2014/6. н.

Любичев М. В., Мызгин К. В., Шульце Э., Варачева К. Г., Филатов Д. А. 2017. *Отчет о работе Германно-Славянской археологической экспедиции Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина в 2017 г.* Харьков, НА ІА НАНУ, ф. 64, 2017/6. н.

Любичев М. В., Руснак В. В., Варачова К. Г., Шульце Е., Гогунська В. К., Щепаченко В. І., Філатова М. Ю., Філатов Д. О. 2020. *Звіт про роботу Германно-Слов'янської археологічної експедиції Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна на археологічному комплексі черняхівської культури Війтенки у 2020 році*. Харків, НА ІА НАНУ, ф. 64, 2020/6. н.

- Магомедов Б. В. 1979. Каборга IV (раскопки 1973—1974 гг.). В: Сымонович Э. А. (ред.) *Могильники черняховской культуры*. с. 24—62.
- Махно Є. В. 1971. Типи поховань та планування Компаніївського могильника. В: Баран В. Д. (ред.) *Середні віки на Україні*, с. 87—95.
- Махно Е. В., Сикорский М. И. 1989 Могильник черняховской культуры у с. Соснова на Левобережье Днепра. В: Gurba Y., Kokowski A. (Red.) *Kulturawielbarskawmlodszyzmokresierzyskim*, Bd. II. с. 249—263.
- Некрасова А. Н. 2006. Памятник черняховской культуры Днепровского Левобережья. В: Терпиловский Р. В. (ред.). *Готы и Рим*, с. 87—200.
- Никитина Г. Ф. 1985. *Систематика погребального обряда племен черняховской культуры*. Москва: Наука, 209 с.
- Никитина Г. Ф. 1988. Могильник у с. Оселивка Кельменецкого района Черновицкой обл. В: Кропоткин В. В. (ред.) *Могильники черняховской культуры*. с. 5—97.
- Никитина Г. Ф. 1996. *Могильники черняховской культуры в Северной Буковине и Бессарабии*. 181 с.
- Пачкова С. П., Яковенко Э. В. 1983. Черняховский могильник у с. Малиновцы на Днестре. *Археологические памятники Среднего Поднепровья*. Киев: Наукова Думка, с. 55—61.
- Петраускас О. В. 1993. Про «культовий шар» і поховання з трупоспаленнями на могильниках черняхівської культури. *Археологія*, 2, с. 36—51.
- Петраускас О. В. 1999. Деякі аспекти методики польових досліджень могильників черняхівської культури. *Археологія*, 4, с. 117—128.
- Петраускас О. В. 2014. Разрушенные погребения на могильниках черняховской культуры Поднепровья. В: Івакін Г. Ю. (ред.). *Від венеців до Русі*. Київ: ІА НАНУ, с. 125—152.
- Петров В. П. 1964. Масловский могильник на р. Товмач (по материалам раскопок П. И. Смоличева и С. С. Гамченко в 1926, 1928 и 1929 гг.). *Материалы и исследования по археологии СССР*, 116, с. 118—167.
- Петров В. П. 1964. Черняховский могильник (по материалам раскопок В. В. Хвойки в 1900—1901 гг.). *Материалы и исследования по археологии СССР*, 116, с. 53—117.
- Рикман Э. А. 1975. *Этническая история населения Поднепровья и прилегающего Подунавья в первых веках нашей эры*. 336 с.
- Рикман Э. А. 1988. Раскопки могильника черняховского типа Балцаты II в 1963—1964 гг. В: Кропоткин В. В. (ред.) *Могильники черняховской культуры*. с. 111—132.
- Руснак В. В., Филатов Д. А. 2019. Опыт изучения разрушенных погребений (по материалам могильника черняховской культуры Войтенки I). В: Петраускас О. В., Гопкало О. В.; Горбаненко С. А. (ред.). *OIUM 6. Старожитності варварських племен у першій половині I тис. н. е.: до 90-річчя В. Д. Барана*. Київ: ІА НАН України, с. 181—204.
- Сымонович Э. А. 1960. Раскопки могильника у Овчарни совхоза «Приднепровского» на Нижнем Днепре. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 82, с. 192—238.
- Сымонович, Э. А. 1967. Новые работы в селе Черняхов. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 139, с. 5—27.
- Шульцце Э., Любичев М. В. 2015. Культовый слой могильника черняховской культуры Войтенки (Восточная Украина): спектр находок и возможности интерпретации. В: Воронцов, А. М., Гавритухин А. М. (ред.). *Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов*, Конференция 3, ч. 1. Тула: Гос. Музей — заповедник «Куликово поле», с. 231—255.
- Biel J.H. 1999. *Handbuch der Grabungstechnik*. Stuttgart. *Verband der Landesarchäologen in der Bundesrepublik Deutschland*. 1999, 65 S.

ВОЛИНЬ І ГОТИ: НОВІ ВИПАДКОВІ ЗНАХІДКИ II- III СТ. КРАЄЗНАВЧИЙ АСПЕКТ

Анотація. Предметом дослідження стало питання пошуку матеріальних доказів перебування готів у II – IV століть на території Волинської області. Подана коротка інформація про окремі значні скарби та інші випадкові знахідки цього історичного періоду в різних регіонах краю. Особлива увага звернута на відомості про випадково знайдений у 2016 році монетно – речовий скарб біля с. Бужани тодішнього Горохівського району, наданий опис монет та інших основних речей, тут виявлених. Висловлені версії щодо його датування, шляхів прибуття на Волинь, приналежності та визначена особлива значимість скарбу для введення в науковий обіг.

Ключові слова: Волинь, готи, Римська імперія, війна, торгівля, черняхівська та вельбарська культури, скарб, денарій, випадкова знахідка.

Abstract. The subject of the research was the search for material evidence of the presence of Goths in the II-IV centuries on the territory of the Volyn region. Brief information is given about some significant treasures and other accidental finds of this historical period in different regions of the region. Particular attention is paid to the information about the coin and material treasure accidentally found in 2016 near the village of Buzhany of the then Horohivskiyi district, a description of the coins and other main items discovered here is provided. Versions regarding its dating, ways of arrival in Volhynia, belonging, and special significance of the treasure for inclusion in scientific records are expressed.

Key words: Volhynia, Goths, Roman Empire, war, trade, Chernyakhiv and Velbar cultures, treasure, denarius, accidental find.

Відродження української національної самосвідомості, що є характерним для нинішнього покоління волинян, закономірно спонукає до пізнання минулого нашого краю, вивчення різних сфер життєдіяльності населення, яке проживало тут у різні історичні часи. Окремо слід виділити контакти наших пращурів доби зубрицької та черняхівської культури з носіями вже вельбарської культури, зокрема, германськими племенами готів, з яким їм довелося спів проживати більше двох століть (Кучинко М. 2005, с. 110). Не торкаючись відомої дискусійної проблеми щодо форм цього спів проживання, зокрема, інвазії чи союзництва, то можна стверджувати, що ряд фактів все ж про це засвідчують. Перш за все це - речові та грошові знахідки, датовані II-IV століттями. Адже зараз відомо про виявлення в різні роки чотирьох десятків монетно-речових скарбів, випадкові знахідки лише в сьогоднішні кількох тисяч срібних денаріїв, датованих добою імператорського Риму у Володимир-Волинському, Горохівському, Луцькому, Любомльському, Ковельському, Камінь-Каширському, Старовижівському районах нашої області та інших регіонах історичної Волині (Гулько Г., та інші. 2019, с. 38). Знаним також є факт, що з двох десятків знайдених в XVII-XIX століттях на території України золотих медальйонів, типових імператорських подарунків вождям «варварів», половина була виявлена саме на території нашої області. Часові межі більшості речових та монетних скарбів вказують на роки між правліннями імператорів Траяна (98-117 рр.) та Йовіана (363-364 рр.). Як слушно наголошував відомий археолог М.М. Кучинко, що вже в ті часи наш край не був «терраїнокогніта» серед народів Європи (Кучинко М. 2007, с. 64).

Разом з тим, зважаючи, що цей цікавий пласт історії Волині залишається недостатньо дослідженим та в ряді положень спірним, він є актуальним для вивчення і надалі. Не

прагнучи повторювати загальновідоме, в цьому дослідженні зазначена вище тема буде переважно стосуватися лише однієї найбільш вагомої знахідки давньоримської доби. Це випадково виявлений у 2016 році та початково досліджений скарб в с. Бужани колишнього Горохівського району. Справа в тому, що жодного значного грошово - речового скарбу II-IV століть після 1920-х – 30-х років на території Волинської області під час офіційних археологічних розкопок виявлено не було, а випадкові - для введення у науковий обіг фахівцям не потрапляли (Гулько Г., та інші. 2019, с. 10).

Поряд з цим шкода, що невдовзі після знахідки, і цей унікальний для Волині скарб був проданий з причини важкої хвороби власника, який невдовзі помер. Незадовго перед цим він надав можливість автору цього матеріалу, хоча й початково, але дослідити переважну частину скарбу, одержати фото фіксацію обставин його виявлення. При всіх відомих суперечностях щодо наукової значимості випадкових археологічних знахідок, є все ж підстави вважати, що ця - варта значної уваги, а інформація про місце, обставини та зміст її має об'єктивний характер. Є дані, що зараз цей унікальний скарб перебуває у приватній збірці відомого колекціонера в Україні. Згідно слів згаданого вище пошуковця, скарб був випадково виявлений на зораному полі між селами Бужани та Ржищів. Тут було знайдено у розламаному горщику 265 срібних денаріїв, дві срібні фібули, масивну пряжку, кільцеподібну підвіску, залізну сокиру та кілька уламків інших, остаточно не ідентифікованих предметів (рис. 1-3).

Рис. 1. Бужани-Ржищів – 2016. Випадкова знахідка, монетно-речовий скарб.

Fig. 1. Buzhany-Rzhyshchiv - 2016. Accidental find, coin and material treasure.

Рис. 2. Бужани-Ржищів – 2016. Випадкова знахідка, монетно-речовий скарбу.

Fig. 2. Buzhany-Rzhyshchiv - 2016. Accidental find, coin and material treasure.

Перш за все варто охарактеризувати найбільш чисельну частину скарбу - монети. Як згадувалося, на місці знахідки було виявлено 265 срібних денаріїв. Загальна вага знайдених монет – 650 грамів. Є підстави вважати, що переважна більшість денаріїв перебували в обігу досить значний час, тобто мають класичні сліди від тривалого тертя поверхні срібних монет під час інтенсивного використання людьми. Діаметр більшості досліджуваних монет був від 18 до 20 мм, при цьому вага їх переважно складає від 2,6 до 3,2 гр. срібла, що дещо менше від загальновідомого. Можна також зробити висновок, що в скарбі були зібрані лише денарії з якісного срібла, тобто, цією справою займалася особа, яка була добре обізнана з особливостями тогочасного грошового обігу та якості монет.

Всі монети з цього скарбу перш за все варто охарактеризувати залежно від доби правління імператорів, які згадуються в легендах денаріїв. Ідентифікація знайдених монет здійснена за фаховими джерелами. Зокрема, два денарії з скарбу належать до часів імператора Доміціана – (81 – 96 pp.), 39 - імператора Траяна (98 – 117 pp.), 56 – імператора Адріана (117 – 138 pp.), 46 – Антонія Пія (138 – 161 pp.), 74 – імператора Марка Аврелія (161 – 180 pp.), 6 – імператора Комода (176 – 192 pp.), та 8 – імператора Септимія Севера (193 – 211 pp.). Для зручності аналізу знахідки в цю кількість зараховані також монети із легендами п'яти дружин згадуваних вище кількох імператорів. Отже, в хронологічному контексті варто зазначити, що найстаршу монету в цьому скарбі можна віднести як максимум до 81 року нової ери. Водночас верхня хронологічна межа монет може датуватися 211 роком.

*Рис. 3. Бужани-Ржищів – 2016. Випадкова знахідка, монетно-речовий скарб.
Fig. 3. Buzhany-Rzhyshchiv - 2016. Accidental find, coin and material treasure.*

Відомо, що в цей історичний відрізок за 130 років давньоримська держава досягла піку своєї могутності і її завоювання були найбільш максимальними. Зокрема, римські легіони вже мали форпости в Північному Причорномор'ї, зокрема Ольвії, Тірасі, можливо, в місцевостях поблизу нинішніх міст Кам'янця – Подільського, Ужгорода та Чернівців. Водночас, вони вже вступили у жорстокі бойові дії з войовничими готськими та іншими германськими племенами.

Показово також, що найбільша кількість монет – 215 належить до історичного проміжку в 73 роки між завершеннями правління імператорів Траяна та Марка Аврелія, тобто, до так званого золотого віку стародавнього Риму імператорської доби. Інші два денарії імператорів Доміціана та відповідно 6 – Комода та 8 - Септимія Севера лише засвідчують хронологічні межі найбільш ранніх та найбільш пізніх монет і суттєво не впливають на датування часу формування основного вмісту скарбу. Водночас аналіз якості окремих монет засвідчує, що військові успіхи та територіальні придбання негативно вплинули на фінансовий стан держави. Це положення однозначно підтверджує вміст срібла в монетах біля 900-ї проби на денаріях Доміціана та 565-ї проби наприкінці правління Семптимія Севера.

Цілком можливо, що приїжджі з лімесу торгівці доставляли у римські прикордонні форпости зі створених торгових факторій зерно, мед, віск, шкіри, бурштин тощо. Не виключено, що вони перебували з цією метою і на території історичної Волині, де взамін згаданих товарів розраховувалися з місцевим населенням срібною монетою. Можливо, що й цей переважно монетний скарб, як і чисельні знахідки поодиноких денаріїв можна пояснити саме інтенсивністю зовнішньої торгівлі, залученням до неї племінної знаті, широких верств ранньослов'янських та й готських племен. Як ще зауважував загальновідомий історик М.Ю. Брайчевський, думка про використання східними слов'янами римських монет за їх прямим призначенням, як грошового знаку, як засобу обігу, є цілком природною і необхідною (Брайчевський М.1959, с.32-64). Разом з тим, закономірна криза імперії, викликана рядом політичних та економічних причин, в III столітті призвела до поступової втрати завойованих територій, зокрема, Причорномор'я та північно-східної частини Дакії. Тобто це були території сучасних південної України, Румунії та Угорщини. Все це могло спричинити значне зменшення на території Волині давньоримських монет торгового походження, датованих III-IV ст.

Досить слушною є й друга версія, про те що на той час зростає кількість коштовних накопичень, що формувалися у місцевих ватажків та знатних воїнів як військові трофеї або ж як плата найманцям. Як зазначалося вище, у переважній більшості досліджених давньоримських монет, знайдених на території історичної Волині, граничні датування якісних денаріїв закінчуються 190-и та початком 200-х років. Тобто, це був час громадянської війни в Римській імперії та пізніша доба активного залучення військових загонів слов'ян до численних готсько- римських війн протягом II-IV століть.

До цього ж часу належить і згадане вище значне погіршення якості частини давньоримських монет й в досліджуваному скарбі, а також відомою є нещодавня знахідка біля с. Мирне на Горохівщині імітованого під золото денарія з акуратно пробитим отвором для носіння. Такі коштовності наші пращури, вже обізнані з елементами грошового обігу, вірогідно, накопичувати не бажали. Саме цим явищем ще можна пояснити й багаті виключно повноцінними срібними монетами та золотими речами і медальйонами часів пізнього періоду Римської імперії відомі скарби, виявлені в XVII – XX ст. на територіях колишніх Володимир-Волинського, Горохівського та Любомльського районів (Кучинко. 2007, с.51). Є дані про випадкові знахідки за останнє десятиліття поодиноких золотих давньоримських монет-ауреусів на території Луцького та Локачинських районів.

У цілому, територіальний ареал всіх відомих знахідок давньоримських монет та медальйонів в наші дні можна визначити на мапі Волинської області за умовною лінією: Берестечко – Луцьк – Володимир-Волинський – Турійск – Любомль – Ковель. У той же час у північно-східних регіонах Волині факти виявлення навіть поодиноких денаріїв є рідкістю (Брайчевський М. 1959, с.125). Показово, що ряд згаданих вище знахідок, як свідчать наукові публікації, хронологічно співпадають з аналогічними артефактами, виявленими у східних регіонах сусідньої Польщі, де присутність готів вивчена краще (Бондаренко Г., та інші. 2021а, с.96).

Версію про все ж військове походження скарбу з с. Бужани можуть стверджувати й інші виявлені предмети (Бондаренко Г., та інші. 2021б, с.61). Зокрема, цікавими для дослідження є дві срібні фібули, тобто металеві застібки для верхнього одягу. Обидві вони належать до класичного двоштиткового арбалетного типу і схожі за формою та конструкцією. Жодним орнаментом щитки та ніжка фібул не прикрашені. Розмір цих фібул, за умови реконструкції пошкоджених фрагментів, біля 110 мм у довжину, 50 мм завширшки біля пружини та 35 мм - біля голкоприймача. До цього ж скарбу належить велика срібна пряжка з овальної форми кільцем, прямокутним щитком та дзьобоподібним на завершенні язичком, що прикрашений простим орнаментом з трьох рядків поясків. Загальна довжина пряжки з щитком 65 мм, вага 60 грам. Кільцева дужка пряжки потовщена, розміром 30 на 25 мм. Прямокутний щиток, сторони якого 30 на 32 мм, крім розміщених по кутках виступів, орнаментних прикрас не має. Досить цікавим предметом в скарбі були також кільцеподібна, з прикрасами із кількох витків тонкого дроту срібна підвіска.

Типовим зразком таких прикрас є відома знахідка 1960-х років, виявлена біля с. Качин Камінь-Каширського району. Предмети, що були виявлені там, ідентифіковані як приналежність до вельбарської археологічної культури II-IVст. Як вважав відомий археолог Д.Н. Козак, саме парні фібули та масивні поясні пряжки і підвіски могли належати, як свідчать розкопки таких поховань, до одного комплекту жіночого одягу з середовища готської еліти (Козак Д. 1995, с. 54). Щодо ж виявленого біля с. Бужани скарбу, то зважаючи на менш досконале оздоблення прикрас та порівняно незначну кількість виявлених у скарбі монет, можна висунути іншу версію. Він міг належати сім'ї місцевого воїна-слов'янина, учасника готсько- римських війн на рубежі II-III століть.

Про таку можливість, крім відносно цінних згадуваних речей, може свідчити ще одна промовиста знахідка, що за словами свідків, знаходилася біля горщика з частиною скарбу. Це невелика, але міцна залізна сокира з ознаками тривалого використання, вагою біля 600 грамів. Довжина її 160 мм, ширина біля обуха - 40 мм, біля вістря - 45 мм. Враховуючи

напівовальний профіль провусини з бічним підсиленням та характерний короткий обух, то можна стверджувати, що це - типова для тієї доби готська бойова сокира. Крім цього вважаємо, що вона, маючи сліди тривалого, можливо, бойового застосування, могла виконувати при скарбі і роль містичного оберега.

У цілому скарб, виявлений біля с. Бужани нині Луцького району за сукупністю всіх зазначених вище ознак може належати до першої половини III століття н.е. і однозначно свідчить про торгівлю, або ж військові контакти давніх слов'янських та германських племен, що тоді проживали на Волині, з лімесними територіями тогочасного імператорського Риму.

У підсумку варто зазначити, що ряд приведених в цьому дослідженні прикладів присутності готських «слідів» на Волині засвідчує про брак системних матеріалів з наведеної вище дійсно малодослідженої та спірної проблематики. Можна скептично відноситись до краєзнавчих публікацій щодо цієї теми з описами випадкових археологічних знахідок, але як тоді достеменно пояснити знайдені на території нашого краю переконливі матеріальні докази цієї концепції. Водночас, поряд з іншими проблемами сьогодення, складнощі подальших таких досліджень полягають ще й в тому, що на Волині донедавна діяла лише одна державна археологічна установа, яка на даний час також фактично припинила свою роботу. Планові археологічні експедиції в області через брак державних коштів вже кілька років мають досить обмежені об'єми. Водночас значна зацікавленість окремих волинян історичним минулим поряд з технологічним стрибком пошукових технологій, призвели до наступної парадоксальної ситуації. З одного боку офіційні археологічні служби в Україні з причин війни залишаються безпомічними, а з іншого – приватні пошуковці на свій страх і ризик шукають і знаходять цінні історичні раритети. Складність проблеми тут полягає не лише в тому що сучасна глибока методика обробітку сільськогосподарських угідь нищить все на майже на півметра від поверхні ґрунту. Разом з цим, значна частина навіть виявлених артефактів не потрапляє до наукового обігу, осідає у приватних колекціях громадян нашої держави і, що найгірше, продається за кордон. Боротися з цим явищем лише шляхом невизнання діяльності приватних пошуковців та закликами до їх покарання справа безнадійна. Тут потрібний комплекс цілеспрямованих державних і громадських заходів, діалог та тісна співпраця археологічних служб України та приватних пошуковців. Про це вже давно слід говорити відкрито та діяти невідкладно. Інакше буде запіздно і науковці сусідніх держав знову будуть вчити українців, яка ж у нас була історія.

Відомості про автора:

Гулько Геннадій Якович, м. Луцьк, вул. Янки Купали 15/45, тел. 0663537601. Почесний краєзнавець України. Заслужений працівник культури України.

Джерела та література

Брайчевський М. Римська монета на території України. К., – М.: Наукова думка, 1959.- 254 с.

Бондаренко Г., Охріменко Г., Локайчук С., Скляренко Н., Ільчук С. Старожитності готів на Волині. Монографія-Луцьк: Вежа -Друк, 2021а..

Бондаренко Г., Охріменко Г., Локайчук С., Маркус І. Цінні старожитності вельбарської культури на прип'ятському Поліссі та Волині. .Минуле і сучасне Волині та Полісся. Старовижівщина та її населені пункти в історії України та Волині Науковий збірник. Матеріали 70 Всеукраїнської наукової історико- краєзнавчої конференції, м. Луцьк – Стара Виживка, 29 жовтня. 2021 р. - Луцьк, 2021б.- 222 с.

Гулько Г., Охріменко Г., Кричевський О, Скляренко Н., Локайчук С. Скарби та рідкісні монети з теренів Північно – Західної України. Монографія. – Луцьк: Вежа- Друк, 2019. – 218 с.

Кучинко М. Давні та середньовічні скарби Волині / М. Кучинко, З. Кучинко. – Луцьк: Волинська книга, 2007.- 170 с.

Кучинко М. Археологія Волині.- Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005.- 201с.*Козак Д.* Культурно-історична інтерпретація скарбів на Волині рубежу 4-5 століть. Археологія, №4, 1995. - С. 50-65.

ЗМІСТ

1. Erdmute Schultze, Michail Ljubičev. ZUR REKONSTRUKTION DER SOZIALSTRUKTUR DER ČERNJACHIV-KULTUR NACH MATERIALIEN DES GRÄBERFELDES VIJTENKI	3
2. Wojciech Nowakowski. GALINDOWIE NA «GOCKIEJ ŚCIEŻCE»	18
3. Олег Петраускас, Олег Осаульчук. ДЕСЯТЬ РОКІВ ДОСЛІДЖЕНЬ В КОМАРОВІ: ПІДСУМКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ	29
4. Barbara Niezabitowska. Wiśniewska, Anna Hyrchała, Bartłomiej Bartecki, Anna Mucha. NOWA ODSŁONA BADAŃ STANOWISKA 1C W GRÓDKU, POW. HRUBIESZOWSKI	58
5. Andrzej Kokowski. GLASS BEADS STAWIARSKA TYPE F.14 – IMPORT – OR LOCAL PRODUCTION?	79
6. Ярослав Онищук, Ольга Мінейко. ПАМ'ЯТКА ВЕЛЬБАРСЬКОЇ КУЛЬТУРИ КАРІВ-XIII У ЗАХІДНОМУ ПОБУЖЖІ: РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ 2021 РОКУ	91
7. Ольга Яшна, Максим Левада. ДЕКІЛЬКА РЕМАРОК СТОЦОВНО TERRA SIGILLATA НА ВОЛИНІ.....	111
8. Bartłomiej Bartecki, Tomasz Zajęc. POWRÓT GOTÓW DO KOTLINY HRUBIESZOWSKIEJ	120
9. Marta Stasiak-Cyran. NOWY PROJEKT DLA ARCHEOLOGII PT. DZIEDZICTWO DOSTĘPNE. PROFESJONALIZACJA KADR KULTURY I UPOWSZECHNIENIE DZIEDZICTWA KULTUROWEGO – INTERDYSCYPLINARNE PARTNERSTWO MUZEUM NARODOWEGO W LUBLINIE I MUZEUM HISTORII KULTURY W OSLO	138
10. Сергій Панишко. ВОЛИНСЬКА ДІЛЯНКА БАЛТІЙСЬКО-ЧОРНОМОРСЬКОГО ШЛЯХУ: ІСТОРИЧНА РЕПРОСПЕКТИВА ТА ГОТИ	146
11. Anna Mucha. GOZDÓW. NOWE STANOWISKO Z OKRESU WPŁYWÓW RZYMSKICH I WCZESNYCH FAZ OKRESU WĘDRÓWEK LUDÓW W KOTLINIE HRUBIESZOWSKIEJ	150
12. Владислав Щепаченко. СКЛЯНІ ЧАШІ З ОПЛАВЛЕНИМ КРАЄМ ВІНЕЦЬ У ЧЕРНЯХІВСЬКІЙ КУЛЬТУРІ: ДО ПИТАННЯ ПРО МОЖЛИВІ ЦЕНТРИ ВИРОБНИЦТВА	156
13. Вікторія Гогунська, Василь Руснак. МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ ЗРУЙНОВАНИХ ПОХОВАНЬ ТА ДОСВІД РЕКОНСТРУКЦІЇ ПРОЦЕСУ РУЙНАЦІЇ (НА ПРИКЛАДІ ПОХОВАННЯ 260 МОГИЛЬНИКА ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ВІЙТЕНКИ)	185
14. Геннадій Гулько. ВОЛИНЬ І ГОТИ: НОВІ ВИПАДКОВІ ЗНАХІДКИ II- III СТ. КРАЄЗНАВЧИЙ АСПЕКТ	208